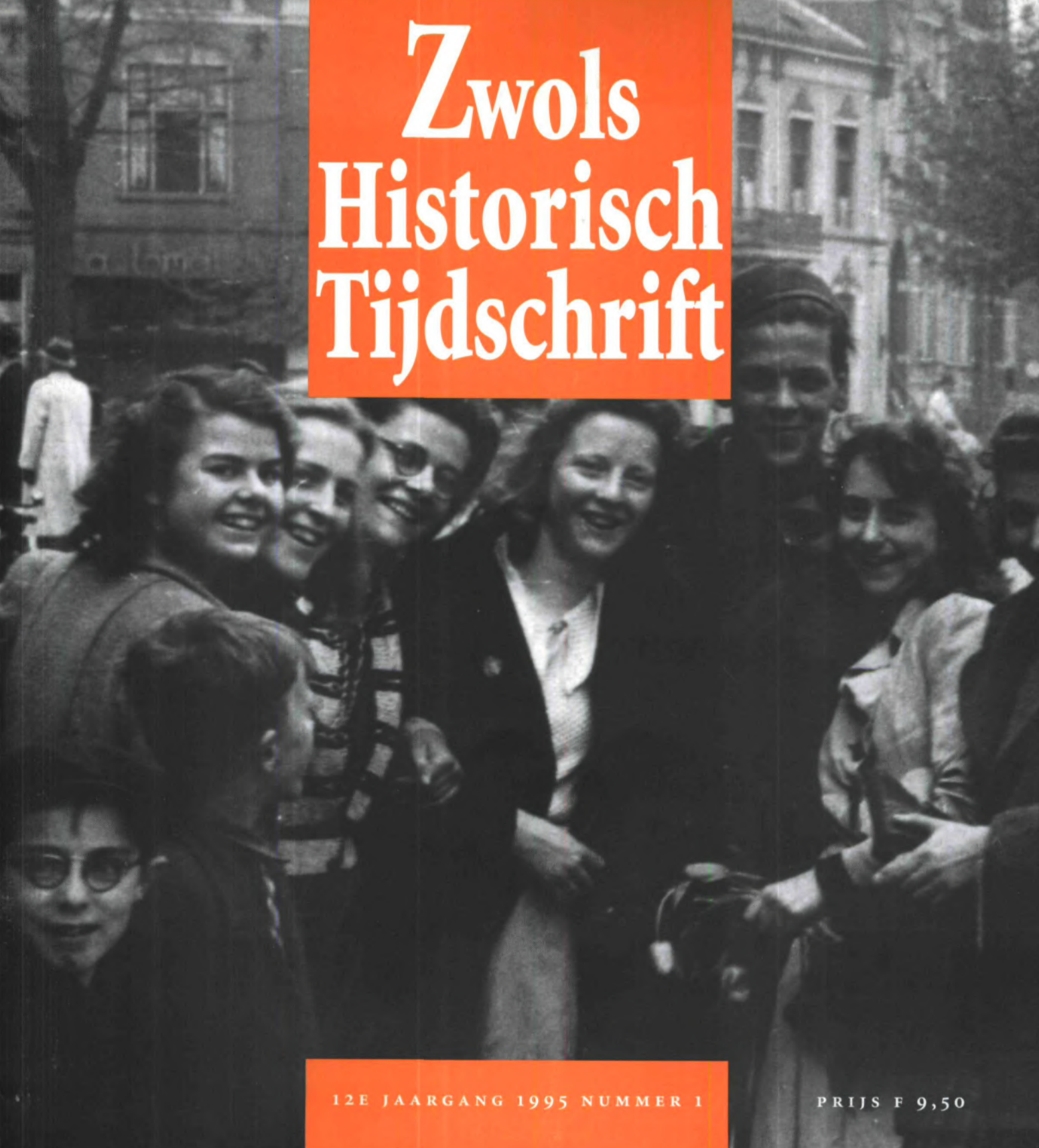

Zwols Historisch Tijdschrift

12E JAARGANG 1995 NUMMER 1

PRIJS F 9,50

Zwolle vroeger en nu

Dick Hogenkamp

Een van de huizen die tijdens de oorlog zwaar werden beschadigd lag in de Anjelierstraat. Op 28 april 1941 werd het getroffen door een bombardement, waarbij vijf mensen het leven verloren.

Hoe het kwam dat deze woning gebombardeerd werd, is niet bekend. Mogelijk werd de bom 'verloren'.

De juiste plaats van het getroffen huis is alleen te herkennen aan de spits van de Jozefkerk aan de Assendorperstraat.

Volgens één van de bewoners van de Groeneweg werden nog tijdens de Tweede Wereldoorlog de woningen herbouwd. In de jaren tachtig werden die huizen volledig herbouwd. Tegelijkertijd werd toen de Azaleastraat gesloopt.

Boven: De Anjelierstraat na het bombardement van 28 april 1941 (foto: de heer Goris, coll. Harmens).

Onder: De Anjelierstraat na de herbouw in de jaren tachtig (foto: D. Hogenkamp).

Redactioneel

Inhoud

Voor u ligt een themanummer van het Zwols Historisch Tijdschrift dat verschijnt bij gelegenheid van 50 jaar bevrijding van Zwolle.

Over de oorlog raakt men nog steeds niet uitgepraat. Ook de redactie van het Zwols Historisch Tijdschrift heeft gemeend dat er nog zoveel te schrijven valt, dat een themanummer gerechtvaardigd is. De nadruk valt hierin op de zogenoemde 'egodocumenten': Zwollenaren en anderen vertellen over hun belevenissen uit die oorlogsjaren. Zo beschrijft Wil Cornelissen zijn herinneringen aan de RHBS aan de Bagijnesingel. Om het verhaal te completeren heeft hij tevens het archief van de school doorgespit.

De Zwolse Ank Meliesie-Appelhof zat in die periode ook op de RHBS. In haar bijdrage beschrijft deze journaliste welke indruk de oorlog op een Zwols puber-meisje maakte.

De 'bevrijder van Zwolle', de Canadees Leo Major, vertelde in 1985 hoe hij in de nacht van 13 op 14 april 1945 de eerste geallieerde in onze stad was. Zijn getuigenis wordt hier voor het eerst letterlijk, in vertaling, weergegeven.

Bob Erdtsieck behandelt in zijn bijdrage het reilen en zeilen van de kerken in Zwolle tussen 1940 en 1945. Vooral in het begin was nog nauwelijks sprake van moedig openlijk verzet.

Het moment van de bevrijding is onderwerp van een foto-artikel van Aranka Meijerink. Zij haalde de mooiste foto's van die dertiende en veertiende april uit de collectie van Paul Harmens en schreef er onderschriften bij.

In de rubriek Zwolle vroeger en nu vergelijkt Dick Hogenkamp een gebombardeerde straat met de situatie nu.

Aan het slot van deze aflevering volgen een boekbespreking en enkele mededelingen.

Zwolle vroeger en nu	Dick Hogenkamp	2
De Zwolse Rijks HBS tijdens de oorlogsjaren	Wil Cornelissen	4
Herinneringen	Ank Meliesie-Appelhof	13
De bevrijding van Zwolle op 14 april 1945	Leo Major	21
Zwolse kerken in oorlogstijd	Bob Erdtsieck	26
De bevrijding in foto's	Aranka Meijerink en Paul Harmens	31
Boekbespreking		36
Mededelingen		37
Agenda		38
Auteurs		39

Omslag: Een Canadese bevrijder wordt op 14 april 1945 omstuwd door Zwolse meisjes (foto: Voerman, coll. Harmens).

De Zwolse Rijks HBS tijdens de oorlogsjaren*

Wil Cornelissen

Een gewone middelbare school, bevolkt met gewone leerlingen, in een gewone provincieplaats.

Oorlog. Eerst in het verre buitenland. Na 10 mei 1940 ook in Nederland. Dreiging rondom, op een armlengte afstand. Hoe reilde en zeilde het onderwijs in die jaren? Konden de leraren hun leerlingen vertrouwen? Konden de leerlingen de leraren vertrouwen?

Ik ontmoette een medeleerling uit die tijd, Roelof Arp. Toen ik hem vertelde dat ik bezig was met een artikel over onze HBS in de bezettingsperiode zei hij na een korte stilte: 'Als ik aan de HBS denk, denk ik aan de oorlog.' Hoe heeft het ons verdere leven beïnvloed?

Een kleine reconstructie.

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog was op 3 september 1939 een feit. Op 24 oktober, lees ik in de notulen van

Ir. E.J. Baumann

de lerarenvergadering, heeft directeur ir. E.J. Baumann een circulaire gekregen, waarin staat dat in oorlogstijd de school zal worden gesloten. 'Daarom heeft het geen zin meer verdere luchtbeschermingsmaatregelen te nemen', zo noteert de secretaris, leraar L.T. de Bruin. Maar verder komen er nog geen schokkende zaken naar voren. Of het moest zijn, dat in november 1939 de heer Caspers klaagt, dat 'de leerling Geurtsen bij school een pijpje rookte, hetgeen toch volgens het reglement verboden is.' De notulen van de lerarenvergaderingen vermelden 'normale' zaken als brutaliteit van leerlingen, spijbelen en rapportcijfers. En nog in maart 1940 vraagt de heer Polak bij de rondvraag of er al reisplannen zijn. 'De voorzitter zegt van neen.'

Bezetting

Nederland raakt op 10 mei op directe wijze betrokken bij het drama. Zwolle wordt al op die eerste oorlogsdag bezet door de Duitse troepen. De burgemeester beveelt o.a. dat men géén licht naar buiten mag laten schijnen, dat er geen trek-dieren en vee op de openbare weg 'door hunne geleiders mogen worden verlaten', dat er niet mag worden geschrobd en dat de WC zo min mogelijk moet worden doorgetrokken. Maar onderwijs werd er op die 10de mei en de volgende dagen niet gegeven. Op 14 mei vermelden de notulen de woorden van Baumann: 'In deze tragische ure, waarin we blij zijn weer aan het werk te kunnen gaan, heb ik zojuist van den Inspecteur vernomen, dat de school weer normaal door zal gaan.' Maar nog niet direct, want de ruiten zijn nog stuk! Toch klinkt er al dreiging door. Er wordt vermeld dat het verboden is een onderwerp aan te snijden, dat niet met het onderwijs in verband staat. En er mogen geen uitlatingen te berde worden gebracht die ook maar enigszins naar politiek zwemen.

De directeur neemt maatregelen

In een schrijven aan de ouders meldt de directeur, 'dat de nieuwe cursus op normale wijze voortgang zal vinden.' Toch niet zó normaal, want in verband met handhaven van de middeneuropese zomertijd zullen de lessen wel op een heel merkwuurde tijd beginnen. Er kan namelijk geen licht worden gebruikt, 'want lichtafscherming in het gebouw is vanwege de daaraan verbonden kosten niet mogelijk'. Daarom zullen de lessen na 18 november om 9.20 uur en na 12 december zelfs om 10 uur beginnen; pauzes vervallen evenals de vrije woensdagmiddag. Voor de buitenleerlingen die de IJssel moeten oversteken, is het lastig op tijd op school te zijn. Er is veel stagnatie bij de veren (de IJsselbrug was in de meidagen in de lucht gevlogen). Ook schrijft Baumann aan de ouders: 'Door de nabije legering van Duitse troepen moest ik tot mijn spijt de normale bewegingsvrijheid van de leerlingen voor en na schooltijd enigszins inperken.'

Een circulaire uit Den Haag over leerboeken 'die geen toespelingsen mogen bevatten welke het Grootduitse Rijk enz. in discrediet brengen of daartoe geschikt zijn' krijgt als reactie uit Zwolle een schrijven waarin o.a. het volgende dubieuze punt wordt vermeld: In het leerboek der scheikunde nr. 22 van Dr. G.J. van Meurs en Dr. H.P. Baudet staat op blz. 90, 21ste regel van boven dat 'In de [Eerste] Wereldoorlog de gasaanval [door het "blazen" van chloor] door de Duitsers bij Yperen op 22 April 1915 het begin is geweest van het gebruik op grote schaal van oorlogsgassen, organische verbindingen, die bijna alle chloor bevatten.' Mag zo'n zin er nu wel of niet in blijven staan? En in het Taaloefeningenboek van G. Leffertstra staat de in te vullen zin: 'In Duitsland uitte zich het antisem...tisme in het verdr...ven van talrijke Israël...ten.' Baumann schrijft: 'In de eerste plaats is dit een feit, dat toch ook niet zal worden ontkend.' Ik vind het een dapper antwoord van een HBS-directeur tegenover het zeer 'foute' ministerie (Departement heette dat toen). Evenals het volgende: in de leerboeken der economie 'zou men kunnen stuiten op de opvatting dat men Marx niet meer mag noemen en hetzelfde geldt voor economen als Lassalle, Malthus, Rathe-

nau en anderen. Ik meen, dat werken van deze schrijvers in Duitsland verboden zijn. Wil men inderdaad zover gaan, dan is geen enkel leerboek in economie geschikt.'

Bij bestudering van de geschiedenis van onze school komt men al heel spoedig de onvaderlandslievende houding van de leraar Duits, B. de

Bijgevoegd bij den brief van - 1 OCT 1941.
nr. 17038 afdeling V.H.M.O.

Lijst van boeken, welke na verwijdering van de aangegeven bladzijden weder bruikbaar zijn voor het Voorbereidend Hooger en Middelbaar Onderwijs.

Nr.	Schrijver(s)	Titel	Uitgever.
350	BALFOUR	52 Adventure stories for boys pag. 107-118 "The iron cross pirates" uitaaiden.	Hutchinson, Londen.
326	BAUMANN	Zuid en noord I, 18de druk, pag. 307-312 "Vaderloze Knaast" uitaaiden.	Doede, de Brugge.
307	BEVERLEY NICHOLS	Twenty-five. Pag. 25 uitaaiden.	Penguin Books, Londen.
314	BOAS	Modern english prose. Pag. 7 en pag. 66 - 77 uitaaiden.	Mac Millan, Londen.
287	BRONKHORSTEN, VAN DERUSEN EN MINNER- MAN	Van Groenland tot de Zuidpool Pag. 139 uitaaiden.	Zomer en Koonin. Hageningen.
350	DE HUISONDE EN DE JONG	Tante aus Ueberzeugung ins Holländische, deel II, tweede druk (N.B. de derde druk is goedgekeurd.) p. 12, NoVI "Griechen" van A. Zwig p. 22, No. XII, "Erinnerungen" van Kronprinz Wilhelm. p. 27, No. XIV, "Der Kaiser" van Rathenau p. 33, No. XII, "Rapoloon in Reiswagen" van S. Ludwig p. 48, No. XXVII, "Der alte Fontane" van Th. Mann	Wolters, Groningen.
351	DE HUISONDE EN DE JONG	Hutzelde boek, deel I, derde druk, doezelfde uitgever (N.B. de 4de druk is goedgekeurd). De stukken van Meerman, Mann en Frank uitaaiden.	Wolters, Groningen.

Jong tegen. Later komt ook de opvolger van Baumann, P.A. van Rossem, op het tapijt. Mevrouw Davidson en H. Strijker herinneren zich, dat De Jong 'meteen al in mei '40 in zwart uniform op school kwam'. En de eerste zegt ook nog dat deze leraar haar en ook Hansje Pinas als joodse leerlingen totaal negeerde.

Toch gaat het 'gewone' schoolleven óók door. Een van de weinige amusante dingen vertelde de heer A.J. Stoel (toen leerling, later leraar op de Zwolse HBS) mij: 'Ik ben één maal in mijn leven om 4 uur 's morgens opgestaan. Dat was op 10 mei 1940. Ik moest toen een biologie-repetitie van jufvrouw Talma ("De Bezem") nog leren. Maar toen ik een uur later hoorde, dat de oorlog was uitgebroken en toen diezelfde morgen bleek, dat de school gesloten was, dacht ik: Hè gelukkig, nou gaat die repetitie tenminste niet door.'

Een deel van de verplichte wijzigingen in de leerboeken.

Dreigende taal

De dreiging die ik mij herinner, wordt bevestigd in de oude bewaard gebleven geschriften. De genoemde De Jong valt uit tegen een meisje dat op een vraag van hem antwoordde met 'Yes'. 'We spreken geen Engels; Gott strafe England.' Tegenover Baumann die hem ter verantwoording

J. Polak waren natuurlijk het ergste. Zij waren jood. De heer Polak zou al spoedig met ziekteverlof worden gestuurd.

De eerste vergadering zonder de leraar Elte verloopt gespannen. Interessant is natuurlijk wat er in de notulen staat. Soms is 't nog interessanter om te zien wat er niet in staat. Ook de heer Vleeshouwer is dan al van school verdwenen. Hij werd op 8 november 1940 met ziekteverlof gezonden, werd op 11 januari 1941 wegens verzetsdaden gearresteerd, kreeg levenslang, maar kwam na de oorlog uit de concentratiekampen terug. In de notulen staat over de vergadering van 6 december 1940 vermeld: 'Een hartelijk welkom voor de Heer Meursing, die de lessen van den Heer Elte geeft. De Voorzitter wil geen politiek in deze vergadering brengen; wanneer hij opmerkt, dat het ons allen spijt, dat de Heer Elte zijn lessen heeft moeten staken.'

Mijn aantekeningen over 1940 vermelden voorts nog dat de burgemeester aan alle scholen een waarschuwing schrijft over het feit dat er scholieren zijn, die tegen Duitse soldaten aanfietsen en ook lange neuzen trekken. Er komt eveneens een waarschuwing in verband met Koninginnedag op 31 augustus. De heer P.A. van Rossem (dan nog leraar Frans aan het Christelijk Lyceum) moet scholen controleren (!) en B. de Jong riep in de Zwolse Courant volksgenoten op om lid te worden van de NSB.

Baumann ontslagen

De voor de Rijks HBS belangrijkste gebeurtenis in 1941 is wellicht het ontslag en de arrestatie van directeur Baumann geweest. Dat gebeurde in juli van dat jaar. Maar daarvóór hadden zich al dreigende zaken voor hem afgespeeld. Nadat P.A. van Rossem door Rijkscommissaris Seyss Inquart is belast 'met het doen van onderzoekingen naar gedragingen van leerkrachten, welke gevaar kunnen opleveren voor het handhaven van de orde en de rust in de scholen en het uitbrengen van een advies aan mij daaromtrent' (zo schrijft de beruchte Secretaris-Generaal J. van Dam van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming), krijgt Baumann last met Van Rossem. Deze laatste meldt aan het Departement

R. H. B. S. VERENIGING - ZWOLLE

Beschermheer:
de Wêld. Heer
Ir. E. J. Baumann, Dir.

Dewijs van lidmaatschap

voor den Heer *P. J. Kromhout 1^e*
Met: *Schellings 4*

Namens het bestuur:

[Handwritten signature]
secr.

Cursus 1942/1943.

Hoewel directeur Baumann al was ontslagen, prijkte zijn naam als 'Beschermheer' nog steeds op de lidmaatschapkaarten van de HBS-vereniging.

roept(!) verklaart De Jong, dat dit als grapje was bedoeld. Baumann zegt dit in een schrijven aan de Inspecteur MO van de inspectie. Er werd in 1940 al hoog spel gespeeld. En ach ja, we liepen als protest (was dit nu al een 'verzetsdaad?') met rood-wit-blauwe kipperingetjes om de vingers. Maar Baumann is bang voor de gevolgen. Hij schrijft aan vader Hibbel in de Veenestraat: 'Uw zoon droeg heden in school een aantal z.g. kipperingetjes in nationale kleuren. Omdat dit als een demonstratie zou kunnen worden opgevat nam ik maatregelen. Ik verzoek U om medewerking.' En Herman Spijksstra heeft bij een proefwerk zijn papier aan het begin en aan 't eind met vlaggetjes versierd 'die daarbij niet behoorden'. Ook zijn vader krijgt een brief.

Er moeten Ariërv verklaringen worden ingestuurd. Alle leraren vullen verklaringen A in. Voor Dr. Jac. Smit was een B-verklaring nodig, hij was 'gemengd' gehuwd. De verklaringen van S. Elte en

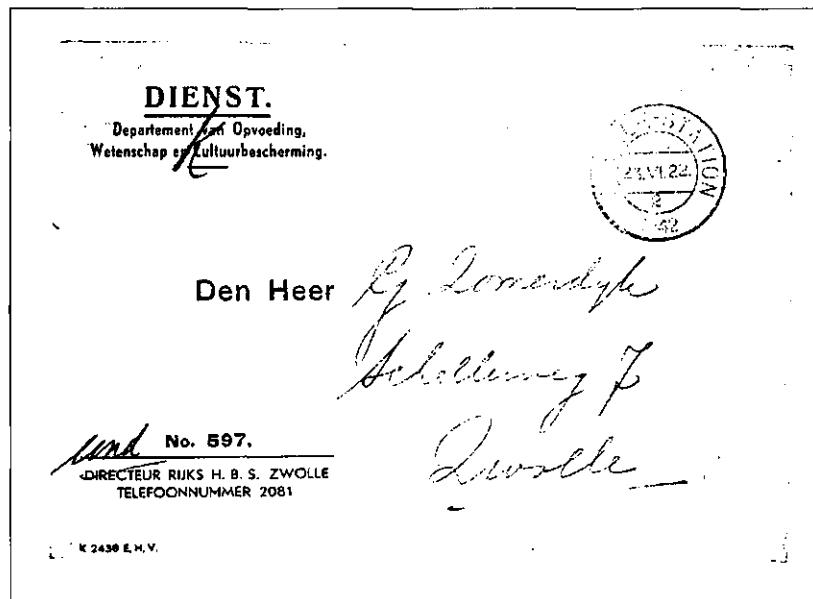
ment, dat hem bij een bezoek aan de HBS is gebleken dat Baumann er geen kennis van zou dragen, dat het Insigne-verbod in de eerste plaats de docenten der scholen zou gelden. Voorts blijkt dat het verboden boek 'The Man with the Clubfoot' nog op school in gebruik is. Het ernstigste is, dat Van Rossem aan Van Dam in Den Haag heeft gemeld dat 'de uit zijn ambt ontheven leeraar S. Elte herhaaldelijk de school bezoekt en met docenten en leerlingen contact heeft.' Van Dam wijst er op, dat dit voor de heer Elte in de eerste plaats onaangename gevolgen heeft.

Baumanns antwoord beslaat o.a. een volle bladzijde over het dragen van verboden insignes. En wat het Engelse boek betreft: 'Dat is aan mijn aandacht ontsnapt.' Verder schrijft hij: 'De heer Elte is in de afgelopen maanden enige malen, ik meen driemaal, op school bij mij geweest voor een informatie, waartoe voor ieder de gelegenheid open staat. De heer Elte is ook vader van een leerling der school.' Dat laatste was waar. Elte was gemengd gehuwd, zijn dochter Greetje zat op de HBS. Zij zou later eens van Van Rossem te horen hebben gekregen: 'Jij moet je kalm houden, anders word je net als je vader verwijderd.'

Maar Baumann is nog niet klaar met Van Rossem. Die schrijft hem op 26 mei 1941 vanuit zijn huis in de Wilhelminastraat (toen nog niet omgedoopt tot Willem de Zwijgerstraat), dat hem werd verzekerd 'dat U, naar aanleiding van mijn onderzoek naar de wantoestanden op de school, die onder Uwe directie staat, U jegens mij lasterlijke uitlatingen hebt veroorloofd. Is het waar, dat U hebt beweerd, dat ik bij dat onderzoek onder invloed van alcohol stond? Zoo ja, hebt U die bewering schriftelijk of mondeling, danwel schriftelijk en mondeling gedaan?'

In een schrijven voor de zomervakantie van 1941 verzoekt de directeur aan de ouders medewerking bij de inspectie van boekentassen van hun kinderen, want er zijn tassen van leerlingen in handen van de Duitse Politie gevallen, waarbij 'ook beledigingen aan het adres van het Duitse Staatshoofd zijn gevonden.' Ook waarschuwt hij tegen moppen, kettingbrieven 'of wat dan ook'.

Op 19 juli 1941 wordt Baumann ontslagen door de bezetter.

Twee dagen later wordt Dr. J.F.L. Reudler waarnemend directeur. Slechts voor korte tijd, want op 18 november wordt hij 'afgezet'. Zijn opvolger is wiskundeleraar L.T. de Bruin. Hij zal waarnemend directeur blijven tot de komst van P.A. van Rossem op 1 augustus 1942.

Mijn aantekeningen van het jaar 1941 vermelden onder andere de volgende feiten. Er zijn problemen rond de salarissen, omdat de girorekening nog rekent op de handtekening van directeur Baumann. Maar die is dan ondergedoken en de handtekening van de waarnemend directeur is bij de giro nog niet officieel bekend. Er is bij leraren en leerlingen grote angst voor verraad. Leerlingen weigeren geld te geven voor een krans bij de begrafenis van een mede-leerling; die jongen was NSB-er (...). Leerlingen klagen, dat de leraar B. de Jong in de klas praat over de krijgsverrichtingen in Rusland, de overwinning van Duitsland en het verslaan van Engeland en over het dienstnemen bij de Waffen SS. In een schrijven van Reudler aan de solliciterende heer W.J. Tuin wordt gesproken over 'de grote verwarring die hier nog steeds heerst'.

In augustus en september 1941 wordt opgave gedaan aan de burgemeester van joodse leerlingen. Keurig naar klasse gerangschikt worden die

De C van Cultuurbescherming in het opschrift van deze enveloppe werd veranderd in een K (handschrift van wnd. dir. De Bruin).

leerlingen opgesomd die 'uit ten minste 3 naar ras voljoodse grootouders stammen en ten 2e zij, die uit twee voljoodse grootouders stammen, wanneer zij een Joodsch-godsdienstige opvoeding ontvangen.' Zo verdwijnen met ingang van 1 september 14 leerlingen van school...

Hoe reageerden de andere leerlingen hierop? We weten het niet goed meer. Of hebben we 't verdrongen? Ik denk, dat de herinnering van Henny van 't Vlie het dichtst bij de waarheid komt: 'Wij waren met de meisjes – 6 à 8 per klas – hecht bevriend met elkaar. De Zwollenaren kwamen ook geregeld bij elkaar thuis. Wij vonden het heel erg toen de joodse kinderen niet meer bij ons op school mochten komen. Wij hebben er met elkaar over gepraat, en waren woedend én verdrietig, dat onze vriendinnetjes er niet meer bij waren. Maar we hebben niet gestaakt, zelfs niet geprotesteerd.'

We waren bang.

Er is natuurlijk wel over het vertrek van de joodse leerlingen en leraren gesproken. Zowel binnen als buiten de lerarenkamer, zowel binnen als buiten de school. Maar de angst voor verraad zat er in dat tweede oorlogsjaar al diep in.

Misschien is 't hier de plaats even te spreken over de 'foute' leerlingen of over de kinderen van 'foute' ouders. Bijna niemand sprak met ze. Ze liepen alleen naar school, 'een meter of tien vóór of achter ons', herinnert Henny van 't Vlie zich. Ikzelf heb het meisje Bentema, dat een paar huizen van mij af woonde, inderdaad zó al die jaren naar school zien gaan. 'En ook Uschi was altijd alleen. Soms werd er wel eens opgemerkt: "Zielig eigenlijk", maar zonder afspraak bemoeide toch niemand zich met haar. In de gymlessen liep ze helemaal achteraan. Zei ze iets, dan kreeg ze wel antwoord. Ze werd niet totaal genegeerd, maar werd ook nergens bij betrokken.'

Ik heb getracht in contact te komen met die 'foute' leerlingen van toen. Ik wilde met ze praten. Ik kende nog een paar anderen ook. Maar mijn pogingen waren tevergeefs. Ik heb uiteindelijk wel met vier gesproken, maar over het onderwerp 'foute leerling', wilde (of kon) men mij niets vertellen. Het moeten ook voor die leerlingen ellendige jaren zijn geweest.

Van Rossem wordt directeur

Op 1 augustus wordt Pieter Arthur van Rossem de nieuwe directeur van de Zwolse Rijks HBS. Niemand, werkelijk niemand heeft goede herinneringen aan hem. Wel zeer slechte. Lenie de Coninck: 'Een beest, hij keek altijd in je agenda's.' H. Strijker: 'Een loeder.' Rudi Borggreve: 'Een slagveldhyena.' Verdere herinneringen bijvoorbeeld van Wim Caspers en Jan Karel zijn al niet veel beter.

Van Rossem, geboren in het Belgische Temsche op 11 december 1894, was in de Eerste Wereldoorlog een wel zeer actief Flamingant geweest. Hij werd voor zijn gedrag na die oorlog ter dood veroordeeld en vluchtte naar Nederland. In 1931 komen we hem tegen als leraar Frans aan het Zwolse Christelijk Lyceum aan de Veerallee. Volgens het bevolkingsregister heeft hij dan 'geen nationaliteit'.

Na zijn aanstelling begon een waar schrikbewind te heersen op school. Maar de eerlijkheid gebiedt mij te zeggen, dat er ook al vóór zijn komst strenge maatregelen worden genomen, zoals tegen Rudi Elemans, die een aanplakbiljet der SS 'op schandelijke wijze heeft besmeurd' (zo schrijft op

P.A. van Rossem

11 april de waarnemend directeur De Bruin). Aan de inspecteur wordt in de desbetreffende brief precies aangegeven wie van de leraren vóór en wie tégen stemde om Rudi van school te verwijderen. Maar het voorstel van De Bruin werd met 12 tegen 6 stemmen verworpen. De meerderheid vond verwijdering toch een te strenge straf. Rudi moest nu in de komende 10 weken elke woensdag en elke zaterdag van 2 tot 4 uur op school terugkomen. 'Hij zal dan onder toezicht van een lerares of leraar werk maken', schrijft De Bruin. Ik heb niet kunnen vinden welke leraren zich hiervoor hebben gemeld; of zouden ze zijn aangewezen?

Ook in dit jaar kom ik een brief tegen die te maken heeft met (on)vaderlandslievendheid. Het betreft een schrijven van de NSB-vader Gerritsen, die aan de directeur schrijft of hij de cijfers van zijn zoon Leen eens wil vergelijken met die van andere leerlingen. Hij heeft de sterke indruk, dat zijn zoon slechter beoordeeld wordt.

En verder? Ach, Van Rossem klaagt tegenover de Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (nu met een K gespeld!) dat er kopieën van vroe-

gere uitgaande en ingekomen stukken 'niet of slechts sporadisch aanwezig zijn. Wie ze zoekge-maakt heeft en waar zij gebleven zijn, weten wij niet. Maar, het moeten onverantwoordelijke elementen zijn geweest.'

Op 10 september 1942 wordt een speciale lera-
renvergadering gehouden, ter gelegenheid van het
75-jarig bestaan van de school. Het is alleen Van
Rossem die het woord voert. Uit de notulen pluk
ik de volgende zinnen: 'Hier worden jonge men-
sen opgeleid en opgevoed door leraressen en lera-
ren, die de taak op zich genomen hebben, de
samenleving bruikbaar en zelfs deugdelijk materi-
aal te leveren voor de geestelijke en stoffelijke
opbouw van het volksbestaan.' En dat zal moeten
gaan 'goedschiks of kwaadschiks'. Hij hoopt ver-
der dat het toekomstige honderd-jarig bestaan
feestelijk herdacht zal worden. Dat is nu niet
mogelijk 'omdat deze tijd zich nu eenmaal niet
leent voor feestelijkheden.' Wat dat laatste betreft,
had Van Rossem nu eens gelijk!

Dreiging

In de jaren 1943 en 1944 wordt het steeds moeilij-
ker de lessen doorgang te laten vinden. Er vinden
razzia's plaats (Van Rossem klaagt over het vele
absenteïsme van leerlingen in de hogere klassen).
De heer Tuin, die in Leeuwarden woont (het le-
raarschap te Zwolle is niet zijn enige baan), vraagt
het lesrooster zó te maken dat de trein van half drie
uit Zwolle gehaald kan worden. Anders moet hij
om half zes weg en de trein heeft meestal vijftig mi-
nuten vertraging, 'en dan heb ik een bewijs nodig
om op straat te zijn tot 9 uur. Anders moet ik tot 4
uur binnen blijven.' Voor de onbekenden met deze
materie: er gold een verbod om zich op bepaalde
tijden 's nachts buiten te bevinden.

Ik zie ook, dat de leerlinge Elly Bokstijn plotse-
ling tijdens de cursus 1943/1944 in de tweede klas
wordt geplaatst, in 1944/1945 in de derde klas zit,
maar de leerlingenkaart vermeldt dat zij in de cur-
sus 1945/1946 vertrokken is. Het lijkt een doodge-
wone mededeling, maar ik weet dat Elly uit Den
Haag kwam, waar haar vader op het CDK (= Cen-
traal Distributie Kantoor) werkzaam was. Het
CDK werd uit de kustlinie naar Zwolle gedirigeerd
en zo kwam Elly naar de provincie.

Gjalt Spijkstra

Spanning bracht op school de kwestie Gjalt Spijkstra. Misschien is dit het enige echte openlijke verzetsverhaal van een leerling. In de hoogste klas gaf de leraar Duits opdracht een stuk uit het Duits in het Nederlands te vertalen. Dit stuk was afkomstig uit 'Mein Kampf' van Adolf Hitler! De klas weigerde de vertaling te maken. Gjalt Spijkstra nam als klassevertegenwoordiger de taak op zich om dit aan de 'foute' leraar De Jong te melden. Een uitermate flinke, maar ook riskante zaak. Het kwam Spijkstra duur te staan. Twee dagen later werd hij gearresteerd en naar de gevangenis in Arnhem getransporteerd. Hij heeft daar zes weken gezeten.

Ook de leerling Jan de Coninck werd eens, voor een andere zaak, gearresteerd.

Het was gevaarlijk om je mond open te doen. En het was nog gevaarlijker om dat tegen onbetrouwbare leerlingen of leraren te doen. Gelukkig waren verreweg de meeste leraren 'goed'. Er wordt verteld, dat de heer Zijlstra ('Sijmen') bijvoorbeeld absoluut niet bang was. Hij waarschuwde de oudere jongens, als er weer eens een razzia werd gehouden. 'Dan klommen we langs de regenpijpen naar beneden.'

In 1944 moest de school geheel worden ontruimd. Dat was al in het jaar daarvoor gedeeltelijk gebeurd. Maar nu eisten de Duitsers het hele gebouw op. We werden gehuisvest in de meisjes-school in de Bloemendalstraat en in de gemeentelijke naaischool op 't Assiesplein. Die verhuizing herinner ik mij nog zéér wel. Bovenop de bok van een paard en wagen zat ik daar, met het geraamte 'Piet' naast me. Achter mij klotsten de retorten, reageerbuisen, natuur- en scheikundetoestellen door en over elkaar. Een zotte tocht moet dat zijn geweest. Voorzichtig waren we niet. Rudi Borggreve weet nog dat hij zoutzuur over het uurwerk van de grote klok in het nu lege gebouw goot. Misschien was ook dit een klein verzetsdaadje.

De heer Smit klaagt in januari 1944 dat hij 't zo koud heeft. Kolen zijn er niet. We houden de jassen in de klas aan.

Ook zijn er leraren (onder anderen Caspers en de wiskundeleraar J.H.N. de Jongh, niet te verwarren met de foute De Jong!) opgepakt. Zij moesten voor de bezetters verdedigingswerken graven. Zowel Caspers als De Jongh zijn er met valse doktersverklaringen uitgekomen. Zij werden in de Buitensociëteit gevangen gehouden. Veel Zwolse

In de Thomas a Kempisstraat was in de oorlog de Wehrmachtstankstelle, waar leden van Hitlers oorlogsmachine hun benzine haalden. Benzine werd voor gewone Nederlanders in de loop van de oorlog steeds schaarser. De foto werd op 25 februari 1941 gemaakt. In het meest rechtse huis is momenteel tabakswinkel Thomas a Kempis gevestigd; waar in 1941 het bord Esso aan de muur was bevestigd, is nu een snackbar (foto: Gemeentearchief Zwolle).

doktoren waren in die tijd bereid valse verklaringen af te leggen. Vooral dr. Eeftink Schattenkerk was daar een meester in. 'Hij vertelde je precies hoe je moest suggereren, dat je een maagzweer of een blindedarmontsteking had.'

De eerste maanden van het laatste oorlogsjaar 1945 waren koud, gevaarlijk en angstig. En hoewel in Zwolle geen echte honger is geleden, waren we voortdurend op zoek naar eten. Lessen op school werden onregelmatig gegeven. De leraren en de oudere leerlingen (de jongens liepen groot gevaar opgepakt te worden), durfden niet goed meer over straat. Op de lerarenvergadering van 10 april (er zijn slechts zes leraren aanwezig) deelt voorzitter Van Rossem mee, dat de opkomst der leerlingen gering is. Besloten wordt de school tot nader order, wegens het oorlogsgeweld, te sluiten. Het zal Van Rossems laatste vergadering zijn.

Vier dagen later wordt Zwolle door de Canadezen bevrijd.

Bevrijding

Was ná die veertiende april 1945 alles weer spoedig nogmaals? Verre van dat.

Een kleine greep, zéér onvolledig, uit die schoolperiode.

Libbe Blom uit mijn klas komt om bij het demonteren van een granaat. Van Rossem wordt gearresteerd. De Jong eveneens. Deze laatste was op 1 maart 1943 naar de Duitse School in Hengelo gegaan. Beiden worden 'wegens ontrouw' ontslagen. Baumann komt terug, schrijft op 15 mei aan de commissaris van politie Lettinck een aanklacht tegen Van Rossem en De Jong (in zijn brief noemt hij ze 'het tweetal schurken'). Bij de eerste lerarenvergadering worden Baumann en Elte hartelijk verwelkomd. Vleeshouwer zal later, op 22 juni, uit een concentratiekamp terugkomen. De school aan de Bagijnensingel verkeert in een verregaande staat van vervuiling en wordt bovendien voorlopig nog niet vrijgegeven. Dáár zullen we pas in de herfst van 1945 terugkomen; we worden dan verwelkomd door een groot aantal vlooiën.

Maar in april kunnen we ook niet meer in de Bloemendalstraat terecht: 'Het zal dus nodig zijn het gehele onderwijs te geven in het gebouw aan

Afschrift.
~~MINISTERIE VAN~~
~~ONDERWIJS, KUNSTEN EN~~
~~WETENSCHAPPEN.~~

~~DEPARTEMENT VAN~~
~~OPVOEDING, WETENSCHAP~~
~~EN CULTUURBESCHERMING~~

Pensioengrondslag
 MINISTERIE VAN ONDERWIJS,
 KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
 396 18

13 December ~~XXX~~ 1945.

No. 1598... AFDELING V.H.M.O.

INGEKOMEN 19 DEC. 1945
BEANTWOORD

~~DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET DEPARTEMENT~~
~~VAN OPVOEDING, WETENSCHAP EN CULTUURBESCHERMING,~~
~~DE MINISTER VAN~~
~~ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,~~
 DE MINISTER VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN:

Gelet op artikel 4, sub 1, van het Besluit Rechts-herstel ontslagen ambtenaren, het Bezoldigingsbesluit Burgerlijke Rijksambtenaren, het Koninklijk Besluit van 18 April 1945, no 2, (Staatsblad no F.55) en het Ambtenarenreglement Rijks hogere burgerscholen;

HEEFT GOEDGEVONDEN:

opnieuw te benoemen aan de Rijks hogere burgerschool te Zwolle te rekenen van 14 April 1945

a. Ir.E.J. Baumann tot directeur in vasten dienst, op een jaarwedde tevens pensioensgrondslag van zesduizend zes-honderd zeven en tachtig gulden (f.6687.-), waarbij een tijdelijke toelage zal worden toegekend van tweehonderd een en negentig gulden (f.291.-) per jaar;

b. S.Elte, tot leeraar in vasten dienst, op een jaarwedde tevens pensioensgrondslag van vijf duizend negenhonderd gulden (f.5900.-), waarbij een tijdelijke toelage zal worden toegekend van tweehonderd zeven en vijftig gulden (f.257.-) per jaar.

Afschrift dezer zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer, aan den Inspecteur van het middelbaar onderwijs in de vierde inspectie en aan den Directeur der Rijks hogere burgerschool te Zwolle. Uittreksels zullen worden gezonden aan de belanghebbenden, elk voor zooveel hem aangaat.

's-Gravenhage, 13 December 1945.

J. J. J. J.

Aan den Directeur der Rijks hogere burgerschool te Z w o l l e .

het Assiesplein.' Omdat daar slechts zeven lokalen vrij te maken zijn, zullen er twee ploegen van telkens zeven klassen komen. De ene week krijgt een ploeg 's ochtends, de andere 's middags les; de volgende week omgekeerd 'omdat over 't algemeen de ochtendlessen vruchtbaarder zijn'. De dames De Kok en Van Niftrik zijn in april nog niet aanwezig. Zij zitten in het nog bezette deel van het land en kunnen Zwolle dus nog niet bereiken.

De leerlingen zijn geleidelijk de tucht ont-wend. 'Ze zijn verwilderd', staat er te lezen. De joodse leerlingen komen, voor zover zij de oorlog

De herbenoeming van Baumann en Elte met ingang van de bevrijdingsdag van Zwolle (14 april 1945). Zie de verwarrende strepen in het hoofd van de brief. Nog tot lang na de bevrijding gebruikte men het oude oorlogspapier.

hebben overleefd, weer op school terug (passend zou natuurlijk zijn, dáár een lang verhaal over te schrijven).

Baumann klaagt in de vergadering, dat niet iedereen zijn mond heeft kunnen houden over het feit dat hij met enkele collega's over hun houding in de oorlog heeft moeten spreken. Dat waren dan de leraren die niet echt fout, maar wellicht ook niet echt goed geweest zijn. De namen van hen zijn mij bekend, maar zou hun houding veel verschillen met de houding van al die andere Nederlanders? Ik geloof van niet.

De leraren in de exacte vakken klagen, dat de vijfde-klassers 'de werkroutine kwijt zijn, terwijl ze ook geen fundamentele kennis meer hebben. Er zijn ernstige hiaten; zo kunnen de leerlingen niet meer werken met negatieve exponenten.' Deze klacht is van oktober 1945. De vijfde-klassers van de cursus 1944/1945 hadden hun diploma die zomer zonder examen gekregen.

En de NSB-kinderen? Over de NSB-ers (zó worden ze genoemd in de notulen) wordt verklaard: 'Als ze geen aanleiding geven tot versterking der orde kunnen ze worden geplaatst.'

Er is een groot tekort aan boeken. Aan de leraren wordt gevraagd hun present-exemplaren af te staan. Bij het weer in gebruik nemen van ons eigen gebouw aan de Bagijnensingel blijken er wel veel vlooiën maar weinig borden te zijn.

Maar het onderwijs komt weer op gang, al lees ik dat nog in 1947 de eindexamenopgaven mechanica en Frans niet zo streng beoordeeld moeten worden. Er moet rekening worden gehouden met de afgelopen jaren. De heer De Jongh verklaart, dat het nog wel tot 1950 heeft geduurd, voordat alles weer 'echt normaal' was.

Veel is er geschreven. Veel is ook niet geschreven. Ik vertelde niet over de vele malen luchtalarm, over de dramatische begrafenis van de leerlinge Willie Hartsuiker, verstoord door overvliegende schietende vliegtuigen, over het dragen van klompen in de school, want schoenen hadden we niet meer, over de secretaresse van de HBS-vereniging, Dicky van der Laan, die aan het Departement toestemming moest vragen voor de opvoering van

een toneelstuk, over de Zwolse NSB-ers die in de zomer van 1945 de school moesten schoonmaken ná de ontruiming der Canadezen en Engelsen onder bewaking van ex-verzetssensen, die nog al eens gauw met een handgranaat dreigden.

Toen de lerares mej. J.E.C. de Kok uit Utrecht in Zwolle terugkwam, woog ze nog maar 87 pond. 'Baumann zei me: Ga alsjeblieft gauw zitten!' Leraar Tuin zat in het verzet tijdens de oorlog. En de heer A. de Roos, onze conciërge, zag na de oorlog de (toen) gevangen genomen Van Rossem hem toefluisteren: 'De Roos, hoe denken ze over mij?' De Roos antwoordde: 'Och, dat gaat wel.' Een aardige man, die meneer De Roos, maar juist was zijn antwoord niet...

Slotbeschouwing

Men vroeg mij te schrijven over de Zwolse HBS tijdens de oorlogsjaren. Ik ben mij er volledig van bewust dat het een zeer onvolledig verhaal is geworden. Ik mengde mijn eigen herinneringen met de feiten die ik in de archieven vond. En gelukkig waren velen mij behulpzaam door hun verhalen aan mij door te geven.

Vijftig jaar geleden.

Het kwam weer terug ...

Noot

* Bovenstaand verhaal is een bewerking van een artikel dat in 1992 is verschenen in het herdenkingsboek 'Vijfmaal zilver' – 125 jaar RHBS, MMS, RSG, Van der Capellen scholengemeenschap Zwolle.

Het artikel is gebaseerd op archiefmateriaal en op mondelinge en schriftelijke herinneringen van oudleraren, oud-leerlingen en van de schrijver zelf, die van 1941 tot 1948 leerling was van de Rijks HBS.

In het rijksarchief aan de Eikenstraat te Zwolle is het archief van RHBS te vinden onder nr. 344.3. Van de oorspronkelijke 18 meter is 3.75 meter bewaard gebleven. 2.25 meter ging retour naar de school. 12 meter is vernietigd.

Herinneringen

De Tweede Wereldoorlog ligt nu al weer een halve eeuw achter ons. De hele ellende heeft bijna vijf jaar geduurd. En wat zijn nu vijf jaren in een halve eeuw? Toch hebben deze jaren een zeer diepe indruk gemaakt op degenen die ze bewust hebben meegemaakt. Vooral omstreeks de meidagen komt ons alles duidelijk voor de geest: de spannende dagen rond de tiende mei 1940, de honger – al hebben wij in Zwolle nauwelijks echte honger gekend! –, de overtrekkende vliegtuigen, het luchtalarm, de angst voor razzia's, maar vooral de enorme blijdschap, toen we eindelijk werden bevrijd. Ik kan me niet voorstellen een dergelijke massale vreugde-uitbarsting daarna ooit meer te hebben meegemaakt; we waren eindelijk vrij!

Nu vinden we dit vanzelfsprekend. En we zijn dikwijls ontevreden, terwijl we het toch eigenlijk zo ontzettend goed hebben. Daarom is het goed terug te kijken op de tijd, waarin wij geknecht werden door Hitler's trawanten. En daarom is het belangrijk, dat wij ons realiseren waar rassenhaat – die in onze tijd weer zo opkomt- toe kan leiden.

Ik was een kind, toen de oorlog uitbrak. Daarom hebben mijn leeftijdgenootjes en ik misschien niet ten volle beseft wat onze ouders in die tijd hebben afgetobd. Wat moet het voor moeders moeilijk zijn geweest hun kinderen niet te kunnen geven, wat ze nodig hadden. En dan die angst om mannen en zonen, die elke dag kans liepen opgepakt te worden om in Duitsland te werk te worden

Ank Meliesie-Appelhof

Klas 3A van de RHBS in 1943. De foto werd genomen op de binnenplaats van het schoolgebouw aan de Bagijneshingel (foto: A. Meliesie).

gesteld. Om niet te spreken over mannen en vrouwen die dagelijks hun leven waagden in de illegaliteit. Wat dat betreft heb ik maar weinig meegeemaakt; datzelfde geldt eigenlijk voor een groot gedeelte van de Zwollenaren. Als kind vond je het best spannend. Er gebeurde nog eens iets! Bovendien had je kans, dat een repetitie niet doorging,

‘Komt er oorlog?’

Ik herinner me nog, dat de ‘grote mensen’ dikwijls ernstige gesprekken voerden en daarbij zeer zorgelijk keken. Maar er gebeuren zoveel interessante dingen in je kindertijd, dat je daar niet bij stilstond. Gebeurtenissen in Duitsland, zoals jodenvervolgung, rassenhaat en het gebral van Hitler

Klas 3A van de RHBS in een andere samenstelling, nu gefotografeerd in de tuin achter de school. De kniekousen die de meisjes droegen, waren gemaakt van een uitgehaalde spreij of van zelfgesponnen schapevool (foto: A. Meliesie).

omdat er luchtalarm was. En het laatste oorlogsjaar had je maandenlang vrij van school. ‘Kolenvakantie’ noemden ze dat, omdat er geen brandstof meer was om de klaslokalen warm te stoken. Bovendien konden veel onderwijzers en leraren niet meer vrij over straat lopen, omdat de moffen – we noemden de Duitsers nooit anders en ik moet bekennen, dat ik nog altijd over ‘moffen’ praat – behoefte hadden aan jonge mannen om voor hen te werken.

Nee, dit wordt geen verhaal over lijden en ontberingen. Hier volgen de herinneringen van een Zwols meisje aan de periode, die zo’n diepe indruk heeft nagelaten op de mensen die het allemaal hebben meegemaakt.

gingen volledig aan ons voorbij. Wel weet ik nog, dat op de bovenverdieping van een huis vlak achter het onze, plotseling oude Duitse joden woonden. Ze waren er opeens.

Het woord ‘oorlog’ hoorde ik steeds vaker en ik werd soms wel een beetje bang. ‘Komt er oorlog?’ vroeg ik dan. En altijd was het weinig bevredigende antwoord: ‘Dat is niet te hopen’.

En toen kwam de ochtend van de tiende mei. Heel vroeg werd ik wakker, omdat mijn oudere zus half huilend de slaapkamer van onze ouders binnenliep: ‘Ik hoor steeds schieten en er zijn allemaal vliegtuigen. Het is oorlog.’ ‘Ga toch slapen’, zei mijn vader doezelig: ‘Dat zijn alleen maar oefeningen.’ Maar plotseling klonk een harde knal en ook wij hoorden het onheilspellende gebrom van vliegtuigen. We vlogen ons bed uit en renden naar

beneden. Daar werd direct de radio aangezet (wij hadden radiodistributie) en door de luidspreker hoorden we de sombere stem van de omroeper, die sprak over schending van onze neutraliteit, gesignaleerde vliegtuigen en gelande parachutisten. Het was oorlog.

Later gingen we naar buiten, waar de mensen bij elkaar stonden. Wij, de kinderen uit de straat, waren al gauw over de schok heen en speelden krijgertje rondom de groepjes pratende ouders. De ramen werden beplakt met lange stroken plakband om te voorkomen, dat het glas zou breken als er een explosie zou zijn.

's Middags zagen wij de Duitse soldaten voor het eerst – en nog lang niet voor het laatst! – in de Wipstrikkerallee. Ik heb geen idee, waar ze plotseling vandaan kwamen. Ze waren zeker niet helemaal uit Duitsland naar Zwolle komen lopen... In camouflagepakken, met helmen, die waren bedekt met bladeren en takken, slopen ze van boom tot boom. Dus dat was nu de vijand!

's Avonds sliepen we met ons vieren in de voorkamer op matrassen. Voor zover ik me herinner was het een vrij rustige nacht. De volgende dag kregen we inkwartiering. We moesten een piepjonge Duitse soldaat in huis nemen. Het was bijna nog een kind. Mijn ouders kwamen met de jongen in gesprek. Er was hem verteld, dat de Engelsen ons land waren binnengevallen en dat de Duitsers waren gekomen om de Britten te verjagen. Mijn vader en moeder hebben hem duidelijk gemaakt, dat daar geen sprake van was en dat de Duitsers ons land hadden overvallen! Ik verstond toen nog geen woord Duits, maar de soldaat schijnt te hebben gezegd: 'Wat moet het voor jullie dan moeilijk zijn om mij in huis te moeten nemen.' Na deze woorden was het onmogelijk de arme jongen honds te behandelen. Zou hij de oorlog overleefd hebben?

Bezetting

Het waren vreemde dagen. Het was stralend weer, maar de stemming was somber, omdat duidelijk werd, dat bezetting onvermijdelijk was; vooral toen we hoorden, dat koningin Wilhelmina, prinses Juliana en de kleine prinsesjes ons land hadden verlaten. Burgemeester van Walsum hield via de

radio een emotionele rede, waarin hij het Koninklijk Huis hevige verwijten maakte over deze 'vlucht'. Hij zal daar later ongetwijfeld veel spijt van hebben gehad. In elk geval is het hem niet in dank afgenomen. Het is uiteraard in een opwelling gebeurd.

Het werd 15 mei. Wij hoorden geruchten, dat Rotterdam zwaar was gebombardeerd en dat andere grote steden zouden volgen als Nederland niet capituleerde. De vijf vreselijke oorlogsdagen waren voorbij. Je zag veel mensen huilen. Optimisten zeiden, dat het hoogstens een jaar zou duren. Aan deze uitspraak klampte je je hoopvol vast, omdat je het zo graag wilde geloven. Het is maar goed, dat wij toen nog niet wisten, dat het bijna vijf jaar zou duren, voordat we de rood-wit-blauwe vlag weer konden uitsteken.

Het eerste jaar merkte je eigenlijk niet zoveel van de oorlog. Er was nog niet zoveel gebrek aan alles. Dat kwam pas later, toen de bonkaarten kwamen en de mensen – ik geloof vanaf hun vijftiende jaar – een persoonsbewijs kregen. Wel zag je de gehate Duitse uniformen in de straten en dikwijls marcheerde een kolonne Duitse soldaten door de straten. Ze zongen uit volle borst; en eigenlijk zongen ze allesbehalve lelijk. Ze zongen liedjes als: 'Heidemarie' en 'Erica'. (Onze Nederlandse militairen zongen de vaderlandse versie: Blonde Mientje heeft een hart van prikkeldraad.)

Veel erger waren echter de zwarte uniformen van de NSB-ers. Die werkten op ons, Nederlanders, als een rode lap op een stier. En dan de Jeugdstormers met hun blauwe bloesjes en hun zwart-oranje mutsen. Bij mij in de klas zat een meisje, dat bij de Jeugdstorm was. Op hoogtijdagen kwam ze in uniform op school. Ik had de pech, dat ze naast mij in de bank zat. Ik ging helemaal op het puntje zitten, zodat ik er bijna afviel. Eigenlijk was het een heel lief kind en ze kon er natuurlijk ook niets aan doen dat haar vader NSB-er was. Maar ze werd gemeden als de pest en niemand vond haar zielig. Nu, achteraf, natuurlijk wel!

Na verloop van tijd zag je mensen met een ster lopen. Dat waren joden. In de binnenstad, vooral in de Bitterstraat en omgeving, woonden veel joden. Zij werden één voor één weggevoerd, maar

daar heb ik eigenlijk weinig van gemerkt. Wel verdwenen er joodse klasgenoten en leraren.

Wij begonnen langzamerhand door te krijgen, dat de oorlog wel langer zou duren dan een jaar. De situatie werd grimmiger en ook het verzet werd groter. Er verschenen illegale blaadjes. Ik weet nog goed, dat die bulletins tussen de leuning en de zitting van de stoelen werden verstopt.

Kruitschip

We zijn op een ochtend erg geschrokken. Dat was, toen een kruitschip in de buurt van Zwolle werd getroffen. Ik lag te dromen over een klein vliegtuigje, dat een groot vliegtuig aanviel. Zou het een voorspellende droom zijn geweest? Ineens hoorden we een harde dreun. Mijn moeder riep, dat ik naar beneden moest komen. Ik had daar weinig zin in, want het was toch al gebeurd? Toen ik in de gang kwam zag ik mijn vader, die zich in de WC stond te scheren. Hij was zich juist aan het inzepen toen de klap kwam en ging daar, op de volgens hem meest veilige plek, gewoon mee door.

Wij hadden er geen idee van, wat er aan de hand was. Van de meeste huizen waren de ruiten

gesneuveld. Bij ons was alles nog heel, waarschijnlijk omdat de bovenraampjes open stonden. Het is gek, dat je op spannende momenten soms de slappe lach krijgt. Op de bovenverdieping van een huis in onze straat stak een gezette buurvrouw verduasd haar hele, in hardroze nachtpon gestoken, bovenlichaam door het raam, waar geen glas meer inzat. Het was een komisch gezicht.

Melk halen

Echte honger hebben wij niet gekend. Maar elk jaar werden de levensmiddelen schaarser. Schoenen waren niet meer verkrijgbaar; alleen via de zwarte handel. Schoenzolen slijten en kindervoeten groeien snel. Daarom gingen we klompen dragen. Wij gingen op klompen naar school en dat was best te doen, wanneer je er eenmaal aan gewend was. Alleen als er sneeuw lag was het lopen soms moeilijk. Er bleven dan dikke klonten onder de klompen plakken, die je telkens moest verwijderen.

Zo klostte je in school met veel lawaai over de houten vloeren. We verfdde de klompen in verschillende vrolijke kleuren. Het mooist waren de

Aan de Meppelerstraatweg was al snel na de oorlog voor de daar op 31 maart 1945 gefusilleerden een kruis opgericht. Later werd een meer permanent herinneringsteken geplaatst. De Meppelerstraatweg werd toen nog omzoomd door weilanden (foto: Gemeente-archief Zwolle).

fel oranje exemplaren, beschilderd met rood-wit-blauwe vlaggen. Want je trachtte je vaderlandslievendheid op allerlei manieren te tonen. De NSB-ers waren op dat punt erg kinderachtig. Oranje en rood-wit-blauw waren taboe.

Het brood zag er nauwelijks uit als brood. Het was een donkere, kleiige substantie, waar we soms uit balorigheid balletjes van maakten. Wij, Zwollenaren, hadden het geluk midden tussen de boeren te wonen, zodat er nog wel aan groente, fruit, eieren, melk en soms vlees te komen was. Enkele malen per week gingen we met de fiets de boer op om melk te halen. Ik had het geluk, dat mijn fietsbanden erg lang goed gebleven zijn, al hobbelde het wel erg door de vele stukken, die op de binnenbanden waren geplakt. Veel mensen moesten het met houten banden doen.

Mijn grootouders hadden een bakkerswinkel in de Voorstraat. Daar kwamen op vrijdag, als er markt was, boeren uit de omgeving inkopen doen. Mijn oma tracteerde ze in de kamer achter de winkel op koffie. Daardoor kende mijn vader veel boeren, waar we melk mochten halen. In weer en wind fietsten wij naar Wijthemen, Berkum, Haerlem en het Plankenloodsje. Mijn moeder had grote zakken genaaid, die zij onder haar rokken droeg. Daar stopte ze de melkflessen in, want als bij een controle bleek dat je levensmiddelen bij je had, dan was je ze kwijt.

Tijdens zo'n tocht heb ik eens iets vreselijks meegemaakt, dat ik nooit zal vergeten. Ik fietste over de Meppelerweg, waar het toen nog erg landelijk was. De flats en huizen, die er nu staan, waren er nog niet. In de verte zag ik een politiemans staan. Eerst wilde ik teruggaan, omdat ik dacht, dat er controle was, maar niemand werd aangehouden en bovendien had ik alleen maar lege flessen bij mij. Ik reed dus door en plotseling zag ik aan de kant van de weg een aantal lijken liggen. Ik wilde niet kijken (ik had nog nooit een dode gezien), maar het was of mijn blikken ernaar toetrokken werden. In die tijd zat mijn aanstaande zwager in de gevangenis en ik heb de gefusilleerde mannen één voor één aangekeken. Toen ik terugfietste heb ik een grote omweg gemaakt, omdat ik er niet nog een keer langs durfde. Toen ik thuiskwam was ik helemaal overstuur.

Luizen en schurft

Dingen die we nu heel gewoon vinden, waren in de laatste oorlogsjaren meestal onmogelijk. Zo lag het verenigings- en uitgaansleven volkomen stil, omdat je na acht uur niet meer de straat op mocht. Bij elkaar op visite gaan was er dus niet meer bij; behalve wanneer je bleef slapen. Buiten kon je je in de donkere winterdagen moeilijk oriënteren. Je probeerde je weg te vinden met behulp van een zogenaamde knijpkat, waarvan het licht was afgeschermd met donker papier. Ook een fietslamp gaf weinig licht. Wat dat betreft was de sneeuw die in de koude winter van '44-'45 viel een uitkomst. Daardoor kon je tenminste nog iets zien. Dat was dan ook het enige voordeel, omdat de wegen slecht begaanbaar waren en bijna niemand nog goed schoeisel had. We liepen op klompen, waar je de aangekoekte sneeuw vaak vanaf moest halen.

Verder leverde het wassen van kleren problemen op omdat er geen goede zeep meer was. Ook toiletzeep was niet verkrijgbaar; we moesten ons wassen met kleizeep en dat schuimde niet.

Hoewel de propere Nederlandse huisvrouwen alles deden om de boel zo schoon mogelijk te houden, ontstonden er problemen: luizen en schurft. Bij een luizenplaag moesten niet alleen de kriebelende beestjes uit het haar verwijderd worden, maar ook de neten. Dat gebeurde met azijn. Als de neten namelijk achterbleven, had je zo weer een kolonie van die parasieten. Ik heb zelf enige malen luizen gehad en daarvoor behoefde ik me niet te schamen; ik was niet de enige!

Schurft was nog erger. Ik heb het tweemaal gehad en ik stak ook een bij ons logerend nichtje aan (of andersom). Mijn moeder smeerde ons van top tot teen in met een stinkende groene zalf, die bij De Gaper werd verkocht. Daar zal ongetwijfeld veel van die smurrie over de toonbank zijn gegaan. De kleren die je had gedragen moesten grondig worden gereinigd.

Dat waren van die onverwachte problemen waar vooral huisvrouwen mee te kampen hadden.

Hongerwinter

Eindelijk kwam de landverwachte invasie. Op een morgen kwam mijn tante die bij ons in de buurt woonde, bij ons binnenrennen. 'De Engelsen en

Amerikanen zijn in Normandië geland!' riep ze uit. Iedereen was uitgelaten. Buren groepten bijeen in de straat en we waren ervan overtuigd dat de oorlog nog voor het einde van het jaar afgelopen zou zijn.

Op een mooie dag in september was er opnieuw grote opwinding. Parachutisten waren bij Arnhem en Nijmegen geland. Nu kon het zeker niet lang meer duren... Vlaggen werden tevoorschijn gehaald, oranje strikken werden klaargelegd en optimisten kochten bloemen om de bevrijders te verwelkomen. Maar helaas, de bevrijders kwamen nog niet. Het zuiden was vrij, maar de rest van Nederland stond aan het begin van de moeilijkste periode uit de oorlog.

Op straat was het erg stil, want er reden bijna geen auto's meer. Je kon op straat nu naar hartelust rolschaatsen. En als de stadsbus, die door middel van een gasgenerator werd voortbewogen, voorbij kwam, kon je je zonder gevaar laten meetrokken, want zo hard reed die bus niet...

Hoe erg de jodenvervolgung was wist men toen niet, maar we waren uiteraard wel op de hoogte van het feit dat alle joodse inwoners van de stad waren verdwenen. Ze waren weggevoerd of ondergedoken. Ik had in die jaren pianoles bij mevrouw Noordhof, die in de P.C. Hooftstraat woonde, in de hoek van het pleintje. Na de oorlog werd bekend dat daar een groot aantal joden was ondergedoken. De pianoleerlingen, die het huis in en uit liepen, hebben er nooit iets van gemerkt. Wel heb ik eens een oudere man op de trap zien staan, maar daar dacht ik verder niet over na.

Mannen waren niet veilig op straat. Ze konden elk moment opgepakt worden om te helpen verdedigingswerken te graven. Soms zag je groepen mannen en jongens naar de Buitensociëteit marcheren, waar ze tijdelijk werden ondergebracht.

Onze school aan de Bagijnensingel werd gevorderd. Wij kregen les in de Naaischool op het Assiesplein.

Echte honger hebben we nooit gehad, al werd het voedsel wel schaarser. We aten vaak roggepap, maar vaak waren er ook aardappelen, groente en zelfs vlees, dat we bij de boeren haalden. Toch hebben we een enkele keer eten bij de centrale keuken aan de Vondelkade gehaald. We kregen

daar erwtensoep of één of andere smakeloze stampot. Je at het omdat je trek had, maar een succes was het niet.

Inkwartiering

In de laatste oorlogswinter kregen we inkwartiering. We moesten onderdak bieden aan vier militairen van middelbare leeftijd. Ze werden ondergebracht op de kamers van mijn zus en mij, zodat wij op de zolderkamer moesten slapen. Van twee van hen weet ik de naam nog: Siegler en Heinemann. Heinemann was een grote blonde germaan die duidelijk liet merken dat hij niets van de nazi's moest hebben. Hij vertelde vaak dat de berichten gunstig voor ons waren. Wij zeiden echter niet veel, omdat je niemand durfde te vertrouwen. Siegler was een zielig mannetje, veel te oud om nog dienst te doen. Eén van de overige twee was een uitgesproken rotvent, een echte nazi. Heinemann waarschuwde ons regelmatig voor hem. Siegler had kennelijk veel behoefte aan huiselijke gezelligheid. Soms kwam hij met een smoesje in de huiskamer en we vonden het te honds om onaangenaam tegen hem te doen. Hij zat dan in een stoel, onwetend van het feit dat tussen de leuning en de zitting illegale krantjes of foto's van de prinsesjes uit Ottawa waren verstopt.

Met kerstmis kregen onze gasten-tegen-wil-en-dank allerlei lekkernijen. Op de morgen van de eerste kerstdag, toen we wisten dat ze geruime tijd weg zouden zijn (je kende hun doen en laten langzamerhand wel) slopen mijn aanstaande zwager en ik naar hun kamer. In de kast stonden trommels met kerstkransjes. We namen enkele koekjes uit de trommel waarvan we dachten dat die van de 'rotmof' was. Wij vonden dat geen stelen, net zomin als men het in die tijd onrechtmatig vond om hout en kolen te gappen; het was ons immers allemaal afgepakt. De kransjes smaakten heerlijk! In de namiddag werden er echter vurige kolen op ons hoofd gestapeld. Siegler kwam binnen met zijn trommel en bood ons gul een kerstkransje aan. We kwamen tot de ontdekking dat we het lekkers uit de verkeerde koektrommel hadden genomen. 's Avonds, toen het viertal weg was om hun kerstmaal te nuttigen (zij wel) zijn we weer naar boven geslopen en hebben we kransjes uit een

De granaten die door terugtrekkende Duitsers in de nacht van 13 op 14 april vanaf de Gelderse kant van de IJssel op Zwolle werden afgeschoten, vernielden ook huizen in de Celestraat. De foto werd na de bevrijding gemaakt, toen uit de kapotte ramen reeds de Nederlandse drie-kleur wapperde. Op de achtergrond het Dominicanerklooster (foto: Gemeentearchief Zwolle).

andere trommel genomen en in Sieglers bezit teruggelegd.

Zo ging het jaar 1944 voorbij en konden we elkaar op 1 januari een 'Gelukkig Nieuwjaar' wensen met steeds dezelfde opmerking: 'Dat het nu eindelijk vrede mag worden.'

Eindelijk vrij

Aan de lange koude winter kwam een einde. De dagen werden langer en je kon het voorjaar al ruiken. En we roken ook de bevrijding. De berichten waren gunstig: de geallieerden stootten door en ook aan het Russische front werden geweldige vorderingen gemaakt. 'Het gaat goed', zeiden de mensen tegen elkaar. NSB-ers en moffen werden hoe langer hoe zenuwachtiger en daardoor gevaarlijker. Regelmatig werden pamfletten aangeplakt, waarop te lezen stond dat er verzetslieden gefussileerd waren. We wisten dat er onderduikers waren en dat er verzetsgroepen actief waren, maar veel ging langs je heen, vooral als je jong was. Ik weet echter nog wel dat een belangrijke verzetslei-

der, bijgenaamd De Groene, begin februari in de Assendorperstraat werd neergeschoten. Daar werd druk over gepraat.

Aan het gerommel in de verte kon je met eigen oren waarnemen dat de bevrijders naderden. Ik heb nooit meer zo'n vreemde verjaardag gevierd als op de dertiende april 1945. Veel visite kwam er niet, omdat de Vechtbrug omhoog stond en niet meer naar beneden kon. De Wipstrikbuurt was vanuit de stad dus niet meer bereikbaar. 's Avonds, toen we even achter het huis stonden, hoorden we granaten gieren. We renden naar binnen. Later hoorden we dat enkele mensen waren gedood door dit granaatvuur; dus in het zicht van de bevrijding. Daarna bleef het rustig, griezellig rustig. Toch kan ik me niet herinneren dat we bang waren. We vertrouwden er ongetwijfeld op dat we zonder bombardementen of zware gevechten zouden worden bevrijd. In ieder geval gingen we naar bed. Mijn zuster en ik sliepen op de zolderkamer aan de voorkant, omdat de Duitse soldaten nog steeds bij in ons huis waren. Midden in de nacht

werden we wakker: er werd hard 'alarm!' geschreeuwd en er was veel lawaai op straat. Toen we voor het raam gingen kijken zagen we dat de hele Brederostraat vol was met soldaten, die bepakt en bezakt klaar stonden om weg te gaan. Ditmaal was het beslist geen oefening! We raakten er helemaal opgewonden van. Het zag er allemaal erg chaotisch uit: de helden struikelden over hun eigen voeten in de haast om weg te komen. En daar gingen ze: een armzalige groep Duitse militairen op leeftijd, die ongetwijfeld blij zullen zijn geweest dat ze naar de Heimat terug konden gaan. Het beeld van die wegsjokkende soldaten is voor altijd in mijn hersens gegrift...

Vervolgens zijn we kennelijk weer in slaap gesukkeld, maar bij het ochtendgloren werden we opnieuw gewekt. We hoorden hollende voetstappen in de straat en er werd iets geroepen over kolen. We hebben ons toen maar aangekleed en zijn in het wilde weg achter anderen aangehold naar een garage in de buurt, waar kolen lagen opgeslagen. Ik geloof dat er geen steenkool meer over was, maar dat interesseerde ons niet veel. De winter was voorbij en de volgende winter zouden we in een vrij land leven.

Toen gebeurde ineens van alles tegelijk. Ik weet niet meer hoe we hoorden dat de Canadezen op de Wipstrikkerallee waren gesignaleerd, maar op een gegeven ogenblik stonden we aan deze weg en zagen we de bevrijders. Het was voor ons een groot wonder. Eindelijk was de langverwachte bevrijding gekomen!

Ik kan me niet voorstellen dat ik ooit zo blij en ook zo dankbaar ben geweest als toen. Voor het eerst, na vijf jaar, wapperde de rood-wit-blauwe vlag weer aan een groot aantal huizen. We liepen op straat en praatten met bekenden en onbekenden. Het bevrijdingsfeest was één grote verbroedering.

Op een gegeven moment bevond ik me in de Tesselschadestraat. Daar stond een grote groep mensen om enkele joden, die daar ondergedoken hadden gezeten, heen. Er waren ook enkele Canadezen. Aan de overkant van de Nieuwe Vecht stonden de mensen te reikhalzen, omdat zij de bevrijders wilden zien. Die buurt was op dat

moment nog niet bevrijd, omdat de Canadezen niet over de Vechtbrug konden komen. In een sneltreinvaart werd een noodbrug aangelegd, zodat de rest van de stad niet lang daarna de bevrijders ook kon toejuichen.

Herberg De Hanekamp werd door de Canadezen als onderkomen gebruikt. Toen we er door de ramen keken, zagen we er witbrood liggen! Dat hadden we in jaren niet gezien; laat staan geproefd.

's Middags, toen een noodbrug over de Vecht was gelegd, zijn we naar de stad gegaan. Daar was het groot feest. Geallieerde tanks, volgeladen met jonge mensen, reden door de straten. De vlaggen wapperden en bijna iedereen droeg oranje. Er waren echte sigaretten, die ik moest proberen te bemachtigen voor mijn vader, die jarenlang zelfgefermenteerde tabak had gerookt. Gelukkig waren de bevrijders er erg gul mee.

De leefden in een roes. Elke avond gingen we de stad in. Er werd gedanst op verschillende plaatsen en we liften, groen als we waren, met militairen mee. Het kwam niet in ons hoofd op dat er soldaten waren met minder goede bedoelingen, totdat mijn vriendin en ik een hachelijk avontuur beleefden, waardoor we wel voorzichtiger werden.

We zagen bevrijde verzetsstrijders terugkomen, kaalgeschoren en gekleed in een overall. Op het grote Kerkplein hebben padvindsters en padvindsters (die eindelijk hun uniformen weer mochten dragen) de uit een gevangenkamp ontslagen hoptman Huysman toegezongen.

En toen kwam de avond van de vierde mei, waarop we hoorden dat heel Nederland vrij was. Er werd feest gevierd; een feest zonder baldadigheden of vandalisme. Dat er voor onze bevrijding vele duizenden hun leven hadden gegeven en dat er zo onnoemelijk veel is geleden – vooral door de joden – dat werd ons later pas goed duidelijk.

De bevrijding van Zwolle op 14 april 1945

Leo Major was verkenner in het Canadese Régiment de la Chaudière. Hij is ereburger van Zwolle, sinds hij op 14 april 1985 door burgemeester G. Loopstra werd onderscheiden. Hij ontving toen de erepenning van de stad.

Major, die na 1945 meerdere malen in Zwolle is geweest, woont met zijn vrouw Pauline in Candiac (Quebec), niet ver van de grens met de VS. Ook in dit herdenkingsjaar zal het echtpaar Major in onze stad de plechtigheden en feestelijkheden bijwonen.

De vertaling van Majors woorden houdt het midden tussen een letterlijke en een meer vrije vertaling.

Verslag

Ik voelde die nacht vlak voor de bevrijding van jullie mooie stad geen enkele emotie, omdat het 't zelfde was als elke keer bij 't patrouillelopen of bij een aanval in de oorlog.

Ik probeerde niet te denken. Dat was mijn manier om geen angst te voelen; om nergens anders aan te denken dan te slagen in al mijn ondernemingen. Dat deed ik voor het eerst op D-day, 6 juni 1944, en diezelfde houding behield ik elke dag, tot mijn laatste actie, later in Korea. Om zoveel dagen oorlog te overleven zonder gek te worden en je hoofd niet te verliezen. Mijn houding moet, met Gods hulp, de juiste zijn geweest. Ik ben er, per slot van rekening nog steeds, en zit

Leo Major

Vertaling

Wil Cornelissen

In de vroege ochtend van 14 april 1945 moest deze Duitser nog de wijk nemen uit de stad. Hij werd aan de Wilhelminasingel door dr. Rein-king vanuit het raam gefotografeerd (foto: Gemeentearchief Zwolle).

Leo Major, met zijn ooglapje, op 14 april 1945 aan de Wipstrikerallee. Hij is in het gezelschap van, van links naar rechts, de heer Udves, de heer Slendebroek en de heer A. Beintema. De kinderen komen uit het gezin Kuipers; op de hurken zit F. Kuipers (foto: Gemeentearchief Zwolle).

hier tegenover je om over de bevrijding te praten.

Ik ben ook de bevrijder van een kleine stad in het meest zuidelijke deel van Nederland. Ik herinner me de naam van dat plaatsje niet, maar wat ik wel weet is dat 't zo'n tien kilometer ten zuiden van Breskens was. (Wellicht is dit Oostburg geweest – vert.) De hele bevolking was door de Duitsers geëvacueerd.

Hoe 't ook zij, op een nacht viel een van onze onderbezette compagnieën de vijand in die plaats aan en zij werden geheel gedecimeerd. Niet één man kwam terug. Diezelfde nacht zond mijn kolonel mij er op uit om uit te zoeken wat er was gebeurd. Ik ging op weg en kwam terug met 43 Duitse (krijgs)gevangenen; toen was die Nederlandse stad in onze handen. Voor die actie ben ik door Montgomery onderscheiden. Dat was in 1944, vele maanden vóór Zwolle. De tweede bevrijding waarover ik kan vertellen, was bij mijn Nederlandse familie Sleepenbeek in Nijmegen. Ik

noem hen mijn familie, omdat ik door hen als een zoon werd behandeld. Het gezin bestond uit een moeder, een vader die kapitein was in 't Nederlandse leger, drie dochters en een zoon van twaalf jaar. Zij waren allen zeer gelovig en elke keer als ik in Duitsland op patrouille ging, zeiden ze dat ze voor mij zouden bidden dat ik de volgende morgen terug zou komen. Het was voor mij daar een rustpunt en dat bleef 't voor mij gedurende vier maanden. Toen de dag kwam dat we afscheid moesten nemen, zeiden ze weer dat ze voor mij zouden bidden. Maar toen ze zeiden dat ik voorzichtig moest zijn, zei ik dat ik binnenkort een Nederlandse stad voor hen zou bevrijden. Ik weet niet waarom ik dat zei, omdat we eigenlijk richting Duitsland gingen, maar zo was 't. Misschien zei ik het omdat ik erg gehecht was aan die familie.

De volgende bevrijding waarover ik iets kan melden, was toen mijn regiment op ongeveer drie kilometer van Zwolle lag. Op de dertiende april

was er vroeg in de avond een bespreking. Kolonel Gus Tachereau, die later mijn vriend is geworden, was daar met de brigade-commandant. Ze vroegen twee vrijwilligers, die de buitenwijken van Zwolle zouden willen proberen te bereiken om daarna de stad in te gaan en van de bevolking zoveel mogelijk inlichtingen over de sterkte van de vijand te verkrijgen. Ze voegden eraan toe dat zij (die vrijwilligers) erg weinig kans hadden om terug te komen.

Gedurende de tijd dat de commandant sprak, keek hij mij strak aan. Toen ik zag dat niemand zich meldde zei ik: 'Kolonel, u hebt me weer te pakken.' Willy Arsenault, die een heel goede vriend van me was, kon me niet alleen laten gaan en ging als vrijwilliger met me mee. Alle verkeners waren erg ongerust toen ze ons zagen gaan. Voor hen leek 't of we naar onze executie gingen. Toen zei ik: 'Maak je geen zorgen jongens, wij zullen die stad bevrijden.'

We begonnen onze tocht om half tien 's avonds, op de 13de april. We zagen een voorpost naast de weg. We konden de Duitsers bij verras-

sing van achteren naderen, maar we waren erg ongerust over de geluiden die onze machinepistolen zouden maken, omdat we kort daarop twee Duitsers snel in de richting van de stad zagen weglopen. Om half elf bereikten we de laatste boerderij vóór de buitenwijken van Zwolle. Daar ontmoetten we Hendrik en zijn vrouw, die zich in de kelder schuil hielden. Eerst waren ze erg bang voor ons. Maar al gauw begrepen ze dat we geen Duitsers waren. Beiden waren de laatsten die mijn vriend in leven zagen.

Wij probeerden iets van hen te weten te komen in het Engels en in het Frans, en ook door middel van tekens, maar dat was zonder succes. Ze waren ook erg zenuwachtig en bang, denk ik.

Bij het invallen van de nacht, juist toen we de boerderij wilden verlaten, zag ik hoe erg Willy's handen beefden. Dat was een teken van gevechtsmoeheid. Ik zei tegen hem: 'Als je je niet goed voelt, blijf dan hier en wacht op me, dan ga ik alleen de stad in.' 'Doe dat niet', zei hij, 'we blijven tot het einde bij elkaar.' Dat was het laatste wat hij zei.

Links: Leo Major in Engeland 1943-1944: 'Waiting for D-day'.

Rechts: Leo Major in 1995.

Kort na elf uur stak ik de spoorlijn over en ging een eindje verder naast de weg liggen. Willy trachtte hetzelfde te doen, hij stak de spoorlijn ook over om zich bij mij te voegen, maar hij maakte een geluid met zijn granaten, waarop de Duitsers hem beschoten met een regen van vuur. Door mijn ondervinding wist ik direct dat hij dood was. Ik was erg kwaad op de Duitsers, maar ook op mijzelf omdat ik hem had meegenomen. Ik heb nog altijd spijt van de fout die ik daar heb gemaakt.

Na een paar ogenblikken was ik de woede op degenen die verantwoordelijk waren voor zijn dood kwijt. Daarna had ik één vast plan en dat was jullie stad te bevrijden, wie ik ook in jullie straten zou tegenkomen. Duizend of meer Duitsers, 't kon me niet schelen. Mijn hart kookte, maar ik was vol energie. Ik ging terug naar Willy om zijn machinegeweer en zijn granaten te pakken.

Daarna ging ik naar een grasveld met een paar bomen en ging daar zitten om te bedenken wat ik zou doen om zo'n grote stad te bevrijden. Als ik met de verzetsbeweging contact zou kunnen maken, zou 't voor mij gemakkelijker zijn. Maar in een stad is dat onmogelijk, dat wist ik. Geen burger mocht 's nachts op straat, want er is door de bezetters een langdurige avondklok ingesteld, dat wist ik zeker. De enige mensen die ik tegen zou komen, zouden Duitsers zijn. Ik veronderstelde daarom, dat het beste wat ik kon doen is om de stad heen te gaan en elke verdedigingspost op elke weg die de stad in ging, te bereiken. Bij elke post moest ik een manier vinden om die bij verrassing te nemen en ze de indruk te geven dat de aanval van binnen uit de stad was gekomen. Ik moest hen in het ongewisse laten en hen niet laten weten dat er een groot aantal geallieerde militairen was, dat Zwolle zou aanvallen. Voordat ik op patrouille ging had de kolonel mij beloofd, dat hij al zijn gevechtseenheden zou zenden om het rond de stad liggende land te bezetten. Dat zou zijn om 1 uur op de 14de april. Toen ik dat had bedacht, besloot ik tot die tijd te wachten, voor 't geval dat ik enkele gevangenen zou maken, terwijl ik niet wist wat ik met hen zou moeten doen, want ik ben geen moordenaar. Het was niet zoals in Normandië, waar geen Duitsers krijgsgevangen werden gemaakt. Zij waren SS-ers. Ik was nu in Zwolle en

daarom besloot ik een huis binnen te gaan. Ik wilde de grote kaart van Zwolle, die ik in mijn jack had, goed bestuderen. Niemand deed mij open, nadat ik aan de achterzijde van verscheidene huizen had geklopt. Ik denk, dat ze bang voor mij waren. Ik had een lapje over mijn linkeroog en met mijn camouflagejack kon ik gemakkelijk voor een echte Nazi doorgaan. Omdat ik wist dat ik nergens welkom was, moest ik met geweld een huis binnendringen. Een jong echtpaar, dertigers, met jonge kinderen, zaten angstig bij elkaar in de kamer. Ik deed direct mijn jasje uit om te laten zien wie ik was. Ze zagen: Canada. Dat schouderembleem leek toverkracht te hebben. Ik zag ze lachen en ik wist dat ik nu een vriend van hen was geworden. Nadat ik enige tijd de stadskaart had bestudeerd, verliet ik 't huis om volgens mijn plannen het roer in handen te nemen tegen de vijanden. Ik naderde heel voorzichtig een weg die naar buiten leidde. Eindelijk herkende ik een vijandelijke stelling. Ik kwam er dichtbij.

Ik kon 's nachts goed met mijn rechteroog zien, zoals altijd. Ik was een expert in nachtgevechten. Er lagen soldaten in greppels die een machinegeweer hadden. Ik naderde ze onverwachts van achteren. In een oogwenk, na drie granaten en een vuurstoot van mijn machinegeweer, had ik tien gevangenen, waarmee ik wegging naar een van onze aanvalscampagnieën. Ik ging terug over dezelfde weg, denkend dat ik in Zwolle nu overal gaan kon. Het was die nacht nog erg vroeg, toen ik twaalf achtergebleven Duitsers in een van jullie straten gevangen nam. Een vuurstoot, een paar granaten en een hels kabaal. Dat was mijn doel. Van de twaalf achterblijvers waren er acht in burger. Ik ging weer terug en droeg ze over aan een van onze andere gevechtscampagnieën. Ik ging weer terug in jullie stad, de ene straat na de andere in. Nog vier keer die nacht moest ik een huis binnendringen. Elke keer hetzelfde verhaal, de mensen waren erg bang voor mij, maar in korte tijd was ik in staat om te bewijzen wie ik was en al snel werd ik een vriend voor het leven. Als ik in huizen binnendrong, was 't om te rusten, even te herstellen, om daarna weer verder te gaan. Ik herinner me dat ik in elk huis niet langer dan een paar minuten bleef. Daarna ging ik verder door de straten patrouilleren.

De grote kerk en de rivier waren mijn herkenningpunten. Van daaruit kon ik overal komen en teruggaan zonder de weg kwijt te raken. Op een weg bij de rivier maakte ik mijn laatste groep gevangenen, die ik weer naar een voorpost bracht, die veel dichterbij de spoorwegovergang was. Op mijn terugtocht naar de stad ontmoette ik Frits

de hele bevolking om uit hun huizen te komen, en dat ze eindelijk vrij waren om te doen wat ze wilden. In heel korte tijd was ik omringd door een grote mensenmenigte.

Daarna ontmoette ik de burgemeester en enkele stadsbestuurders. Met een kleine Duitse stafauto en met hulp van de vier Nederlanders

Vanuit verschillende richtingen trokken op 14 april 1945 de Canadezen de Zwolse binnenstad binnen. Deze bevrijders komen uit de Van Karnebeekstraat en lopen hier de Van Roijensingel op. Op deze hoek zit nu snack-bar Norp (foto: Gemeentearchief Zwolle).

Kuiper, een lange politieman, en nog twee andere mannen. Van Frits' vrouw, die redelijk goed Engels en een paar woorden Frans sprak, hoorde ik dat de vier mannen van de verzetsbeweging waren. Ik was erg gelukkig dat te horen. Ze waren ongewapend, maar dat veranderde ik gauw. Daarna vertelde ik ze: 'Jullie stad Zwolle is volledig vrij van Duitsers.' Ik wist dat heel goed, want ik was degene die dat lawaai gedurende de nacht veroorzaakte. Dat moest hen angstig over de rivier hebben doen vluchten.

Ik vroeg de mannen met mij mee te gaan naar het centrum van de stad en dóór te vertellen aan

bracht ik het lichaam van Willy terug naar kolonel Tacherau. Ik vertelde hem toen: 'U kunt het onderdeel de stad binnen laten marcheren. De stad is geheel bevrijd.' Maar dat kon hij niet omdat hij eerst op orders van hogerhand moest wachten, voordat hij iets kon ondernemen.

Veel verkenneren huilden en voor de eerste keer gedurende de oorlog huilde ik ook.

Ik ging alleen de stad in en een uur later was de hele brigade daar om het feest mee te maken.

Zwolse kerken in oorlogstijd

Bob Erdtsieck

In de donkere jaren tussen 1940 en 1945 hebben de Zwolse kerken maar weinig te lijden gehad. Verder kan men niet zeggen, dat ze zich op imposante wijze verzet hebben tegen de Duitse overweldiger.

De situatie in Zwolle week op dit punt overigens niet af van het landelijke beeld, waarover een geschiedschrijver van het kerkelijk verzet, dr. H.C. Touw, al in 1947 schreef: 'Er is geen enkele reden voor geen enkele kerk zich op de borst te slaan en te menen, dat men het zo goed er heeft afgebracht. Wel is voor alle kerken velerlei reden tot schaamte. (...) Beschamend blijft het dat duizenden in de

kerken de strijd hebben gemeden en ontweken en zich er op beroemd te hebben "voorzichtig" te zijn en dat zij de van God geboden strijd aan anderen overlieten.'¹

Na de eerste schrik in mei 1940 leken de moeilijkheden aanvankelijk nogal mee te vallen. Dit kwam voornamelijk omdat de Duitsers een militair doel voor ogen hadden. Ook de Ortscommandant Hauptmann Häusermann viel mee.² Hij bezocht regelmatig de Lutherse kerk en legde het kerkelijk leven niets in de weg. Ook na de komst van de rijkscommissaris Seyss Inquart in Nederland, stelden de Duitsers zich aanvankelijk om tactische redenen gematigd op. Maar langzamerhand werd de strop nauwer aangetrokken, in een poging het Nederlandse volk voor het nazidom te winnen. In het verzet daartegen hebben de kerken zeker een rol gespeeld, maar zij moesten hierin groeien en ze waren er niet op voorbereid.

De Zwolse kerken³

In de hervormde gemeente was men zeker niet voorbereid op verzet tegen de Duitsers. Deze kerk was eeuwenlang de voornaamste en grootste kerk van Zwolle en omvatte in 1940 nog 45% van de bevolking. Ze was innerlijk wel erg verdeeld en onmachtig om eensgezind op te treden.

De in omvang tweede kerk, de rooms katholieke (20%), vormde wel een eenheid, maar van haar

Symbolischer kan het niet: het enige positieve dat sommige kerken zagen in de Nazi's was hun strijd tegen de communisten. In hun propagandamachine buitten de Duitsers dat uit en lieten op ruime schaal grote affiches verspreiden met de tekst 'Met Duitschland tegen het Bolsjewisme'. Op een besneeuwde 6 november 1941 werd dit reclamebord aan de Turfmarkt gefotografeerd, tegenover de gereformeerde Oosterkerk (foto: Gemeentearchief Zwolle).

principiële overwegingen is weinig vastgelegd. Alleen beraadslagingen over materiële belangen werden genotuleerd. De rest liet men aanvankelijk gaarne aan de pastores over. Na enkele jaren lag dit op landelijk niveau wel anders – evenals bij de hervormde kerk.⁴

Trachten te overleven

Tijdens de oorlog trachtten de kerken, net zoals de meeste Nederlandse instellingen, te overleven. Het werd hen gemakkelijk gemaakt doordat de Duitse autoriteiten nog geen kerkelijke conflicten wensten. De moeilijke vooroorlogse kerkstrijd in

22e JAARGANG No. 1242		ZATERDAG 23 AUGUSTUS 1941		VERSCHIJNT WEKELIJKS	
 GEREFORMEERDE 					
 KERKBODE 					
ORGAAN VAN DE GEREFORMEERDE KERK VAN ZWOLLE					
ALLEEN VERKRIJGBAAR VOOR LEDEN VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN VAN ZWOLLE EN BERKUM					
Alle stukken bestemd voor de Redactie zende men aan Ds. H. A. MUNNIK, Zuiderkerkstraat 29		UITGAVE: FIRMA H. TULP Blijmarkt 4-10 Telef. 4141 Postrekening 11757		Abonnementsprijs f 2.63 per jaar, f 1.32 per halfjaar en f 0.66 per kwartaal. Advertenties 10% ct. per regel, bij abonnement lager	

De derde kerk in grootte, de gereformeerde (8%), vormde ook een hechte eenheid en was veel strijdbaarder dan de andere kerken. Het waren daar vooral de individuele leden die zich in het verzet lieten zien. Het was echter tragisch dat juist in deze tijd de kerk te kampen kreeg met een ernstige inwendige strijd, die alle aandacht opeiste. Dit leidde nog in de oorlog tot een scheuring, die zich in Zwolle direct na de bevrijding voltrok. Een eerdere afsplitsing van deze kerk, de christelijke gereformeerde kerk uit 1895, was zeer introvert en beschouwde de Duitse overval als een straf van God voor onze zonden.

Tenslotte waren er de vanouds zeer kleine doopsgezinde gemeente, afkomstig van dissenters uit de zestiende eeuw⁵ en de Lutherse gemeente, die in de zeventiende eeuw opgericht was door nakomelingen van Duitse emigranten. Juist door die nauwe banden met Duitsland kreeg deze laatste kerk, meer dan haar lief was, bezoek van Duitse militairen.

De onkerkelijkheid beperkte zich in die tijd nog tot 18%.

eigen land, lag hen nog vers in het geheugen. Met de kerk wilden ze pas na de oorlog afrekenen.⁶

Het hing vaak van plaatselijke machthebbers af hoe er werd gereageerd op uitingen van kerkelijk verzet, die zich toch wel manifesteerden. Waar dit verzet in bescheiden vorm gestalte kreeg, stroomden de kerken vol en werd de offervaardigheid groot. Dit kwam vooral doordat de kerkangers zich konden optrekken aan troostrijke of profetische woorden. Ondanks het ontbreken van heldhaftigheid konden gevoelens die bij veel mensen leefden, toch op verschillende wijzen verwoord worden.

De voorbede

De voorbede gaf predikanten een mogelijkheid de dingen bij hun naam te noemen. De voorbede voor het Koninklijk Huis, als symbool voor de onafhankelijkheid van Nederland, was een mogelijkheid waarvan ruimschoots gebruik werd gemaakt. Geheel zonder risico was dit niet, want soms werd een predikant een tijdje vastgehouden.⁷

Dit bracht de hervormde kerkeraad van Zwol-

De 'Gereformeerde Kerkbode', het orgaan van de gereformeerde kerk in Zwolle, van 23 augustus 1941. Uit weinig in de tekst bleek dat er een oorlog gaande was (coll. Gemeente-archief Zwolle).

le ertoe een brief te schrijven aan de synode met de vraag of voor die ene voorbede nu alles op het spel gezet moest worden. Het antwoord luidde: 'Doorgaan met de voorbede, want deze is opgenomen in het liturgische geschrift van de kerk.'⁸

Het diakonaat

De bewogen oorlogsjaren stelden de diakonieën voor andere problemen dan in normale tijden. Collectes leverden steeds meer geld op naarmate de jaren verstreken. De kerkgang werd groter en de mensen konden voor het geld toch niet veel meer kopen. De uitkeringen waren dan ook grotendeels in geld. Veel in natura verschaffen konden de diakonieën niet. Daarbij kwam steeds meer de zorg voor de gezinnen waarvan de vader in Duitsland werkte of gevangen zat. Hieruit is uiteindelijk het kerkelijk maatschappelijk werk voortgekomen, dat thans in een algemene instelling is ondergebracht.

Met vrij veel succes hebben de kerken de hulp die van staatswege was georganiseerd, en die tegelijk was opgezet als propaganda voor het nationaal-socialisme, de zogenoemde Winterhulp, kunnen dwarsbomen. En vooral in de hongerwinter van 1944-1945 werkten de kerken nauw samen in het Interkerkelijk Overleg (IKO) om voedsel naar het bedreigde westen te zenden en kinderen uit het westen in het oosten op te nemen.⁹ Zwolle was de plaats waar veel overleg plaatsvond en waar ook veel doortrekkers die op zoek waren naar voedsel een halte- en rustplaats vonden.¹⁰

De prediking

Behalve in de voorbede kon ook in de prediking een protest worden gegeven. Dit was echter voor de predikant riskanter dan met de voorbede. In de kerk zaten namelijk vaak verklikkers, die de woorden van de predikant overbrachten naar de Duitse politie. Mevrouw ds. C. Soutendijk van de doopsgezinde gemeente wist zich te herinneren hoe voorzichtig zij wel moest zijn. Predikanten die erg behoedzaam waren, beperkten zich daarom tot een zogenaamde tijdloze prediking: vroomheden die in elk tijdsbestek hun geldigheid hadden en die niet toegespitst werden op de actuele situatie.

De hervormde ds. Horreüs de Haas liet het

daar echter niet bij. Hij had ook al in de jaren voor de oorlog gewaarschuwd tegen het gevaar van het nationaal-socialisme. Geen wonder dat bij hem de kerken volstroonden, terwijl hij in de vooroorlogse jaren maar weinig kerkgangers trok. Zijn plotselinge dood in 1943 heeft hem waarschijnlijk voor langdurige gevangenschap behoed.

De christelijke gereformeerde kerk regeerde wat afwijkend van de andere Zwolse kerken. Deze kerk stond op het standpunt dat de oorlog een straf van God was en dat men daarom als boetedoening de vreemde overheid had te gehoorzamen. Zij hield haar leden niet tegen als ze gedwongen werden in Duitsland te werken en hun diakonie weigerde een uitkering te geven aan mensen die zich hieraan onttrokken. Als ze ook in den vreemde maar geen zondagsarbeid verrichtten! Want dit gebod woog voor hen zwaarder dan het werken voor de vijand.¹¹

De jodenvervolg

De christelijke kerken werden dus betrekkelijk ongemoeid gelaten. De joodse gemeente werd daarentegen slachtoffer van een niets ontziende rassenwaan. De oorlog maakte een einde aan een eeuwenoude joodse gemeenschap in onze stad. De ramp die onze joodse medeburgers trof blijft onvoorstelbaar, ook al zijn de feiten grotendeels bekend.

Direct na de dood van de laatste opperrabbijn Samuël Juda Hirsch in 1941, die hier al vanaf 1902 dienst deed, was het afgelopen. De beperkende maatregelen tegen de joden, die reeds in oktober 1940 begonnen waren, werden verscherpt totdat er legaal geen enkele jood meer in Zwolle was.¹²

Slechts 120 van de ruim 700 joodse burgers overleefden de ramp. Hoewel er in stilte veel is gedaan en velen hun leven hebben gewaagd, is in Zwolle van een grootscheeps protest in de kerken geen sprake geweest.¹³ 'Op de kansels werd te veel gezwegen en in de huizen te weinig geherbergd', schreef de eerder genoemde dr. H.C. Touw.

Bekend is dat ds. Horreüs de Haas tot kort voor zijn dood meeliep met joden die naar het station werden gebracht om afgevoerd te worden naar Westerbork.

Na de oorlog

De gevolgen van de oorlog zijn te merken geweest in alle aspecten van het culturele, maatschappelijke en politieke leven; al wilden sommigen na de oorlog weer op de oude voet verder gaan. Ook de kerken ontkwamen niet aan enige bezinning; allemaal reageerden zij op hun eigen wijze en op hun eigen tijd.

Tijdens de oorlog hadden de Zwolse kerken vrij eendrachtig samengewerkt. Dat resulteerde nog in een gemeenschappelijke gebedsdienst op zaterdag 14 oktober 1944¹⁴ en in een proclamatie aan de bevolking na de bevrijding. Daarna was de samenwerking spoedig afgelopen en ging ieder voorlopig weer zijn eigen gang.

De hervormde gemeente vergaderde in de laatste oorlogswinter intensief over de toekomst en was er van overtuigd dat het na de oorlog anders moest. Niet meer de 'hotel-kerk' van vroeger waar iedere stroming onder één administratief dak zijn eigen kamer had, maar een gemeenschap met verantwoordelijkheid voor elkaar en vooral met een gezamenlijke opdracht voor de hele samenleving. Toen en in de jaren na de oorlog werd de basis gelegd voor een breed maatschappelijk werk. De hervormde kerk kon in die tijd nog tot een groot deel van de samenleving spreken omdat 45% de bevolking bij haar ingeschreven stond. Met de ongeveer 24% van vandaag is de situatie wel wat anders. Dit neemt echter niet weg dat de hervormde gemeente na de oorlog met veel elan haar taak opvatte.

Bij de katholieke kerk kwam de reactie op het oorlogsgebeuren pas zo'n twintig jaar later en veroorzaakte een hele mentaliteitsverandering. Na het Vaticaans Concilie van 1962-1965, en vooral na het Pastoraal Concilie in Nederland van 1968-1970, gingen de ontwikkelingen zeer snel. De toestand in katholiek Zwolle veranderde totaal: het Latijn verdween uit de kerk, de 'leek' kwam meer in tel, er ontstond een tekort aan priesters en het ledental liep terug.

De gereformeerde kerk leverde in de oorlog veel mensen aan het verzet, maar het hele oorlogsgebeuren raakte op de achtergrond toen in 1943 een interne twist ontstond. Daardoor viel ze in 1944 (te Zwolle in 1945) in tweeën uiteen. Analoo-

DE WERKEN VAN DEN DUIVEL.

Hiertoe is de Zoon van God geopenbaard, dat Hij de werken des duivels verbreken zou.

1 Joh. 3 : 8b.

Christus Jezus, Gods Zoon, is in de wereld gekomen om de werken van den duivel te verbreken. De apostel spreekt hier van de werken van den duivel. Ge weet wel, dat deze afgevalen troongeest verschillende namen draagt in de Heilige Schrift. Namen, die verschillende beteekenis hebben, maar die ook door de Schrift opzettelijk worden gekozen en in hun bijzondere beteekenis moeten worden verstaan.

Als de booze Satan genoemd wordt, wordt hij geteekend als Gods wederpartijder, als degenen, die zich in heel zijn bestaan tegen God stelt. Zoo is hij de groote rebel, de opstandeling.

aan de landelijke ontwikkeling trachtten de uitgetreden, de christelijke gereformeerden, de oude situatie te herstellen, terwijl de overblijvenden zo'n grote ommezwaai in gedachten en daden maakten, als men voor de oorlog niet voor mogelijk had gehouden.

De Lutherse gemeente was eigenlijk afgescheiden van haar moedergemeente (de evangelisch Lutherse). In de gemeente kwam na de oorlog een sterk Luthers bewustzijn op. Dat resulteerde uiteindelijk in 1957 in een hereniging met de moederkerk.

De doopsgezinden kenden in de oorlog een grote bloei. Hun vrijheid van denken en de gemoedelijke sfeer trok velen aan. Bovendien was er in 1942 een predikante gekomen die uitstekend preekte en zich de vele noden in Zwolle aantrok. Ook enkele (half)joden vonden hier een beschermend onderdak. Zodra het echter weer vrede was geworden kalfde de nieuwe aanwas af.

Passage uit de 'Gereformeerde Kerkbode' van 23 augustus 1941 over 'de werken van den duivel'. Zorgvuldig werd er voor gewaakt te suggeren dat Hitler-Duitsland die duivel zou zijn (coll. Gemeentearchief Zwolle).

Voorgangers in oorlogstijd

HERVORMD:

G.H. de Haas (1919-1943)
C.D. van Noppen
(1919-1943)
P. Jonges (1940-1943)
L.J. van der Kam
(1940-1946)
J.B. Groenewegen
(1940-1945)
P.A.K. Stevens (1941-1946)
H.de Boer (1944-1953)

KATHOLIEK:

A.B. Weenink (1919-1944)
A.F.J.M. de Wit
(1931-1961)
J. Schaars (1936-1948)

GEREFORMEERD:

H.A. Munnik (1919-1956)
J. Thijs (1926-1946)
J.H. Kuiper (1929-1961)
D. Vreugdenhil
(1942-1945)

CHRISTELIJKE GEREFORMEERD:

J. Hovius (1941-1947)

LUTHERS:

W.F. ten Rouwelaar
(1932-1942)
H.J. Oldemans
(1943-1946)

DOOPSGEZIND:

A.P. van de Water
(1939-1942)
mevr. C. Soutendijk
(1942-1947)

JOODS:

S.J. Hirsch (1902-1941)

De christelijke gereformeerden hadden het in de eerste oorlogsjaren erg moeilijk. Het ontbrak hen aanvankelijk aan een predikant omdat de financiële situatie dat niet toeliet. Door het ontbreken van een leidende figuur ontstonden onderlinge spanningen. Door de inflatie en offervardigheid loste de geldnood zich echter op en in 1941 kon een nieuwe predikant benoemd worden. In het contact met de andere kerken waren ze niet terughoudend en op de dag van de bevrijding konden ze zelfs vinden in de eerder genoemde gemeenschappelijke oproep aan de Zwolse bevolking.

Nawoord

Zo op het oog waren de kerken in Zwolle goed door de oorlog heengekomen. Sterker nog, er was bij de meeste sprake van enige 'oorlogswinst', zowel in geestelijk als materieel opzicht. In de oorlog hebben de kerken weliswaar geen helden- of martelaarsrol vervuld, maar toch vormden ze een bron van steun en bemoediging voor een groot deel van de bevolking. Bovendien moet een naoorlogse generatie bescheiden zijn in haar oordeel. Bij vele daden van verzet stonden het leven van de dader en zijn gezin en zijn bezittingen op het spel. De Duitse terreur was groot en slechts weinigen waren zo moedig om alles op het spel te zetten voor hun geloof, dat verzet tegen het onmenselijk handelen gebod.

Toch zou de rekening van de oorlog in een later stadium nog gepresenteerd worden. Na de Eerste Wereldoorlog was een proces van ontkerkelijking ingezet en de Tweede Wereldoorlog had tot gevolg dat dit proces zich in sterke mate doorzette. Bovendien dienden zich door de grotere mobiliteit van de bevolking vele nieuwe godsdienstige richtingen aan. Zelfs de islam is een belangrijke factor in Zwolle geworden.

Noten

1. H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* (Den Haag 1947).
2. Deze man wilde na de oorlog de 'broederbanden' weer opnemen en schreef hiertoe in januari 1947 aan de Lutherse kerkeraad, die afwijzend reageerde.

Gemeentearchief Zwolle (GAZ) 022, notulen kerkeraad.

3. Voor een uitvoerige beschrijving verwijs ik naar de boekjes van mijn hand die ik over deze kerkgemeenschappen heb geschreven. Ze liggen bij het gemeentearchief ter inzage.
4. Omdat ik mij beperk tot plaatselijke gebeurtenissen, laat ik het verzet van landelijke organen buiten beschouwing, al zal dit verzet ongetwijfeld ook op plaatselijk niveau invloed hebben gehad.
5. Dit waren protestanten die niet tot de staatskerk behoorden en zich in hun geloofsopvattingen ondogmatisch opstelden. Ze werden daardoor in het verleden door de overheid gewantrouwd. Zo weigerden ze wapens te dragen en eeden te zweren.
6. Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dl. 5, 651. Hitler had bevolen gedurende de oorlog geen actie tegen katholieke en protestante kerken te ondernemen: 'Wanneer ik eenmaal andere kwesties heb afgedaan, zal ik met de kerken afrekenen. Horen en zien zal haar vergaan.'
7. Volgens het bovengenoemd boek van Touw overkwam dit in onze provincie onder anderen predikanten uit Ootmarsum en Ommen.
8. GAZ 022, KA017, ingekomen stukken der hervormde gemeente.
9. In een verslag wordt gemeld dat alleen al in Utrecht 12.000 kinderen van de voedselvoorziening profiteerden in de 'kinderkeuken'. GAZ 022, KA017.
10. Gesprek met mevr. ds. C. Soutendijk, die in die tijd aan de doopsgezinde gemeente was verbonden. Ze is één van de laatst levende predikanten uit de oorlog.
11. Zie de notulen van de kerkeraad, GAZ 022, KA067.
12. Zie voor meer gegevens J. Hagedoorn e.a., *Als een stroom in de maalstroom* (Zwolle 1985).
13. Wel is landelijk sterk geprotesteerd. Zie hiervoor het eerder genoemde werk van L. de Jong, dl. 4, 714 e.v. Hierbij moeten vooral worden genoemd kardinaal mgr. J. de Jong van de rooms-katholieke kerk en ds. K.H.E. Gravemeijer van de hervormde kerk.
14. GAZ 022, notulen bijzondere kerkeraad.

De bevrijding in foto's

Het fotoarchief van Paul Harmens is inmiddels zeer bekend. Eind 1994 verscheen het fotoboek *Zwolle in oorlogstijd*, waarin een groot aantal unieke en vaak onbekende foto's uit de oorlog is opgenomen. Harmens' foto-collectie zal in een stichting worden ondergebracht en op die wijze voor het nageslacht worden bewaard. Paul Harmens was bereid voor het themanummer van het Zwols Historisch Tijdschrift een aantal foto's uit zijn verzameling af te staan. Aranka Meijerink maakte de onderschriften en vond bovendien nog een paar mooie foto's in de collectie van het Provinciaal Overijssels Museum.

Dit themanummer verschijnt bij gelegenheid van Zwolle's bevrijding. De foto's handelen dan ook uitsluitend over de bevrijdingsdag, 14 april 1945, en de dag ervoor.

Aranka Meijerink
en Paul Harmens

Bij de terugtocht van de Duitsers, die doorging tot in de nacht van 13 april 1945, werd Zwolle nog heel wat schade toegebracht. In die nacht blies het Duitse Sprengkommando de telefooncentrale aan de Parkstraat op. Rechts op de achtergrond zijn de Prui-mershuisjes (een soort bejaardenwoningen) en de Marnixschool te zien (foto: Eelsingh, coll. POM).

Deze Duitse munitietrein kwam er op 13 april niet meer door. Het station liep bij de bevrijding grote schade op. De foto werd gemaakt op 14 april (foto: Eelsingh, coll. POM).

Op 14 april trokken de bevrijders vanuit verschillende richtingen de Zwolse binnenstad binnen. Een van de routes liep vanaf de Hortensiastraat door de Assendorperstraat. Op de ochtend van die dag worden de Canadezen op de hoek van de Verenigingstraat en de Assendorperstraat geestdriftig door omwonenden begroet. Op de achtergrond links is de Bartjensschool te zien en in het midden de toren van de St. Jozefkerk (foto: Eelsingh, coll. POM).

Boven: De Canadezen die via de Wipstrikker-allee oprukten, stuitten bij de Nieuwe Vecht op een opgeblazen Vechtbrug. Aan de kant van de Vondelkade werd een noodbrug van platbodems in het water gelegd. De foto werd gemaakt vanaf de Philosophenallee in de richting van de Vechtstraat (foto: J. Rijfkgel, coll. Harmens).

Rechts: De bevrijders die vanuit de richting Deventer de stad binnenvielen, namen op de Keersluisbrug, daar waar nu het parkeerdek Emmawijk is, nog twee achtergebleven Duitsers gevangen (coll. Harmens).

Links: Wie wat bewaart, die heeft wat. Met veel plezier wordt op 14 april de langgekoesterde bevrijdingsborrel opgegraven. Hij kan in vrijheid worden genuttigd (foto: Voerman, coll. Harmens).

Boven: De militairen van het Regina Regiment in Assendorp vervolgden via het Groot Wezenland hun weg naar de binnenstad. Op de achtergrond, op de hoek met de Assendorperstraat, staat de azijnfabriek van Schaepman. Nu staat hier ziekenhuis De Weezenlanden (foto: Voerman, coll. Harmens).

Het Groot Wezenland, net voor de kruising met de Van Karnebeekstraat. De Canadese bevrijders worden omstuwd door Zwolse meisjes die heel graag met hen op de foto willen. Rechts op de achtergrond de Sassenpoortenbrug (foto: Voerman, coll. Harmens).

Op ongeveer dezelfde plek wordt er nieuwsgierig vanachter de gordijnen gekeken naar de bevrijders. Op deze plek aan het Groot Wezenland is nu de winkel van opticien Roosdorp (foto: Voerman, coll. Harmens).

Boekbespreking

Lydie van Dijk

Het Vrouwenhuis te Zwolle, Jan ten Hove, Zwolle (Waanders) 1994.

Als opvolger van de Kleine Monumenten Reeks, waarin boeken verschenen over enkele havezaten in Overijssel en over belangrijke stadshuizen als het Schielandhuis in Rotterdam, het Drostenhuis in Zwolle en het Mauritshuis in Den Haag, is uitgeverij Waanders gestart met een nieuwe reeks: Waanders Monumenten Reeks. De nieuwe reeks is groter van formaat, wat niet alleen prettiger leest, maar vooral de afbeeldingen beter tot hun recht laat komen. Het eerste boek in de nieuwe vorm gaat over het Zwolse Vrouwenhuis. Dit gebouwencomplex bevindt zich tussen Melkmarkt, Korte Kamperstraat en Voorstraat en bestaat uit verschillende met elkaar verbonden panden.

Naar aanleiding van het 250-jarig bestaan van de Stichting Het Vrouwenhuis, heeft het bestuur van deze stichting de historicus Jan ten Hove verzocht de geschiedenis van het huis op schrift te stellen. Dit is uitgemond in een boek waarin zowel de bouwgeschiedenis, als de eigenaren/bewoners en het milieu waarin zij zich bewogen, en zowel de voorziening voor 'bedaechde' vrouwen als de huidige bestemming aan de orde komen.

De belangrijkste bewoonster van het huis was Aleida Greve. Haar naam is te vinden op de gedenksteen in de gevel aan de Melkmarkt. Samen met haar zusters kocht zij het pand in 1706. Toen deze zusters enkele jaren later overleden, kwam het hele familiekapitaal in Aleida's handen. Zij behoorde toen tot de tien rijkste inwoners van Zwolle. Hoewel er over het persoonlijke leven van Aleida weinig gegevens zijn, is bekend dat zij zich in haar jeugd bezig heeft gehouden met de schilderkunst. Enkele van de werken die zij en haar

vriendinnen vervaardigden, hangen nu nog in de zogenoemde Regentenkamer van het Vrouwenhuis. Ten Hove wijdt een heel hoofdstuk aan deze 'penseel-prinsessen', waardoor de lezer een aardig beeld krijgt van het culturele klimaat in Zwolle in de tweede helft van de zeventiende eeuw; althans voor zover het de schilderkunst betreft en in het bijzonder de beoefening van deze kunst door vrouwen.

Het tweede opmerkelijke feit is, dat Aleida Greve per testament een instelling van weldadigheid oprichtte. In 1742 werd het huis aangewezen 'tot een godvruchtig gebruik'. Het zou onderdak gaan bieden aan vrouwen van gereformeerde hui-ze. Ten Hove toont aan dat dit geen armlastige, ongehuwd gebleven dienstbodes waren, zoals dikwijls wordt beweerd. Veel van de bewoonsters waren weduwe. Bij hun intrede moesten zij een hele lijst aan huisraad meenemen: arme vrouwen konden zich dit allemaal niet veroorloven. Bovendien kregen de bewoonsters slechts een kleine geldelijke toelage, zodat zij dit met eigen verdiensten moesten aanvullen.

In de jaren zestig van deze eeuw kwam er verandering in de opvang van ouderen. Deze waren niet meer aangewezen op huisvesting in instellingen als het Vrouwenhuis, maar kozen vaak voor een van alle gemakken voorzien bejaardenoord. In 1983 vertrok de laatste bewoonster. Het bestuur koos toen voor een andere invulling, die toch nog enigszins in de lijn van Aleida Greve lag: een museale functie op de begane grond en een verbouwing van de bovenverdieping tot woonruimte voor vrouwelijke studenten.

Al met al behandelt het boek niet alleen de geschiedenis van een huis, maar door de bewoners en de connecties die zij in Zwolle en bij het hof in Den Haag hadden, ook een deel van Zwolle's geschiedenis.

Mededelingen

Oprichting stichting In Feitthe

Op 28 december 1994 is in de patriottenkamer van het Provinciaal Overijssels Museum, achter het antieke bureau van de Zwolse dichter en schrijver Rhijnvis Feith, de stichting In Feitthe opgericht. Over de bedoelingen van de oprichters heeft de plaatselijke pers tamelijk uitgebreid geschreven. Ook is aandacht aan de oprichting besteed door TV-Oost en de regionale en plaatselijke radiostations.

In Zwolle anno 1995 leven de ideeën van Feith en zijn tijdgenoten Joan Derk van der Capellen en Jan Hendrik Stolte niet meer zo sterk als in de achttiende eeuw. De oprichters van In Feitthe vinden dat jammer en proberen de daden en het gedachtengoed van de Zwolse democraten van het eerste uur respectievelijk meer onder de aandacht te brengen en nieuw leven in te blazen.

Om te beginnen voeren zij actie voor meer bekendheid van het jaar 1795 als bevrijdingsjaar naast 1945. In 1795 werden 'wij' – in de visie van de stichting – met Franse hulp bevrijd en vond in Nederland een revolutie plaats die een begin maakte met het vestigen van de democratische samenleving die wij nu nog altijd enthousiast aan het uitbouwen (zouden moeten) zijn.

Verder vraagt de stichting meer aandacht voor Zwolse persoonlijkheden als schrijver Feith, huisdokter Stolte en politicus Van der Capellen, die ieder op hun eigen manier hebben bijgedragen aan de democratisering van de politiek. Maar die ook ijverden voor zaken als het algemeen ter beschikking stellen van cultuurgood en inenting tegen pokken.

Ook wil de stichting veel mensen laten meegenieten van de muziek, de literatuur, het toneel en de schilder- en prentkunst van de Zwolse democratische kunstenaars van omstreeks 1800. Een

van deze kunstenaars is de componist Johann Carl Röhner (1774-1837) die bijvoorbeeld composities van Feith op muziek heeft gezet. Over deze 'muzikant met hartstocht' heeft Frits David Zeiler, voorzitter van In Feitthe, een artikel geschreven in het eerste nummer van ons tijdschrift dat in 1994 is verschenen.

Muziektheater is een van de middelen waarvan de stichting 'in feitthe' zich bedient om 'de tijd van Feith' weer een beetje terug te brengen. Nog dit jaar presenteert In Feitthe een theaterproductie waarin Zwolse teksten, Zwolse muziek en Zwolse geschiedenis van omstreeks 1800 op voor iedereen toegankelijke manier tot uitdrukking zullen komen.

Ook onder onze lezers bevinden zich waarschijnlijk liefhebbers van de periode 1770-1830: de tijd van Rhijnvis Feith. De stichting In Feitthe zoekt contact met hen. Ook is er grote behoefte aan donateurs. Wie meer informatie wil of ideeën heeft, kan bellen met het bestuur onder de nummers 038-532945/ 228630/ 214650 en 217481 of 05202-23067. Het secretariaat is gevestigd op het adres: Brederostraat 84, 8023 AW Zwolle.

Veranderingen bij het Gemeentearchief

OPENINGSTIJDEN

Sinds 6 maart zijn belangrijke wijzigingen in de dienstverlening van het Gemeentearchief Zwolle doorgevoerd. Vooral van belang zijn de gewijzigde openingstijden. De gewraakte tussen-de-middag-sluiting is vervallen, terwijl de studiezaal 's morgens een uur eerder open is. Daar staat tegenover dat het Gemeentearchief op maandagmorgen voortaan gesloten is.

De nieuwe openingstijden zijn dus:

maandag: 13.30-17.00 uur

dinsdag t/m vrijdag 9.00-17.00 uur

VERNIEUWDE STUDIEZAAL

Studiezaal en receptie van het Gemeentearchief hebben in februari een grote opknapbeurt ondergaan. Zowel de vloerbedekking als het schilderwerk in deze publieksruimten was aan vervanging toe. Met het nieuwe studiezaalmeubilair dat tege-

lijk is aangeschaft, hoopt het Gemeentearchief het toenemende aantal bezoekers een prettige werkomgeving te bieden.

HERINRICHTING

Met de renovatie van de studiezaal werd ook de gelegenheid te baat genomen om de indeling van de studiezaal te wijzigen. De drie kleine (geluids)kabines in het achterste deel van de studiezaal zijn afgebroken om plaats te maken voor een generale index, die nu in zijn geheel in het achterste deel van de studiezaal is geplaatst. Daar zijn ook een achttal microfichereaders geplaatst. Het voorste deel van de ruimte is nu een grote studiezaal, die plaats biedt aan ruim veertig personen. Aan de lange rechterwand zijn de toegangen en de handbibliotheek opgesteld, met daarbij een afzonderlijke leestafel. Er is voorts een aparte hoek gecreëerd voor raadpleging van de Zwolse Courant en andere microfilms, en een hoek waar naar geluidsoptnames kan worden geluisterd.

VERGADERRUIMTE

Door het nieuwe flexibele meubilair is het beter dan voorheen mogelijk de studiezaal ook voor andere doeleinden te gebruiken. De gemeentearchivaris heeft de Zwolse Historische Vereniging aangeboden om deze ruimte voor lezingen, cursussen e.d. 's avonds te gaan benutten.

BEZOEKERSRAAD

Om een beter inzicht te krijgen in de wensen van de bezoekers zal ook het Gemeentearchief een bezoekersraad gaan instellen. Vanaf komend najaar zal deze raad gaan functioneren. Voor de Zwolse Historische Vereniging en de ngv afdeling IJssellanden is voorzien in een kwaliteitszetel.

RECORD AANTAL BEZOEKERS

Het Gemeentearchief noteerde in 1994 een record aantal bezoekers: 1541 personen, een stijging van 7% ten opzichte van 1993. Ze brachten samen 3622 bezoeken, een stijging van 3%. Verdere drempelverlaging, een grotere naamsbekendheid en ruimere openingstijden moeten deze cijfers in de komende jaren nog aanzienlijk doen stijgen.

Agenda

Tentoonstellingen Provinciaal Overijssels Museum

Drostenhuis:

eind maart t/m begin mei 1995
Persfoto's

Gouden Kroon:

Bevrijding van Zwolle in foto's
14 april t/m 21 mei 1995

Het boek in Zwolle

handschriften in oude drukken
27 mei t/m 30 juli 1995

Auteurs

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

drs. Lydie van Dijk (1945) is kunsthistorica en als conservator verbonden aan het Provinciaal Overijssels Museum.

Bob Erdtsieck (1921) was aanvankelijk catecheet en jeugdleider; later maatschappelijk werker. Hij studeerde theologie en andragologie en verzorgt vanaf 1989 publikaties over de Zwolse kerkgeschiedenis.

D. Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

Leo Major was in 1945 verkenner in het Canadese Régiment de la Chaudière. Op 14 april 1945 kwam hij als eerste Canadees in Zwolle. Hij woont in Candiac, Quebec, niet ver van de grens met de Verenigde Staten. Sinds 14 april 1985 is hij ereburger van Zwolle.

Aranka Meijerink-Wijnbeek (1952) is museumassistente bij het Provinciaal Overijssels Museum.

Ank Meliesie-Appelhof is geboren en getogen in Zwolle. Na haar eindexamen aan de RHBS aan de Bagijnesingel trad zij als leerling-journalist in dienst van het Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad. Na een journalistieke opleiding aan de Universiteit van Amsterdam werkte zij als free-lance journaliste.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten *f* 25,00/jaar

overige leden *f* 35,00/jaar

huisleden *f* 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

R. de Bree, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno, Culemborg

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig uit het Gemeente-archief Zwolle (reprografie J.P. de Koning)

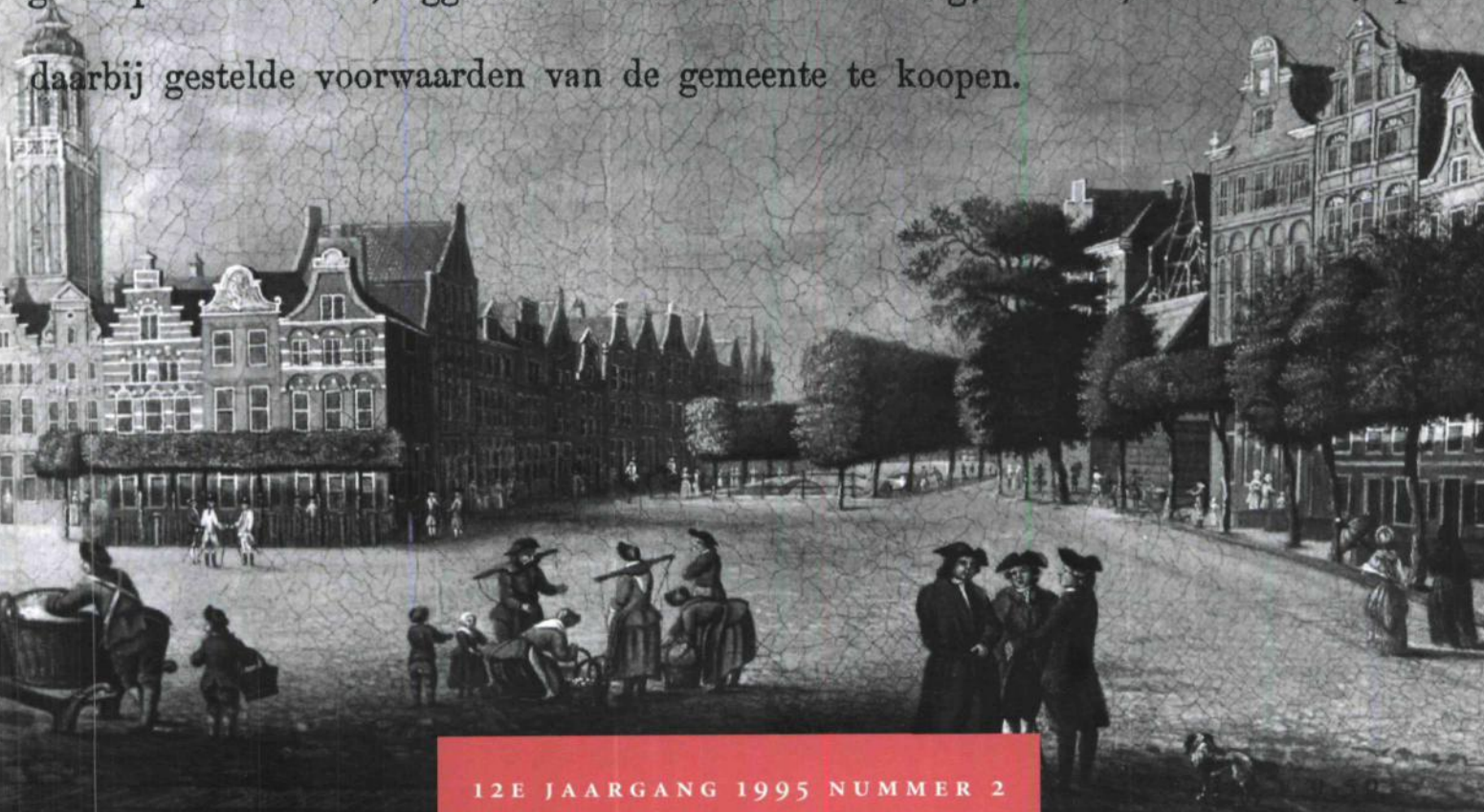
Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

De ondergeteekende verklaart, dat *niet* genegen is, het terrein van de
gedempte kleine Aa, liggende achter *behuizing*, sectie F, N°. , op de
daarbij gestelde voorwaarden van de gemeente te koop.

Zwolle vroeger en nu

Dick Hogenkamp

De naam van het Gasthuisplein is ontleend aan het H. Geest- of Binnengasthuis, dat hier gestaan heeft en in 1302 was gesticht. In 1924 werd het huizencomplex dat tot het Binnengasthuis behoorde, grotendeels afgebroken. In hetzelfde jaar kwam de nieuwbouw bij de Vechtbrug gereed. Het gasthuis diende voor huisvesting en verpleging van bejaarden.

Aan de zuidzijde van het Gasthuisplein werd in 1846 door de Zusters van Liefde een pand aangekocht. Na verloop van tijd kochten zij belendende percelen aan, zodat het complex van de Zusters van Liefde zich tenslotte uitstrekte tot aan de Vijfhoek en de Wolweverstraat. De nonnen gaven onderwijs en ze verpleegden zieken en bejaarden. Anders dan op de openbare scholen, stond het onderwijs bij de Zusters op een hoog plan. De inspecteurs waren er zeer over te spreken.

De bovenste foto dateert van na 1921 toen het gebouwencomplex (men sprak toen van 'gesticht') van de Zusters van Liefde aan de eisen der tijd werd aangepast. Aan het Gasthuisplein lag de hoofdingang die o.a. toegang gaf tot een kleine kapel.

Het klooster zag er van binnen en van buiten altijd zeer netjes uit. Het glom en het blonk als je binnenkwam; de geur van boenwas hing in de kamers; van de vloer kon je wel eten en de vloer in de kapel was zo glad dat je moest oppassen om niet uit te glijden.

Aan het eind van de jaren tachtig werd dit alles gesloopt en ontstond aan de zuidzijde het 'gat' van het Gasthuisplein. De schutting om dit gat werd verfraaid met graffiti.

Aan het begin van de jaren negentig kwamen hier diverse winkels en bioscoop De Kroon, die voorheen in de Diezerstraat zat. Door de verandering hoort het Gasthuisplein weer meer bij de binnenstad. Vooral bij mooi weer is het goed toeven op de vele terrassen.

Het Gasthuisplein na 1921.

*Het Gasthuisplein; huidige situatie
(foto's: D. Hogenkamp).*

Redactioneel

Inhoud

Een aantal artikelen in dit nummer zijn een vervolg op publicaties in eerdere tijdschriften. Eerder schreef F.Th.J. Jansen over de cholera, een ziekte die geweten werd aan de slechte dampen van de Aa. Nu gaat hij in op het vervolg: de demping van de beide Aa's en alle perikelen, die hier voor de gemeente uit voortvloeiden, zowel financieel als juridisch.

Willem Boxma vervolgt zijn herinneringen uit de jaren dertig in Assendorp. Dit keer blijft hij stil staan bij de winkeliers aan de Assendorperstraat. Ook vertelt hij over een vakantie naar Valkenburg en een bezoek aan Aken, waar de geest van het nationaal-socialisme de familie beangstigde.

Het Zwolse fraterhuis was goed georganiseerd: Aafje Lem beschrijft de taken van de librarius, die o.a. toezicht hield op de vervaardiging van boeken.

Recentelijk zijn twee kanonlopen uitgegraven op Kranenburg. Harry Vrielink beschrijft hoe dit in zijn werk ging en wat er met de lopen gaat gebeuren.

Vaste rubriek is ook het 'Zwolle van vroeger en nu' van Dick Hogenkamp.

Zwolle vroeger en nu	Dick Hogenkamp	40
Het aanplempen van de Aa's	F.Th.J. Jansen	42
Straatnamen, niet zo eenvoudig	Wil cornelissen	54
Een gewone jongen in Zwolle/3	Willem Boxma	55
Zwolse fraters	Aafje Lem	65
Kanonnen voor de vestingstad Zwolle	Harry Vrielink	68
Boekbespreking		70
Agenda		72
Auteurs		73

Omslag: De Grote Markt en de Melkmarkt in 1782, toen tussen de bomen op de Melkmarkt nog de Grote Aa stroomde. Detail van een schilderij door D.J. van Elten (Provinciaal Overijssels Museum, foto H. Westerink).

Het aanplempen van de Aa's

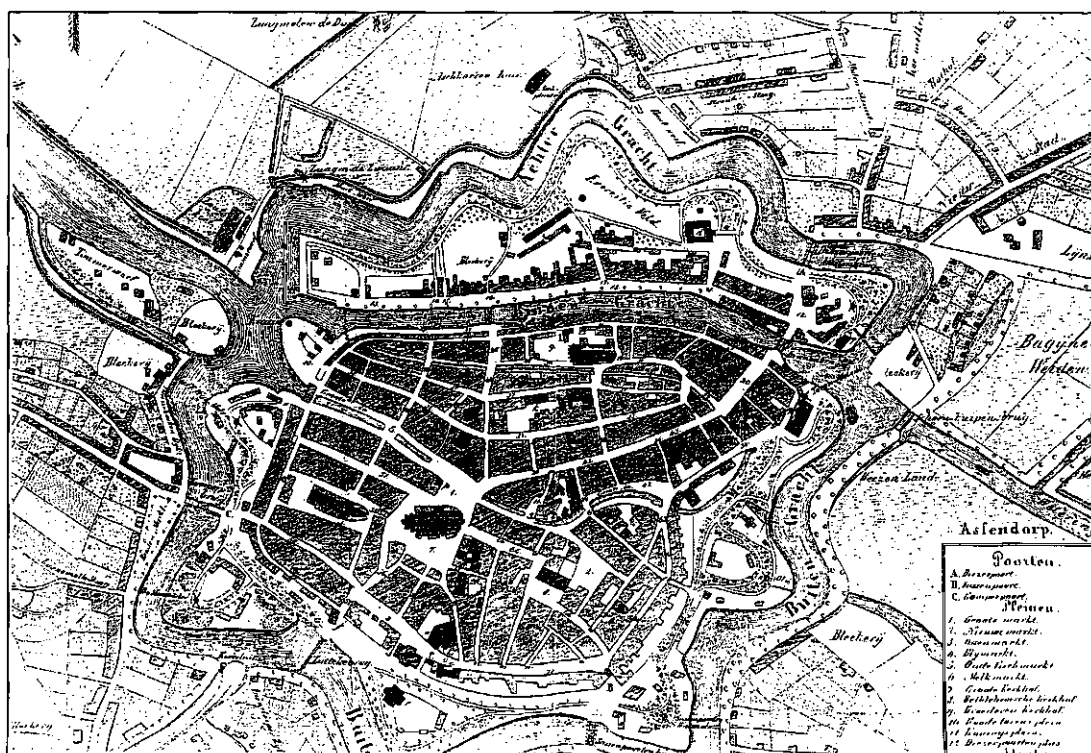
F.Th.J. Jansen

Het dempen van de Aa's, twee wateren binnen de Zwolse stadsmuren, en het in de plaats daarvan aanleggen van een stadsriolering vonden plaats in de jaren 1857 tot en met 1862. Het verdwijnen van de Aa's moet voor de aangrenzende bewoners ongeveer evenveel commotie gegeven hebben als voor de tegenwoordige winkeliers het autoluw maken van de binnenstad.

Wie vanaf de zuidzijde van het Kerkbrugje langs de Ter Pelkwijkstraat, het Gasthuisplein en de Oude Vismarkt over de Grote Markt en de Melkmarkt naar het Rodetorenplein wandelt, volgt precies de loop van het grote riool dat in de

plaats is gekomen van het riviertje de Grote Aa. De demping hiervan en de aanleg van een riolering vonden plaats in drie fasen. Op 10 maart 1857 besloot de raad te beginnen met het deel tussen de Blauwhandsebrug, ook wel de Pieter van Akenbrug genoemd, en de Gasthuisbrug. De Blauwhandsebrug lag aan de oostzijde van het Gasthuisplein en vormde de verbinding tussen de Walstraat en de Spoelstraat. De Gasthuisbrug lag aan de andere kant van het Gasthuisplein, tussen de Gasthuisstraat en de Wolweversstraat. Op 7 februari 1859 vond de aanbesteding plaats van het tweede gedeelte, dat liep van het Gasthuisplein tot de Grote Markt. Het werk duurde iets langer dan de

Plattegrond van Zwolle uit 1846, op een litho van L.J. Tordoir (Provinciaal Overijssels Museum).

geplande zes maanden. In 1861 werd begonnen met het laatste stuk, van de Grote Markt tot het Rodetorenplein. Dit gedeelte heet nu Melkmarkt. De hele operatie werd omstreeks het begin van 1862 voltooid door het dempen van het Rodetorenplein.

Intussen was in 1859 ook de Kleine Aa dichtgemaakt en was daarvoor in de plaats een riool gelegd. De Kleine Aa, vroeger ook wel de Achter-Aa genoemd, stroomde vanaf de stadsgracht over de Slurink, de tegenwoordige Kerkstraat, naar de Diezerstraat, kruiste deze, en liep langs de Korte Smeden en tussen het Eiland en de verenigde Bitter- en Nieuwstraten door. Vandaar doorsneed ze de Broerenstraat en kwam aan het einde van de Roggestraat uit tussen de huizen bij het Kattenbeltsbruggetje, op de plek waar nu het Aaplein in het Meerminneplein overgaat. Vervolgens liep zij rakelings langs de zuidzijde van het tegenwoordige Aaplein. Daarna stroomde ze dwars over de Steenstraat en kwam achter het Hopmanshuis weer in de stadsgracht.

In het volgende zal besproken worden waarom juist in die tijd het 'aanplempen' van de Aa's en het vervaardigen van een riool plaatsvonden en wat de voor- en nadelen hiervan waren. Ook de problemen die zich hierbij voordeden komen ter sprake, evenals de vele bezwaarschriften voor, tijdens en na de drooglegging. Het kostenplaatje zal uiteraard niet ontbreken. Ook wordt aandacht besteed aan de rol van de stadsarchitect, die zeer belangrijk is geweest.

De gegevens zijn voornamelijk geput uit de notulen en de bijlagen van de notulen van de gemeenteraad van Zwolle uit de betreffende jaren. Om het notenapparaat enigszins beperkt te houden, zijn de besluiten van de gemeenteraad niet geannoteerd. Wel is daarbij zoveel mogelijk de datum van het besluit vermeld.

Waarom dempen en een riool ter vervanging?

Er zijn verschillende redenen waarom juist in de jaren na 1857 deze stadsvernieuwing ter hand werd genomen. Een ervan was de aanstelling op 1 maart 1855 van B. Reinders uit Groningen tot stadsarchitect. Deze opvolger van Z. van der Bie was gekozen uit 47 sollicitanten. De nieuwe architect was een

De Grote Markt en de Melkmarkt in 1782, toen tussen de bomen op de Melkmarkt nog de Grote Aa stroomde. Detail van een schilderij door D.J. van Elten (Provinciaal Overijssels Museum, foto H. Westerink).

groot voorstander van de demping. Hij was het die B en W hierbij adviseerde en toezicht op alle werkzaamheden uitoefende. Zijn advies was steeds doorslaggevend.

Reinders zag al snel het nut in van de uit te voeren operatie, onder meer vanwege de financiële voordelen. Door het dempen van het deel tussen de Blauwhandsebrug en de Gasthuisbrug kwam onderhoud en vernieuwing van de kademuren te vervallen, wat een besparing van f 39.000,- opleverde. Het dichtgooien van dit gedeelte zou daarentegen maar f 8000,- kosten, zodat het positieve saldo maar liefst f 31.000,- bedroeg. Bovendien zou ook in de toekomst het onderhoud komen te vervallen, wat nog een extra besparing met zich meebracht.¹

Een ander voordeel was dat door het dempen van de Grote Aa een groot plein zou ontstaan, dat de weekmarkt goed kon gebruiken. Bovendien moest de stadsgracht worden uitgediept en de grond daarvan kon gebruikt worden voor de demping.

Op de laatste plaats vond Reinders dat het resultaat van de werkzaamheden de gezondheid van de inwoners zou bevorderen, immers "de Aa is oorzaak van het ontstaan of middel ter verspreiding van de besmettelijke ziekten". Hij doelde hiermee vooral op de cholera, waardoor in 1855 in Zwolle weer veel slachtoffers waren gevallen.

Water ophalen uit de Grote Aa, ter hoogte van het Gasthuisplein, in 1670. Detail van het schilderij 'Het geslachte varken' van Hendrik ten Oever (Provinciaal Overijssels Museum).

Opvallend is dat in de raadsnotulen alleen wordt gesproken over "de besmettelijke ziekten" en het woord cholera niet wordt genoemd. Hierop rustte kennelijk een taboe en men wilde voorkomen dat er angst zou worden gezaaid onder de bevolking.

Voor de leden van de plaatselijke commissie van geneeskundig onderzoek en toezicht was het juist in eerste instantie de medische indicatie, waarom zij sinds deze laatste epidemie steeds bij de gemeente aandrongen op het dempen van de

Aa's. Zij wezen erop dat de meeste cholera-gevallen zich voordeden langs de oevers van beide water-tjes, waarvoor de slechte 'uitwaseming' van het water de oorzaak zou zijn.² Hoe snel de cholera dodelijk kon toeslaan, blijkt uit een voorbeeld uit 1854. De vrouw van Van Heusden in de Grote Baan in de Kamperpoort bezweek op 12 oktober 's avonds om half elf aan deze ziekte, nadat ze 's morgens nog haar gewone dagelijkse bezigheden had verricht.³

Een voordeel voor de aangrenzende bewoners was daarnaast dat ze geen last meer zouden hebben van het vooral in warme zomers hevig stinkende water. Ook hoefden ze niet meer op te draaien voor het schoonhouden van een vervuilde Aa.

Nadelige gevolgen van het dempen wuifde Reinders weg. Dat de scheepvaart belemmerd zou worden liep volgens hem niet zo'n vaart, omdat aan het af te dammen gebied geen fabrieken zouden zijn gelegen. Kennelijk zag hij de jeneverstokers over het hoofd. Ook het argument dat er bij brand te weinig water zou zijn, zag hij niet als een probleem. Meer brandputten en langere brandslangen aan de spuiten zouden voldoende zijn om eventuele branden te bestrijden.

Er zou heel wat werk verzet moeten worden. Na het afdammen zou eerst het water weggepompt moeten worden. Daarna moest de riole-ring er komen en tenslotte zou het geheel bestraat worden. Over de lasten en de nadelen die de aangrenzende bewoners van deze werkzaamheden zouden ondervinden werd met geen woord gerept. Inspraak was er in deze tijd niet bij!

Een ander nadeel voor veel mensen was dat de op palen in de Aa rustende uitbouwsels, de zogenaamde uitstekken, verwijderd zouden worden. Dat betekende dat vele huizen in de stad een stukje woonruimte kwijtraakten. Het bouwen ervan had al geld gekost en nu moesten voor het wegbreken opnieuw onkosten worden gemaakt. Voor aansluiting op het aan te leggen riool zou jaarlijks een grondrente verschuldigd zijn. Tenslotte was de kans groot dat er bij het wegmaken van het water en bij de grondwerkzaamheden funderingen of palen zouden verzakken, met alle gevolgen van dien.

Rekesten

De gemeente kreeg dan ook te maken met vele bezwaarschriften, die echter meestal niet gehonoreerd werden. De gemeente was fel op de penning.

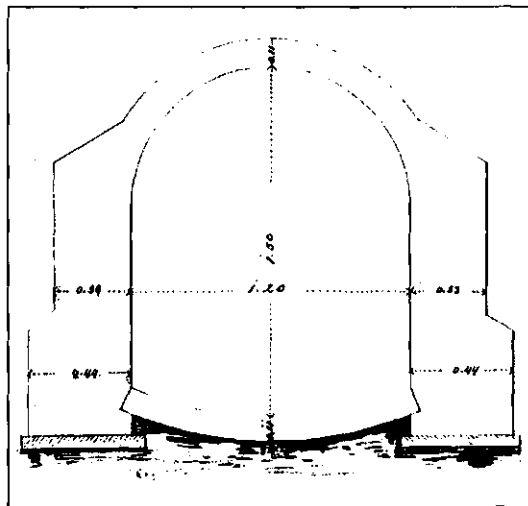
Tegen de demping van het eerste deel van de Aa werd bezwaar aangetekend door turfshipppers en door de firma W. en A. Visscher, die een jeneverstokerij exploiteerde aan het Gasthuisplein op de hoek van de Wolweverstraat. Zij wezen erop dat transport over water niet meer mogelijk zou zijn, terwijl er stromend water nodig was voor de stokerij. Attesten van branders uit Schiedam en Rotterdam bevestigden dit laatste. En zij konden het weten! De raad besloot echter op 21 april 1857 met algemene stemmen tot demping over te gaan. De branders werd op 17 juli daarop wel toegestaan een nieuw afzonderlijk riool aan te leggen om water aan te voeren voor hun bedrijf. Maar de kosten daarvan moesten ze zelf betalen.

Ook de uitvoering van het tweede gedeelte stuitte in oktober 1858 op bezwaren van de jeneverstokers, die stelden "dat toch de branderij alhier een uitgebreide fabriek [is], die aan onderscheidene huisvaders hier ter stede uit den minderen stand een bestaan verschaft en alleen langs de Aa zijn brandstoffen kan ontvangen". Ze claimden een schadevergoeding van f 250,- per jaar omdat de turf nu in plaats van per praam per as moest worden aangevoerd. Ook stelden ze dat er meer controle bij de bedrijven nodig zou zijn, "omdat er meer kans geboden wordt hen te bestellen". De raad wees op 20 oktober hun protest van

de hand, hoewel ze wel van mening was dat de stokers schade zouden ondervinden. Het algemeen belang moest echter prevaleren.⁴

De pomp en de verzamelbak van de branderij

Een verhaal apart is de pomp en de verzamelbak van branderij *De Eendragt* van de heren Visscher

Dwarsdoorsnede van de geplande duiker in de Grote Aa, uit 1857 (coll. GAZ).

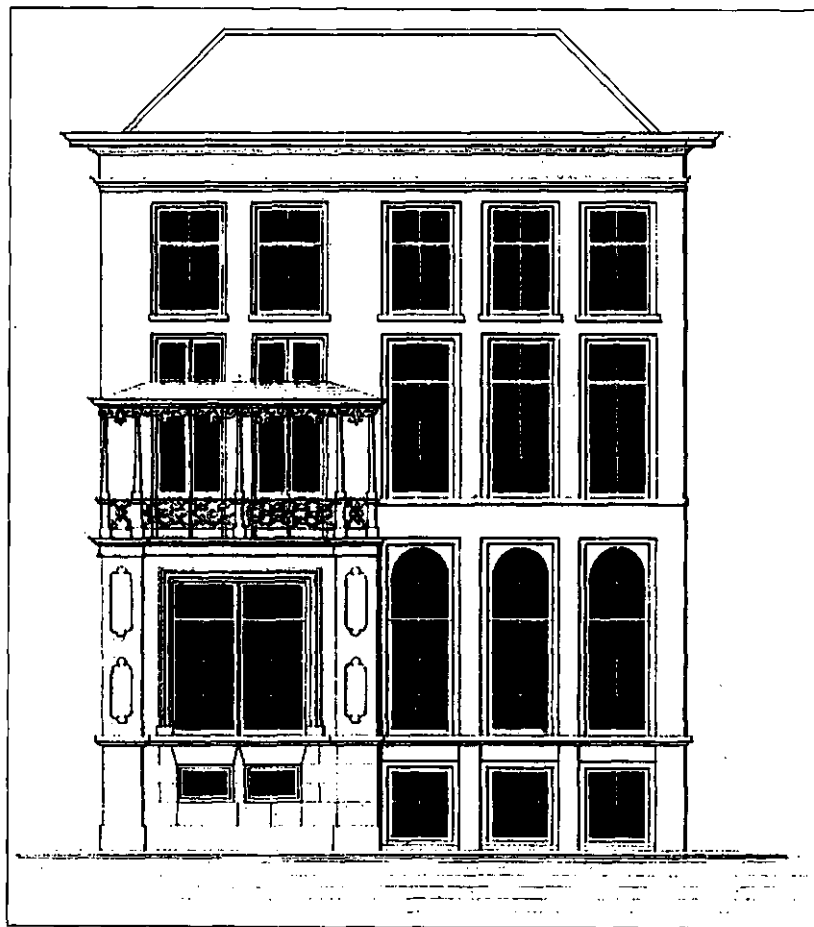
en Van Laer, gelegen op het Gasthuisplein. Deze pomp moest verplaatst worden naar een nog aan te wijzen plaats en de verzamelbak moest onder de openbare straat komen. In deze bak, die terzijde of onder de pomp was aangebracht, werd de draf verzameld. Dat is het overschot van het koren waaruit de jenever werd gestookt. De draf werd verkocht aan in de nabijheid van de stad wonende boeren, die er hun vee mee voerden.

De pomp en verzamelbak stonden juist aan de rand van de Grote Aa. Door de demping zouden ze midden in de passage komen te liggen, zodat verplaatsing noodzakelijk was. Er moesten waarborgen komen "dat de rijtuigen waarmee over die verzamelbak wordt gereden, daarin niet storten". De fabrikanten hadden een vergunning moeten hebben voor het plaatsen van de bak, maar een schriftelijke bevestiging daarvan was niet te vinden. Een commissie uit de gemeenteraad was dan ook van mening dat de heren er jarenlang genot van hadden gehad zonder ervoor te betalen. Vandaar dat ze voor de kosten van de

Het Gasthuisplein met de Gasthuisbrug in de achttiende eeuw. R.A.A.J. Graafland maakte in 1926 deze kopie van het niet meer bestaande schilderij (Provinciaal Overijssels Museum).

verplaatsing, die op zo'n f 150,- waren gesteld, niet op een vergoeding hoefden te rekenen. De stokers maakten ook bezwaar tegen het betalen van de grondrente van f 12,- per jaar. Ze meenden dat ze evenveel recht op vrijstelling hadden als de heren Revijs en Van der Kolk, die ook langs de Grote Aa woonden.⁵ Dit verzoek werd door de

Bouwtekening voor de verbouwing van de achtergevel van het huis van F. Schaepman aan de Oude Vismarkt, naast het tegenwoordige notenwinkeltje (coll. GAZ).

raad afgewezen met zes tegen vier stemmen. Het was voor de jeneverstokers een gevecht tegen de bierkaai, omdat de gemeente hen nauwelijks tegemoet wilde komen.

De asch- en drekman

Een ander persoon die nadeel meende te ondervinden van het verdwijnen van de Aa's was de pachter van de 'asch- en stratendrek', mr. H. van

Sonsbeeck. Hij vroeg dan ook vermindering van de pachtprijs, omdat hij minder mestspecie zou ontvangen. De raadsleden J.C. Eindhoven en J.F.A.A. Schaepman, die meenden dat hij wel recht had op een schadevergoeding, kregen op 20 maart 1860 opdracht hierover een rapport uit te brengen. Van Sonsbeeck dacht schade op te lopen, omdat het zevende perceel van zijn pachtcontract, het uitbaggeren van de Aa's en het ledigen van de openbare secreten, zou verdwijnen. Berekend werd dat dit een bedrag van f 271,74 zou opbrengen, wat Van Sonsbeeck vergoed zou moeten krijgen.

Het was echter een moeilijke beslissing, omdat de kwaliteit en de kwantiteit van de meststoffen moeilijk te beoordelen was. Schaepman en Eindhoven merkten fijntjes op dat de schade over 1859 voor de pachter wel mee zou vallen en de demping eigenlijk zelfs voordelen voor hem meebracht: "Hij behoudt nu de mestspecies in nature, zonder dat daarvan wellicht het beste gedeelte, zoals vroeger het geval was, wegvloeit, terwijl de secreetmest nu aanwezig moet zijn in daargestelde gemeentერიოლენ of voor zijne mondingen".⁶

De raad hield zich met dit probleem lang bezig. Pas op 11 februari 1861 stemde ze met acht tegen vier stemmen in met het volgende voorstel. Op een pachtprijs van f 2500,- per jaar kreeg de pachter een remissie van f 271,74, met terugwerkende kracht ingaande op 1 oktober 1858. Hoewel Van Sonsbeeck het bedrag eigenlijk te laag vond, omdat hij volgens zijn opzichter een jaarlijks verlies leed van f 536,-, ging hij toch akkoord met deze regeling.

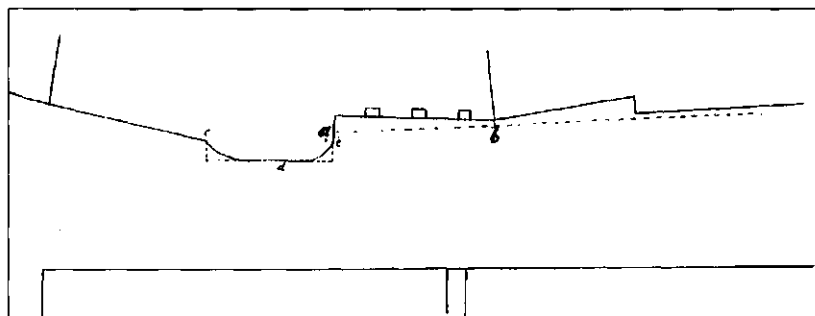
Het kostenplaatje van het werk aan de Grote Aa

Voor de demping van de eerste fase tussen de Blauwhandsebrug en Gasthuisbrug was op de gemeentebegroting van 4 februari 1857 een bedrag van f 8000,- uitgetrokken. Tweeënhalve maand later werd het project al geraamd op f 12.300,-. Deze verhoging was een gevolg van het feit dat de stadsarchitect het beter vond in plaats van gebakken stenen buizen "een gemetseld riool ter hoogte van 1.50 met een bodem van 1.20 in opening" aan te leggen. Uiteindelijk bleek op 28 april 1858 dat er f 13.078,- was uitgegeven.

Het tweede deel tussen het Gasthuisplein en de

Grote Markt werd op 7 februari 1859 aanbesteed aan W. Klinkert voor een bedrag van f 16.290,—, f 1210,— minder dan begroot was. Voor de oplevering was een termijn van zes maanden gesteld, maar de aannemer kon hieraan niet voldoen. Als reden gaf hij op dat er in maart en april veel oponthoud was geweest "door ruw weder en hooge waterstanden", terwijl hij ook zeer veel hinder had gehad van de fabriek van W. en A. Vischer. Bovendien waren er onvoldoende baggerlieden te vinden en had ook de besluiteloosheid van aangrenzende particulieren over wel of geen aansluiting op het riool voor vertraging gezorgd. Uiteindelijk werd voor het werk aan dit deel f 16.628,— uitgegeven.

Voor de derde fase had het gemeentebestuur in 1860 en 1861 een bedrag gereserveerd van f 22.500,—. Op 10 februari 1862 was er f 17.510,— uitgegeven, waarbij in september van hetzelfde jaar nog een restant kwam van f 168,—. Bij de afrekening van deze eindfase ontstond er verschil van mening tussen aannemer W. Klinkert en de gemeente over wat er precies onder een nieuw gelegde of een herlegde straat moest worden verstaan. Voor het herleggen van een straat kreeg de aannemer minder uitbetaald dan voor het nieuw bestraten. Klinkert was van mening dat hij f 600,— te weinig had gekregen, iets waar de gemeente het niet mee eens was.

Bovendien kreeg de aannemer een boete voor te late oplevering. Hij voerde aan dat dat niet zijn schuld was, maar dat de weersomstandigheden extreem slecht waren geweest. Zo was de Aa in de hele maand februari met sneeuw gevuld geweest, terwijl in maart hoge waterstanden het werk belemmerden. Ook was het erg moeilijk geweest aan de benodigde Stenselberger straatkeien te komen. Uiteindelijk werden beide kwesties afgedaan door Klinkert de hierboven genoemde f 168,— uit te betalen.⁷

In totaal beliepen de kosten dus zo'n f 47.384,—. Hoe Elbers in zijn *Historische wandelingen in en om Zwolle* aan een bedrag van f 54.000,— komt, is mij dan ook een raadsel.

Het kostenplaatje van het werk aan de Kleine Aa
Voor het dempen van de Kleine Aa was op 28 januari 1857 een bedrag van f 63.000,— op de begroting gezet. Bijna twee jaar later, op 20 december 1858, vond de openbare aanbesteding van het werk plaats, maar liefhebbers konden niet gevonden worden. Daarom besloot men de uitvoering in gedeeltes en in eigen beheer door de gemeente te laten uitvoeren. Volgens de stadsarchitect zagen de aannemers er tegenop de gehele Kleine Aa droog op te leveren.

Het aanplempen tussen de Broeren- en Kattenbeltsbrug, dus tussen Broerenstraat en Aaplein (130 strekkende ellen), werd aanbesteed aan H. Mulder voor f 675,—. Daarna was het deel vanaf de brug in de Smeden tot het openbaar toilet boven de Aa in de Slurink aan de beurt. Het gedeelte tussen de Kattenbeltsbrug en de Steenstraat kreeg volgens een raadsbesluit van 3 september 1859 de naam Aaplein.

Aanvraag om een muur neer te zetten bij het huis van F. Schaepman aan de Oude Vismarkt. Schaepman wilde grond tot aan de stippellijn a b, om daar een muur neer te zetten, ten einde licht te houden in zijn tabaksfabriek en ter ondersteuning van het trottoir. De uitstek aan zijn huis wilde hij zo veranderen als aangegeven door de ronde lijn tussen c en e. Op verzoek wilde hij ook wel het vierkante gestippelde tracé volgen. De lijn c stond in het verlengde van de scheidingsmuur met het pand van juffrouw Ter Horst, het huidige notenwinkeltje (coll. GAZ).

Verklaring van het 'niet genegen zijn' grond van de gemeente te kopen (coll. GAZ).

GEMEENTE ZWOLLE.	
Dienst 186 .	Demping kleine Aa.
De ondergetoekende verklaart, dat niet genegen is, het terrein van de gedempte kleine Aa, liggende achter behuizing, sectie F, N°. , op de daarbij gestelde voorwaarden van de gemeente te koop.	
ZWOLLE, den	186 .
<i>G. J. Van der Knaap</i>	

Voor het jaar 1859 stond voor het dichtgooien van de Kleine Aa een bedrag van f 45.000,- op de begroting, dus aanmerkelijk minder dan twee jaar daarvoor. Het verschil is te verklaren omdat men nu meer gegevens had over de benodigde grondsoorten voor het dempen en omdat de aanleg van de riolen op een minder kostbare wijze kon worden uitgevoerd.

In het begin van 1860 meldde Reinders aan B en W dat de totale kosten f 32.482,- hadden bedragen. Dus een winst voor de gemeente van ruim f 12.500,-, die voornamelijk kon worden verklaard uit het feit dat de werken in eigen beheer waren uitgevoerd. Bovendien kon daardoor veel sneller worden gewerkt. De stadsarchitect en opzichter Bosboom kregen voor hun vele werk een gratificatie van respectievelijk f 750,- en f 200,-, de helft van hun jaarwedde. Ook op deze bedragen had de gemeente echter beknibbeld, want oorspronkelijk was f 1000,- en f 500,- voorgesteld.⁸

Maar de kosten van het werk aan de Aa's drukten dan ook zwaar op de financiën van de stad Zwolle. Dat blijkt wel uit het feit dat ongeveer 22

procent van de totale uitgaven voor het jaar 1859 aan dat karwei werd besteed. Het ging om een bedrag van f 62.500,- op de totale begroting van f 272.692,-. Om het geld bijeen te krijgen, schreef de gemeente een lening uit van f 62.000,-, en wel in 62 aandelen van f 1000,- elk. De rente bedroeg ten hoogste 4,5 procent.

De uitstekken moeten weg

Zoals gezegd brachten de werkzaamheden aan de Aa's met zich mee dat de uitstekken weggebroken moesten worden. Wat precies onder een uitstek moet worden verstaan, wordt duidelijk in een brief van 22 juli 1861 van Berend van Utteren, koopman en winkelier, wonende Achter de Broeren. Hij schreef aan de gemeente dat hij bezwaar had tegen het verwijderen van zijn bij twee percelen horende uitstekken, 'rustende op paalen aan of in de kleine Aa, aangevuld met puin en aardspecie waarop dezelve blijven rusten'. Het ging dus om uitbouwsels van huizen boven het water, die op palen stonden. Na de demping zouden deze palen obstakels vormen voor het verkeer, met name

voor wandelaars en paardewagens.⁹

De vraag was of de gemeente gerechtigd was de uitstekken te laten wegbreken. Verschillende rechtsgeleerden waren het hierover oneens. Daarom vroeg de raad advies aan L. Hertzveld, advocaat bij het Provinciaal Gerechtshof van Overijssel. Zijn conclusie was een volmondig ja, gebaseerd op de volgende drie punten:

1. De grachten behoren tot de bezittingen van de gemeente.
2. Het overhangen van een uitstek over een tot een openbaar vaarwater bestemde en als zodanig gebruikte gracht, is strijdig te achten met haar bestemming en gebruik.
3. Een uitstek over een openbaar vaarwater is een onrechtmatige daad, ook als men een zodanige uitstek wil behouden tegen de wil van de gemeente.¹⁰

Met deze conclusie stond de gemeente sterk in haar schoenen tegen de te verwachten bezwaarschriften en schadeclaims. Wel had ze tot dan toe de uitstekken oogluikend had toegestaan.

De gemeente was het langst in gevecht met

Ferdinand Wilhelm Gustaaf Schaepman. Deze tabakshandelaar woonde in de Diezerstraat en zijn achtergevel kwam uit op de Oude Vismarkt, naast het huidige notenwinkeltje op de hoek met de Grote Markt. Het uitstek dat zich hier boven de Grote Aa bevond moest verwijderd worden. Het ging om een bijzonder groot exemplaar, want in september 1859 schreef Schaepman in een rekest dat het ongeveer de helft van zijn woning besloeg. Deze ruimte was nodig voor zijn gezin en 'onmisbaar voor de uitoefening zijner nijverheid'. Bij verwijdering ervan zou hij dus in zijn bestaan bedreigd worden. Vandaar dat hij voorstelde in eerste instantie de sloop uit te stellen, want als de verdere demping van de Aa nog niet was voltooid en de zogenaamde kaak met het ijzeren hek bij het huis van de dames Ter Horst, het huidige notenwinkeltje, nog niet was weggebroken, zou het uitstek niet hinderlijk zijn voor de passagie. Omdat het huis van de dames Ter Horst waarschijnlijk toch afgebroken moest worden, wilde hij liever daarop wachten. Dan hoefde hij niet tweemaal tot een vertimmering over te gaan.¹¹

Prentbriefkaart uit het begin van deze eeuw van de hoek Grote Markt-Oude Vismarkt. In het winkeltje op de hoek woonde 'juffrouw' Ter Horst, ernaast was de achtergevel van het huis van Schaepman (part. coll.).

Negentiende-eeuwse litho met een gezicht op Zwolle vanaf het Zwarte Water. Op de achtergrond de bebouwing aan de Buitenkant, die er nu nog net zo uit ziet. Het Hopmanshuis ligt een beetje verscholen achter de boom. Onder de boog stroomde het water van de Kleine Aa in de stadsgracht (part. coll.).

De gemeente spande daarop tegen Schaepman een procedure aan, die hij door allerlei nieuwe voorstellen op de lange termijn probeerde te schuiven. Uiteindelijk verloor hij het rechtsgeding bij vonnis van de arrondissementsrechtbank te Zwolle van 26 juli 1860. Maar eind april 1861 was het uitstek nog altijd niet verdwenen. De gemeente nam toen zijn verzoek om vrijstelling van het betalen van grondrente niet in overweging, omdat hij het vonnis nog niet had uitgevoerd.

Bezwaarschriften tegen het verwijderen van uitstekken boven de Kleine Aa kwamen er van B.A. van Kuik uit de Broerenstraat en J.H. Geerligs van Cleeff uit de Diezerstraat, hoek Korte Smeden. De laatste, in de wandeling Jan Vet genoemd, had een uitstek aan de zijkant van zijn huis en vroeg voor het afbreken ervan een tegemoetkoming. Per slot van rekening had hij het geval in 1842 laten vernieuwen voor f 1100,-, terwijl door

de verwijdering ervan zijn huis minder waard zou worden. De raad had voor zijn argumenten wel begrip, maar besloot toch zijn verzoek af te wijzen om geen precedent te scheppen.

Van Kuik in de Broerenstraat voelde zich eveneens zwaar benadeeld, want hij schreef dagelijks te moeten ondervinden dat zijn huisje door het afbreken van het uitstek er niet beter op was geworden. Bovendien was hij van mening dat door de gemeente met twee maten werd gemeten en dat de meer gegoede burgers bevoordeeld werden. Hij was onder voortdurende aanmaning van de stadsarchitect gedwongen geweest zijn uitstek weg te breken, "hiervan is het mij thans een zeer groote grieve dat ik – de minst gegoede – juist diegene moet zijn die zoozeer willekeurig behandeld ben, terwijl anderen de hunnen hebben behouden en sommigen zelfs geheel herbouwd zijn". Bovendien had hij zijn winkeltje, een deel van zijn

bestaan, van de hand moeten doen omdat er geen ruimte meer voor was. Ook voor zijn verzoek om schadevergoeding toonde de raad op 21 november 1859 gemeente geen clementie.¹²

Verzakkingen

Andere schadeclaims kwamen er bij de gemeente binnen door verzakkingen van woningen. Dat was het gevolg van het droogmalen en het aanleggen van het riool. De huizen die het dichtst bij het water van de Aa's stonden, liepen de meeste kans om schade op te lopen. Zo werd de westelijke muur en de fundering van het huis en erf van meester Abraham van de Graaff in de Diezerstraat (nu nr. 98) door het water van de Kleine Aa bespoeld. Aan de zijkant grenste het aan de Korte Smeden, waar toen de Kleine Aa liep. De fundering werd door een rij palen voor uitwijking beveiligd. Maar door het werk aan de Aa waren de fundamenten uitgezet en gescheurd. Daardoor verzakte het huis en zou het zelfs zijn ingezakt als er niet gestut was. Vandaar dat hij bij de gemeente om compensatie vroeg, temeer omdat het perceel minder waard was geworden.

Deze kwestie werd een heet hangijzer in de raad, waarover men het onderling niet eens kon worden. Daardoor verliepen de onderhandelingen met Van de Graaff ook moeizaam. Van 1860 tot en met 1862 kwam de raad liefst zeventien maal in besloten zitting bijeen om de zaak te bespreken. De commissie die rapport moest uitbrengen aan de raad was eveneens verdeeld. Drie leden kwamen ieder met een eigen rapport en aanbeveling. Thorbecke vond een schadevergoeding van f 1500,— passend, Thiebout vond f 1000,— genoeg. Maar Cremer Eindhoven wilde helemaal niets geven, omdat volgens hem het pand door grondaankoop van de gemeente in waarde was toegenomen en dit de schade wel compenseerde. Baron Sloet tot Oldhuis drong aan op een minnelijke schikking, die echter vastliep op een bedrag van f 600,—.¹³

Daarop daagde Van de Graaff de gemeente Zwolle voor de rechter, die hem op 24 september 1862 in het gelijk stelde. De gemeente werd grove nalatigheid en onvoorzichtigheid verweten en zou aan Van de Graaff een passende schadevergoeding moeten betalen. De raad overwoog nog wel tegen

dit vonnis in hoger beroep te gaan, maar zag daar wegens een te geringe kans op succes toch maar vanaf. Van de Graaff kreeg een bedrag van ten hoogste f 3000,— aangeboden.

Een andere bewoner langs de Kleine Aa vroeg eveneens om schadevergoeding. Deze kwestie had voor de gemeente een gunstiger afloop. J. Kleybrink, die woonde bij de voormalige Kattenbeltsbrug, rapporteerde schade te hebben opgelopen, omdat een paal waarop zijn uitstek was gebouwd bij het dempen was bezweken. Dit noopte hem tot 'grootte uitgaven'. De stadsarchitect stelde vast dat hij niet bij de gemeente moest aankloppen, maar bij de aannemer H. Mulder. Ook was Reinders van mening dat de schade niet was ontstaan door het dempen, maar door de slechte toestand van de paal. Vandaar dat de schadeclaim werd afgewezen.¹⁴

De houthandelaren Schaepman en Russel hadden meer succes met hun rekest. Een houten wal en schuurtje van hun firma waren tengevolge van het werk aan de Kleine Aa ingestort, omdat de uitbaggering over een te grote breedte was uitgevoerd. Zij kregen van de gemeente f 100,— om de schade op eigen gelegenheid te herstellen, dit om "grootte moeilijkheden en procedures" te voorkomen.¹⁵

Bezwaren tegen de aansluitkosten op het riool

Tijdens de werkzaamheden moesten de huiseigenaren beslissen of ze hun pand wel of niet wilden aansluiten op het gemeenteriool. Ze konden vergunning krijgen hierop te lozen onder de voorwaarde dat dit gebeurde onder toezicht van de stadsarchitect. De aansluitkosten waren voor hun eigen rekening, evenals het onderhoud van de rioolbuizen. Bij akte van vergunning werd de grondrente van de percelen bepaald.

Bij de Grote Aa werd onderscheid gemaakt tussen voorliggende en achterliggende panden. Voor de voorliggende huizen werd op 7 juli 1857 de grondrente vastgesteld op f 12,— en voor de achterliggende op f 8,—. Hierop dienden verscheidene eigenaren een verzoekschrift in om de grondrente voor iedereen gelijk te stellen en te verminderen tot zo'n f 5,— à f 7,—. Tevergeefs!

Voor de prijzen van de Kleine Aa werd uitgegaan van de grootte van de percelen, waarbij het

bedrag kon variëren tussen f 12,-, f 10,-, f 8,-, f 6,-, f 4,- en f 2,-. De raad besloot op 12 april 1859 dat de gemeente op 'een min kostbare wijze' gelegenheid zou geven om de rioolverbinding tot stand te brengen, dit ter bevordering van de reinheid ter plaatse.

De grondrente bracht tussen de Gasthuisbrug en de Blauwhandsebrug een bedrag op van f 237,-. De aanslagen van aansluiting op het grote riool van de Kleine Aa brachten jaarlijks f 349,25 op.

Er kwamen vele bezwaarschriften binnen tegen een te hoge aanslag. De eerder genoemde Berend van Utteren aan de Kleine Aa rekende zich ook de grond onder de uitsteken toe en meende hiervoor niet te hoeven betalen. M.E. van Dam en D.J.A.S. Zweers, die in de Diezerstraat woonden en een achtergevel hadden die uitkwam aan de Oude Vismarkt, vroegen om verlaging van hun aanslag. Ze waren van mening niet verantwoordelijk te zijn geweest voor het onderhoud van de kademuren. Reinders bestreed dit en was van mening dat de demping in hun voordeel was geweest, omdat ze nu de muur niet meer hoefden te onderhouden. Net als J.W. Holtkamp, die ook als onderhoudsplichtig werd beschouwd voor zijn kademuur, kregen ze geen vermindering van de grondrente.¹⁶

Het bestuur van de Gasthuizen, dat was aangeslagen voor f 25,-, vond dit bedrag te hoog. Het hervormde weeshuis betaalde immers f 16,-, terwijl daar 62 mensen woonden en in het gasthuis maar 44. Mocht de aanslag gebaseerd zijn op die van het Gesticht van Liefde op het Gasthuisplein, dat ook f 25,- betaalde, dan was dat niet terecht. In het schoollokaal van het Gesticht bevonden zich immers vele privaten, terwijl er in het Gasthuis maar twee waren. Toch wees de raad het rekest af, omdat ze het door de Gasthuizen te betalen bedrag in overeenstemming vond met dat van andere dergelijke instellingen.¹⁷

Aanplant van bomen

De ruimte die vrijkwam na het dempen van de Grote Aa leende zich goed voor de aanplant van bomen. Vandaar dat bij de raad verscheidene rekesten binnen kwamen om bomen te planten of te behouden. Zo pleitten J. van Deventer en ande-

re eigenaren of bewoners langs de Aa voor het behoud van de lindebomen, die langs het gedempte gedeelte stonden. Dit verzoek werd op 14 mei 1857 ingewilligd, terwijl ook de bomen langs de rest van de Aa voorlopig mochten blijven staan.

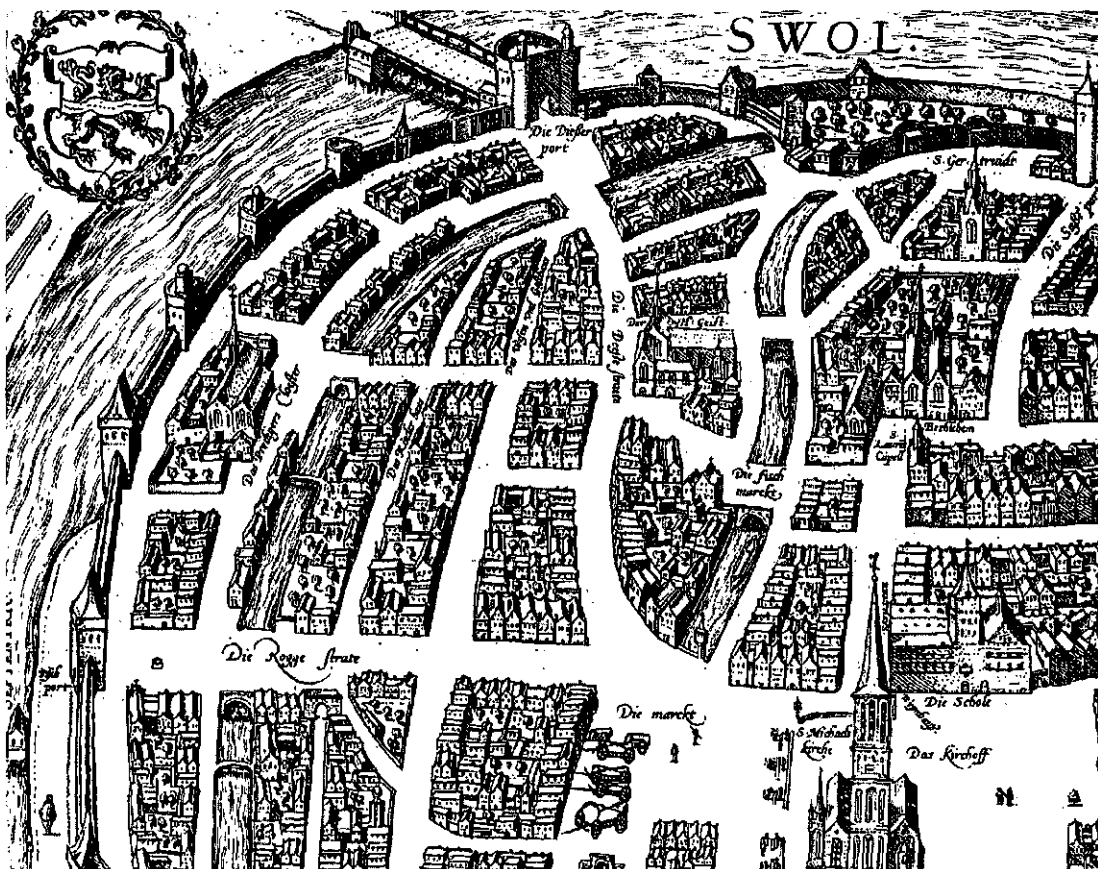
In het begin van 1860 was de raad het nog niet eens of die bomen wel of niet mochten blijven staan. In december daarop besloot ze echter met tien tegen zes stemmen om de kastanjabomen ter weerszijden van de Aa te vellen.

In een brief, ondertekend door 29 bewoners langs de Melkmarkt, werd in oktober 1861 gevraagd om aanplant van bomen op de plaats van de gedempte Aa. Ze vonden dit zeer wenselijk, "vooral omdat daardoor een verbinding met – en alzo verlenging van – de heerlijke wandelplaats langs de stadswallen zoude tot stand komen". Bovendien zouden hun woonhuizen door de bomen tegen de brandende hitte beschermd worden, die de afgelopen zomer bijzonder hevig was geweest. Op 26 oktober 1861 besloot de raad dan ook het trottoir in het midden van de Melkmarkt te beplanten met iepen. Kastanjabomen vonden geen genade.¹⁸

Epiloog

Vandaag de dag worden begrotingen van wat grotere projecten meestal fors overschreden. Opmerkelijk is dat bij het dempen van de Aa's de werkelijke uitgaven veel voordeliger uitvielen dan was begroot. Bij de Kleine Aa kwam dit vooral omdat het project door de gemeente in eigen beheer werd uitgevoerd. Dat gaf een besparing van ruim een kwart op de begrote kosten.

Door het dempen verdween een schilderachtig stukje Zwolle. Het water, de boten en de uitsteken binnen de stadswallen verdwenen. Een belangrijk voordeel was dat langs de Grote Markt, Melkmarkt en Rodetorenplein een prachtige locatie voor een markt ontstond, die tot de dag van vandaag een grote trekpleister is voor de stad en de wijde omgeving. Bovendien vormt het een uitstekende standplaats voor de jaarlijks terugkerende zomerkermis.

Noten

1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), AAZ02-01052, memorie van toelichting, nr. 133.
2. GAZ, CA004, 1855, pakket 48, nr. 62.
3. Idem, 1854, pakket 47, nr. 28a.
4. GAZ, AAZ002-01054, brief van 20 oktober 1858, nr. 383.
5. GAZ, AAZ02-01057, rapporten van 24 januari en 6 februari 1860; brief van 8 april 1860.
6. GAZ, AAZ02-01058, rapport van 2 oktober 1860.
7. GAZ, AAZ02-01060, brief van 2 september 1861; GAZ, AAZ02-01061a, rapport 16 augustus 1862.
8. GAZ, AAZ02-00995b, vergaderingen van 30 mei en 12 juli 1860.
9. GAZ, AAZ02-01060, brief van 22 juli 1861.
10. GAZ, AAZ02-01055, brief van 20 mei 1859.
11. GAZ, AAZ02-01056 en 01057, brieven van 6 september en 3 oktober 1859 en 2 januari 1860.
12. GAZ, AAZ02-01055 en 01056, rapport van 28 januari
13. GAZ, AAZ02-03453.
14. GAZ, AAZ02-01055, brieven van 3 en 7 juni 1859.
15. GAZ, AAZ02-01058, rapport van 8 november 1860.
16. GAZ, AAZ02-00996, vergaderingen van 11 februari en 5 augustus 1861.
17. GAZ, AAZ02-01956, brief van 7 juli 1859.
18. GAZ, AAZ02-01060, brief van 23 oktober 1861.

Straatnamen, niet zo eenvoudig

Wil Cornelissen

Wist u dat er in 1933 bij de raadsvergadering van 4 september al een lans werd gebroken om in Zwolle een straat naar Multatuli te noemen? Het raadslid H.J. van der Vegt pleitte hiervoor, toen een zestal straten genoemd zou worden naar Da Costa, De Genestet, Van Lennep, Beets, Bilderdijk en Tollens. 'Het college zal wel niet hebben willen uitdrukken dat ze met dit zestal het neusje van de zalm hebben willen aanwijzen,' zo zei hij.

Een Multatulistraat heeft Zwolle (nog steeds) niet.

Op 13 juni 1938 werd het voorstel van B&W behandeld om de naam Beestenmarkt, waar tot 1 juni 1931 de veemarkt werd gehouden, te wijzigen in Harm Smeengekade. Harm Smeenge, oom van de latere vvd-voorman Harm van Riel, was meer dan veertig jaar voorzitter van de schippersvereniging Schuttevaër. Bovendien – en dat was niet zijn geringste verdienste – had hij geijverd voor verbetering van onderwijs aan schipperskinderen. Hij was ondermeer voorzitter van de staatscommissie die de regering adviseerde over deze speciale onderwijsvorm. Er waren dus redenen genoeg om Smeenge te eren met een straatnaam.

Toch hadden enkele raadsleden hun bedenkingen. De oude naam Beestenmarkt opgeven? Kon Smeenge niet in een nieuw gebouwde straat vernoemd worden?

Na enige discussie werd toch besloten tot naamsverandering. Het argument dat er vaak verwarring bestond tussen de namen 'Veemarkt' en 'Beestenmarkt' speelde daarbij een belangrijke rol.

Veemarkt aan de Beestenmarkt, vanaf 1938 Harm Smeengekade geheten (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

Een gewone jongen in Zwolle/3

Spoor, alcohol en veiligheid

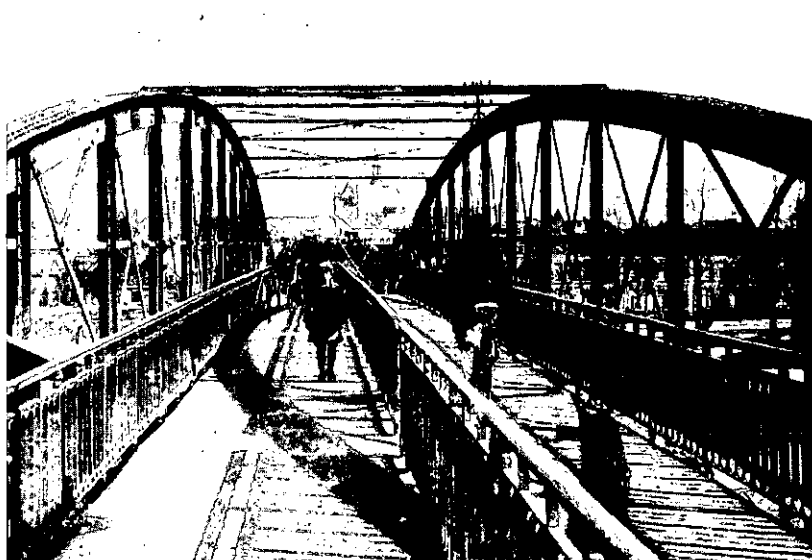
Mijn vader was – ik zei het al eerder – bij 'het spoor'. Tijdens de economische crisis van de jaren dertig was dat een voorrecht. Bij de spoorwegen werken betekende een vaste baan, een vast inkomen en zelfs een aantal vakantiedagen per jaar; zij het zonder de tegenwoordig gebruikelijke vakantietoelage. Op het salaris werd weliswaar af en toe beknibbeld, maar het bleef een vaste baan. Je moest voortdurend goed oppassen, wilde je je baan niet kwijtraken. Altijd moest je je nauwkeurig aan de voorschriften houden. Nooit zomaar iets van het werk meenemen, ook al was het begeerde nog zo onbenullig.

Gebruik van alcoholhoudende dranken kort voordat je in dienst kwam was taboe: wie tijdens de arbeid een flesje met dergelijk vocht in jaszak of bureaula verborgen hield, liep kans onverbidde-lijk de laan uitgestuurd te worden. En dat was het slechtste wat je in de crisisjaren kon overkomen. In de leuze "Vlug, veilig en voordelig" werd de veiligheid bijzonder ernstig genomen.

Het kopen van sterke drank – bijvoorbeeld wanneer mijn grootouders kwamen logeren – moest dan ook zeer omzichtig geschieden. Pake, zoals wij hem vanzelfsprekend noemden, was gepensioneerd vanwege de Staatsspoorwegen en hij kon zich een borreltje wel veroorloven. Omdat hij gewend was aan elke dag een glaasje, vroeg vader mij tegen de dag van Pakes komst even mee te gaan naar een slijter in de Sassenstraat. Mijn taak was als uitkijkpost te fungeren. Met een lege fles verstopt onder zijn burgerjas – in uniform was de heimelijke aankoop dubbel riskant, bijna een misdaad! – trad hij de winkel binnen na eerst elke kant van de straat te hebben uitgekeken naar herkenbaar spoorvolk. Verraders slapen immers nooit. Als de slijter enkele maatjes jenever in de fles had gegoten, verscheen vader – de fles weer

onder de jas – voor het raam in de winkeldeur en wachtte tot ik het sein 'veilig voor naar buiten treden' gaf.

Willem Boxma

De familie Spoor

Ik kom uit een gedegen 'spoorgeslacht'. Mijn overgrootvader en grootvader van vaders kant hebben jarenlang het railvervoer gediend. Zelfs mijn grootmoeder heeft als overwegwachteres, gehuld in zware zwarte cape en dito hoge hoed en gewapend met een rode vlag, het wegverkeer tegengehouden, als het naderen van een trein was aangekondigd.

Opgegroeid ben ik met 'het spoor', dat de sfeer in ons huis bepaalde binnen de cyclus van vroege, en late dienst. Stil moeten zijn als vader na gedane nachtdienst overdag zijn slaap moest inhalen. Avonden en nachten alleen met moeder tot hij 's nachts of tegen de ochtend van de dienst thuis kwam.

De Hooge Brug waar vanaf je een mooi uitzicht had op de spoorlijnen; circa 1930 (foto: Instituut ter Bevordering van de Waarneming van Zwolle [IBWZ]).

Het gevoel van onrust en onveiligheid 's nachts. We wisten, dat vader bij het spaarzame licht van hoogopgestelde lantaarns tussen sporen en aanstormende treinen en wagons zijn werk deed. Moeder schoof een tafel tegen de slaapkamerdeur, omdat zij inbrekers vreesde en haar man het niet voor haar zou kunnen opnemen. En dan die kennissenkring: allemaal mensen die afhankelijk waren van het spoorbedrijf. Zij waren, zelfs in hun vrije uren en dagen, niet in staat over iets anders te praten dan over dat eeuwige spoor.

Een wandelend spoorboekje

Ik was trots op mijn vader als ik hem op de perrons van het station Zwolle van voor naar achter en terug zag paraderen. In zijn indrukwekkende zwarte uniform, de knopen met Brasso glanzend gepoetst, zodat het ingegraveerde locomotiefje echt scheen te rijden. Vooral door de rode pet, versierd met vliegend wiel en gouden bies, was hij voor mij de verpersoonlijking van dat geweldige bedrijf dat voor mijn gevoel een eindeloze rij van rijtuigen en wagons door het land en zelfs tot ver in het buitenland liet trekken. De vertrekstaf bungelde parmantig onder de arm of aan het riempje

aan zijn wijsvinger. Het verbaasde mij niet, dat machinisten, wagenmeesters, conducteurs, stokers, kruiers en wie verder op het station professioneel aanwezig was, hem met "chef" aanspraken. Was het verwonderlijk, dat de drommen wachtende reizigers zwegen en vervolgens gelijk een kudde naar een ander perron schoven, als hij via de microfoon had omgeroepen, dat de "trrrrein naar Grrrrroningen, verrrrrtrektijd zeventiennnn uuuurr met twintig minuten verrrrtraging zal binnenkomen op spoorrr zo en zoveel"? Verder was hij een wandelend spoorboekje; op elke vraag van een reiziger naar een bepaalde trein gaf hij zomaar uit zijn hoofd vertrektijd en perronnummer op. Hoe kwek sprong hij niet van een perron af en klauterde hij even rap het andere perron weer op. Daar aangekomen – en nadat hij ervan overtuigd was dat het sein op veilig stond en na een indringend snerpen van zijn fluit – hief hij de staf; en het stoomblazende monster bundelde gedwee zijn verborgen krachten. Ik zag in hem dezelfde figuur welke politiek tekenaar Albert Hahn op een affiche had verbeeld: "Heel het raderwerk staat stil, als uw machtige arm 't wil".

Het Stationsplein; circa 1934 (foto: IBWZ).

De heerser van Post T

Op geregelde tijden had vader geen dienst op het reizigersstation aan het Stationsplein. Dan heerste hij over het rangeerstation vanuit Post T aan de Deventerstraat, waar ook de groenteveiling was.

Als ik aan het eind van de middag zijn broodtrommeltje en koffiekruikje moest brengen en over de steile buitentrapp de seinpost was binnengegaan, scheen hij mij weer de baas van het spoor toe. Door de ramen overzag ik de immense wirwar van in elkaar overlopende sporen, waartussen de rangeerders, in blauwe kiel en de hoorn met een koord om de nek gehangen, de wissels omgooiden. Met de loodzware haak tussen de handen geklemd wachtten ze tussen de buffers de door de loc afgestoten goederenwagon af, een dreigend en aanstormend gevaarte dat zich met een donderende klap op de gereedstaande wagon stortte. Even vreesde je, dat de kleine man in de blauwe kiel tussen beide wagens vermorzeld zou zijn. Maar tot je geruststelling zag je elke keer weer de haak omhoog komen en terugspringen in het oog: de 'anpikkateur' had het overleefd. Gebukt kwam hij onder de buffers vandaan en ontlokte vervolgens aan zijn hoorn een klemmende boe-toon, als teken aan de machinist, dat de koppeling was gelukt en hij kon opstomen.

Op de seinpost viel wat te beleven. Het verbaasde me altijd hoe rap vaders vingers de knop van het morsetoestel bedienden. Tik-tik-tikke-t-i-i-k. Punten en streepjes die op ellenlange stroken wit papier afgedrukt werden en boodschappen doorgaven aan een volgende post.

In de seinpost was ook de seinhuiswachter. Met een dot veelkleurig katoen in de hand tilde hij de weerspannige handels die het seinsysteem in werking brachten. Rinkelen van bellen, venstertjes waarachter kleurtjes zichtbaar werden of dicht-sloegen, neerklappen van handels, tikken van de morsesleutel – hier klopte het hart van de spoorwegen.

Soms wenkte een machinist en nodigde me uit bij hem boven te komen. Terwijl een leerlingmachinist met een gigantische schop kolenbrokken in de stookkist wierp, mocht ik aan het koordje trekken. De stoomfluit gilde over het rangeerterrein, drong dwars door de witgrijze, langs de wie-

len slierende stoommassa, alles en iedereen waar-schuwend voor de onverzettelijke komst van – ik zou willen zeggen – mijn loc. Zouden jongens niet alleen daarom al, de droom koesteren van spoorman worden?

Stoom en diesel

Stoom – dat was het onomstotelijke kenmerk van het spoorwegbedrijf. Stoom die de gevels van de huizen aan de Oosterlaan tegenover het station zwartblakerde. Stoom die onweerstaanbaar zuchtend, piepend, hijgend, krakend, gillend, ratelend de lange logge keten achter de machine op gang bracht en leidde naar de verste oorden die ik me denken kon.

Meester De Mik had in de Provinciale Overijselsche en Zwolsche Courant gelezen dat op een bepaalde tijd in de middag de dieseltrein zou passeren. Dat was de revolutionaire tegenhanger van de stoomtrein, vertelde hij. 't Was nog wel een trein, maar heel anders. De diesel zou in de toekomst het gezicht van de spoorwegen bepalen. "Kinderen, dat mogen jullie niet missen", hield hij ons voor. En daarom ging de hele klas keurig in de rij naar de spoorwegovergang; daar waar de Deventerstraat in de weg naar Ittersum overgaat. Wat ons tussen de spoorbomen passeerde, vond ik maar niks. Het pufte niet, het had geen pijp waar rookpluimen uit omhoog sloegen. Geen ondoorzichtige stoomwolk gaf uiting aan de kracht van

De Deventerstraatweg met groenteveiling; circa 1934 (foto: IBWZ).

de machine. Het leefde niet, het leek trouwens in niets op de ouwe trouwe locomotief. Ik miste de groet van de meester, leunend op de rand van het groene ijzeren deurtje, met die olijke en niettemin trotse blik onder het zwartleren petje.

Vrij reizen

Tot de aantrekkelijke emolumenten van vaders functie bij de Nederlandse Spoorwegen, behoorde zeker het 'vrij reizen voor het hele gezin.' Je hoefde alleen maar aan het stationsloket een bonnetje in een boekje te laten afstempelen en ziedaar je gratis treinkaartje, geldig voor heel Nederland. Een 'vrijbiljet' heette dat. We reisden vanwege vaders rang zelfs tweede klas, behaaglijk in de groene stoffen bekleding. Weliswaar niet in het rode pluche van de eerste klas, maar ook niet op de houten banken van de derde klas. Ik voelde me altijd heel sjiek als ik vanaf die luxe zitplaats het raam uitkeek en op het perron reizigers die voor hun kaartje betaald hadden, de derde-klas rijtuigen zag binnenklimmen. Wanneer mijn moeder alleen reisde, gaf zij de voorkeur aan een compartiment dat met een bordje 'Dames' aangaf wie er mochten plaatsnemen.

Een lange treinreis

Blijkens een aantekening op de achterzijde van een bewaard gebleven kiekje, maakte ik in 1935 een lange treinreis. We brachten de zomervakantie niet, zoals anders, bij familie door: we reisden naar Valkenburg, in Limburg nota bene! We gingen logeren in een pension! Niet een dag, niet een weekend, maar een hele week. We gingen niet met het eigen gezin, maar in gezelschap van de familie Wisman. Meneer Wisman was een collega van vader en hij had het pension besproken. Pension Van der Gronden heette het. Het was gevestigd in een keurig pand met een terras ervoor aan een rustige weg.

Nadat we onze wandelingen langs de Geul hadden gemaakt, de imitatie-steenkolenmijn hadden bekeken en de Wilhelmina-toren hadden beklommen, stelde vader voor met het treintje naar Aken te reizen. Want hij wilde, nu we toch zo dicht bij de Duitse grens zaten, met eigen ogen wel eens zien hoe het in Duitsland onder Hitler gesteld

was. Zijn voorstel werd niet door het hele gezelschap in dank afgenomen. Meneer Wisman, een statig heer die ook in vrije tijd om zijn een nek een vadermoorder droeg, liet zich overhalen. "Wat kan ons gebeuren?", sprak hij tot zijn protesterende vrouw. Hij was geen socialist zoals mijn vader. Als iemand over de grens gevaar mocht lopen, waren zij het – hij doelde op ons – en zijn gezin niet. Hitler hield immers niet van sociaal-democraten en de Wismans waren politiek kleurloos of stemden op een 'degelijke' partij. Moeder was doodsbang. "Ze zullen ons oppakken. Zullen we dat nou wel doen, Hendrik?", klaagde ze, wanhopig pogend mijn vader van zijn stoute voornemen af te brengen. Het mocht niet baten.

Ik was enthousiast over het plannetje. Ik zou het voorrecht genieten de minerale bronnen te aanschouwen waardoor Aken volgens de meester zo bekend was. De kinderen van mijn klas waren toch al zo jaloers op mij geweest toen ze van onze reis naar het verre Valkenburg hoorden. Het feit dat ik de minerale bronnen had gezien, zou na terugkeer in Zwolle een extra accent geven aan mijn reisverslag.

Met sigaren Duitsland in

De hamvraag was echter: hoe per trein in Aken te komen zonder geldig vrijbiljet en zonder paspoort. Vader achtte die afstand geen beletsel. "‘t Is maar een klein stukkie", oordeelde hij, en hij wilde het er wel op wagen. Ik geloof dat vader tegenover mensen als meneer Wisman graag de branie uithing; voor mij was hij een held. Als we eenmaal in de trein zaten en de Duitse conducteur kwam langs, dan zou hij bij de 'schaffner' gewoon een beroep doen op diens collegialiteit. En vragen of hij dan meteen iets wilde regelen met de douanier en de paspoortcontroleur. Ter ondersteuning van het verzoek zou een Nederlandse sigaar wonderen doen. In Duitsland waren die schaars en duur en dus begeerlijk.

Zo stapten we in Maastricht met z'n achten in de trein naar Aken. Gelukkig was het een rijtuig met een gangpad langs de coupés, zodat de mannen verdacht konden zijn op de komst van de Duitse conducteur. Toen die vooraan in het gangpad verscheen, haastte vader zich hem tegemoet te

treden, meneer Wisman bedremmeld in zijn kielzog. Ik zag hoe vader zijn sigarenkoker voor de dag haalde, wat smoesde – hoe dat is gegaan weet ik niet, want hij kende amper een woord Duits – en kwam met een zegevierende blik naar ons terug. Terwijl wij met spanning op de afloop van de onderhandelingen wachtten, zag ik nog net, dat ook meneer Wisman nog gauw twee sigaren in de hand van de conducteur stopte. “Hoe is het gegaan?” vroegen de vrouwen. “Uitstekend”, snoefde meneer Wisman, “’t ging zoals we gedacht hadden, hè Boxma?”

Hoewel de echtparen elkaar al jaren kenden en regelmatig met elkaar omgingen, spraken ze elkaar nooit aan met de voornamen. Eigenlijk gek, achteraf bezien. Meneer Wisman en vader noemden elkaar ‘Wisman’ en ‘Boxma’, de vrouwen kwamen niet verder dan ‘juffrouw’. Ik heb ze wel eens vergeleken met juffrouw Snip en juffrouw Snap. Die spraken elkaar op vergelijkbare leeftijd – ook vriendinnen en ook gehuwd – altijd met ‘juffrouw’ aan. We moesten, volgens vader, wel zorgen met de trein van zo-en-zo-laet uit Aken terug te keren. Dan zat hetzelfde personeel op de trein en kwamen we ongehinderd de grens weer over. De schaffner heeft woord gehouden. Noch van hem, noch van de langskomende douaneambtenaar, noch van de paspoort-controleur hadden we iets te vrezen. Ze staken amicaal hun hand naar ons op en vader en meneer Wisman lieten niet na er snel een sigaar in te duwen.

Hitler's minerale bron te Aken

In Aken aangekomen verlieten we zonder moeilijkheden het stationsgebouw. Er was geen controle bij de uitgang. Vader klampte een lange, magere en sjofel geklede jongeman aan en vroeg of hij wist waar de minerale bronnen te vinden waren, want de kleine jongen – hij wees naar mij – was daar zo in geïnteresseerd. De slungel keek ons eerst ongelovig aan alsof hij geen raad met de in het Nederlands gestelde vraag wist, maar dan vroeg hij ons hem te volgen. Nu zou ik dat heilzame water uit de bron omhoog zien spuiten!

Tot mijn bevreemding leidde de gids ons een pompeus gebouw binnen. Ik wilde nog zeggen dat hij ons vast niet goed had begrepen en dat bron-

nen mij in een dergelijk onderkomen onwaarschijnlijke leken, maar ik kreeg daarvoor geen kans. Als een kudde schapen lieten we ons met z'n achten langs de brede marmeren trap naar beneden leiden. En zie: op het bordes tussen twee trappen stak een glimmend gepoetste kraan uit de muur, pronkend in een beeldhouwwerkje van eikebladeren. Ernaast zat een vrouw in verpleegstersuniform, die tegen betaling van een paar pfennig bereid was voor ons een bekertje uit de kraan te vullen. “Mineral Wasser, gut”, beval ze ons aan. Omdat we geen pfennig op zak hadden, steeg ons clubje, mijn teleurstelling wegtroostend, de marmeren trap weer op. We dankten het jongmens voor zijn begeleiding en zowel vader als meneer Wisman beloonden hem voor zijn diensten met een gulle gift in de vorm van een authentiek Nederlands dubbeltje. Ik heb later nooit meer iemand zo onderdanig zien buigen voor een dubbeltje.

Besloten werd nog even een korte wandeling door de stad te maken. Toen zagen we de hakenkruisvlaggen, Hitlers levensgrote portret in de winkelatalages, de aanblik van Duitsland sinds 1933. Ook zagen we een kapotte winkelruit met scherven op de grond en we vroegen ons af wat daarvan de oorzaak kon zijn. We vreesden het ergste. Overigens scheen het leven zijn dagelijkse gang te gaan, de tram snierde door de straten, mensen deden hun boodschappen of waren om een andere reden op straat. Nu en dan ging een SA-man aan ons voorbij, te voet of op de fiets, in het bruine uniform met laarzen, zwarte pet en koppelriem en op een arm een zwart hakenkruis fel tegen een wit-rode mouwband afstekend.

En toch... verbeeldden we het ons of riepen we het onbewust bij ons op... er heerste iets van een onveilig gevoel in ons. Ook al leek het straatbeeld niet op dat wat we regelmatig op foto's hadden gezien. Moeder werd alsmaar nerveuzer en spoorde de mannen aan onverwijld naar Valkenburg terug te keren. In het vooruitzicht spoedig weer over de grens te zijn kwam ze op het Akense station geleidelijk weer tot bedaren. Het toeval wilde dat ze, neergestreken op een bank, een jongetje in een Hitlerjugendpakje naast zich kreeg. Ze werd zelfs overmoedig, stelde het knaapje allerlei vra-

gen: hoe oud hij was, of hij voor Hitler was (natuurlijk was hij dat, anders liep hij niet in dat bruine kostuumpje rond, dacht ik) – of zijn ouders ook lid van de nazi-partij waren en wat hij bij de Hitlerjeugd deed. Of ze er ook leerden schieten en zo. 't Lag voor de hand dat het jochie haar niet begreep en hij deed haar vragen dan ook glimlachend af.

We kwamen zonder problemen in pension Van der Gronden in Valkenburg terug. Vader en meneer Wisman vertelden 's avonds op het terras met verve aan de overige gasten wat we in Aken hadden beleefd, gezien en vooral verondersteld. De toehoorders hingen aan hun lippen. Die spoorlui, die durfden wat! Om maar niet te spreken van de kinderen in mijn klas. Een held was ik, een wereldreiziger!

Nieuwe verkeersbrug over het Almelosche Kanaal, Zwolle.

Het Almelose Kanaal, waar je salamanders en kikkervisjes kon zoeken (foto: IBWZ).

Zwemmen in het kanaal

Hoe komt het toch dat mij – jaren ouder geworden en overal gewoond en gezworven hebbend – steeds weer die lust bekruipt naar Zwolle te gaan? En dat terwijl ik geen geboren Zwollenaar ben en bovendien het Zwolle van nu bij lange niet meer de stad van de jaren twintig en dertig is. Ligt er dan zoveel aan herinnering verborgen in de straten en straatjes, stegen, wallen, dijken, grachten en kanalen waar ik vroeger de weg zo goed wist? Waar is de Assendorperdijk? Ik zie mij nog van de dijk de uiterwaarden in lopen en langs het Almeloos

Kanaal en tussen het weidegras boter-, dotter-, koekoeks- en kievitsbloemen plukken en in het water tussen het riet naar salamanders en kikkervisjes zoeken. En waar is toch die plek aan datzelfde kanaal waar zovelen kwamen zwemmen, ongehinderd door de tjalken die met strakke zeilen tussen de 'badgasten' doorvoeren? Vader gaf mij er de eerste zwemlessen.

Heerlijkheden van 1 en 5 cent

Waar zijn de winkels van weleer in de Assendorperstraat gebleven? De meeste vind ik niet terug. Andere zijn gekomen; weer andere zijn met de tijd meegegaan en verbouwd en hebben nu hel verlichte etalages waarin de koopwaar op reclame-technisch verantwoorde wijze is uitgestald. Ik zie mijn broer en mij nog staan voor de snoepkast in het armetierige kruidenierswinkeltje van juffrouw Jansen aan de Assendorperstraat, recht tegenover de Verenigingstraat. Elke zaterdag kregen we van vader royaal zakgeld: de somma van vijf cent. Dat was meer dan menig ander kind in de straat kreeg. We haastten ons daarmee naar de één-centsnoepbak van juffrouw Jansen. De stuiver brandend in de broekzak posteerden we ons voor de bak van begeerte, waarin onder glas de één-centsheerlijkheden zich aanprezen: duim- en veterdrop, zoethout, zwart-op-wit, toverballen, spekjes, toffees. Ongedurig en besluiteloos bleven we bij de aanblik van al dat lekkers staan. Wat zouden we als ruilobject voor ons kapitaal aanwijzen? Juffrouw Jansen bleef geduldig wachten; ze kende de kleine klanten voor de snoepbak en ze liet zich ook één cent niet ontglippen. Toch brak ze de spanning na een tijd van lankmoedigheid. Haar voeten gingen pijn doen van het staan en haar arm van het ophouden van het glasdeksel en dan spoorde ze ons aan een beslissing te nemen. Of we alsjeblieft wilden "veurtmaak'n" want ze wilde "ook wel es eet'n".

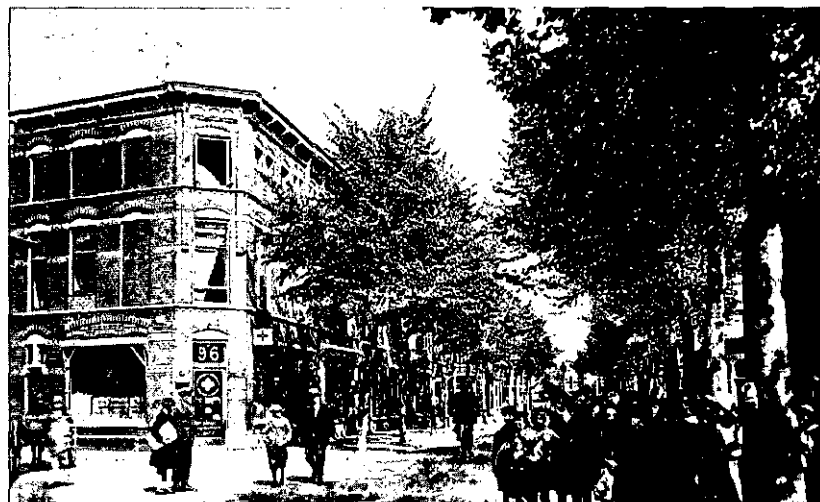
Soms holden we naar het Chineesje dat weggedoken onder sleetse pet, jas en sjaal, met zijn aangeboren glimlach, uit een broodtrommel zijn pindarepen aan de man, of liever aan het kind, trachtte te brengen. Hij had een vaste stek tussen Assendorper- en Lindestraat. De voeten om beurten stampend op de straatstenen om de niet gewende

kou te weerstaan, riep hij voorbijgangers bijna onhoorbaar "Pinda, pinda, lekka, lekka" toe. Vijf cent vroeg hij voor zo'n reep van aardnoten in gebrande suiker.

Het verheugt me het de winkel van Ludeking nog aan te treffen. Hoe lang nog? Binnen is de zaak weliswaar uitgebouwd, maar nog steeds ligt er het assortiment van boeken, tijdschriften, schrijfgereedschap, papierwaar, agenda's en kalenders. Tot mijn verrassing pronkt een boek van mijn hand tussen al dat moois. Heeft Ludeking bij lezing van de tekst op de achterkant ontdekt dat de schrijver dezelfde is als de jongen, die af en toe voor tien cent per week keurig in bruin papier gekafte boeken uit zijn bibliotheekje leende?

"Breuties" van Van Zuthem

Ook de brood- en kruidenierszaak van Redeker is weg. Zelfs de winkels van de Coöperatie en De Gruijter. Van de laatste geurde de koffie je buiten al tegemoet; binnen stond je in een puur Hollands landschap van Delfts blauwe tegeltjes; compleet met molens, rundvee en melkmeisje onder het juk. In Brouwers zuivelzaak met produkten uit de melkfabriek Steggerda worden nu heel andere

De Assendorperstraat waar zowel de bomen als veel winkels verdwenen zijn (foto: IBWZ).

dingen verkocht. Ook vind ik in het winkelpand op de hoek van de Rozenstraat de bakkerij van Van Zuthem niet meer. Bakker Van Zuthem duwde elke dag persoonlijk de logge houten handkar door de wijk. Zijn vrouw hielp in de winkel.

Het toeval wilde, dat mijn broer en ik op eenzelfde dag met een schoolreisje meemoesten. Voor onze begerige jongensmagen diende het nodige te

De Diezerstraat in de jaren vijftig, toen het nog mogelijk was tijdens een rijexamen door de straat te rijden (foto: IBWZ).

worden ingeslagen. Aan mij viel de eer te beurt bij Bakker van Zuthem tien "broodjes" te halen. Voor een goed verstaander werden daarmee kadetjes bedoeld, wij spraken altijd van "broodjes".

"Tien breuties", bestelde ik bij de bakkersvrouw die in een hagelwit schort achter de toonbank verschenen was. Ik hoorde dof klinkende

voetstappen op een houten trap toen ze zich naar achter had begeven. Hijgend en rood-opgelopen kwam ze terug met een mand gevuld met tien grote broden. "k Mut geen brood'n! Breuties", zei ik in mijn beste Zwols, met de klemtoon op 'ies', tegen juffrouw Van Zuthem. 'Maar ie zeiden toch breuties', verdedigde ze zich. 'Ja, ik bedoel ook breuties, bollechies, kedetties', legde ik nogmaals uit. En of die uiteenzetting niet voldoende was voegde ik eraan toe: "t Is veur ons skoolreisien". Ze zette de mand neer en viste tien moot-ronde witte kadetjes uit een bak achter haar. 'Nou, ik rake ze wel kwiet, eur', riep ze me verontschuldigend na toen ik al in de winkeldeuropening stond.

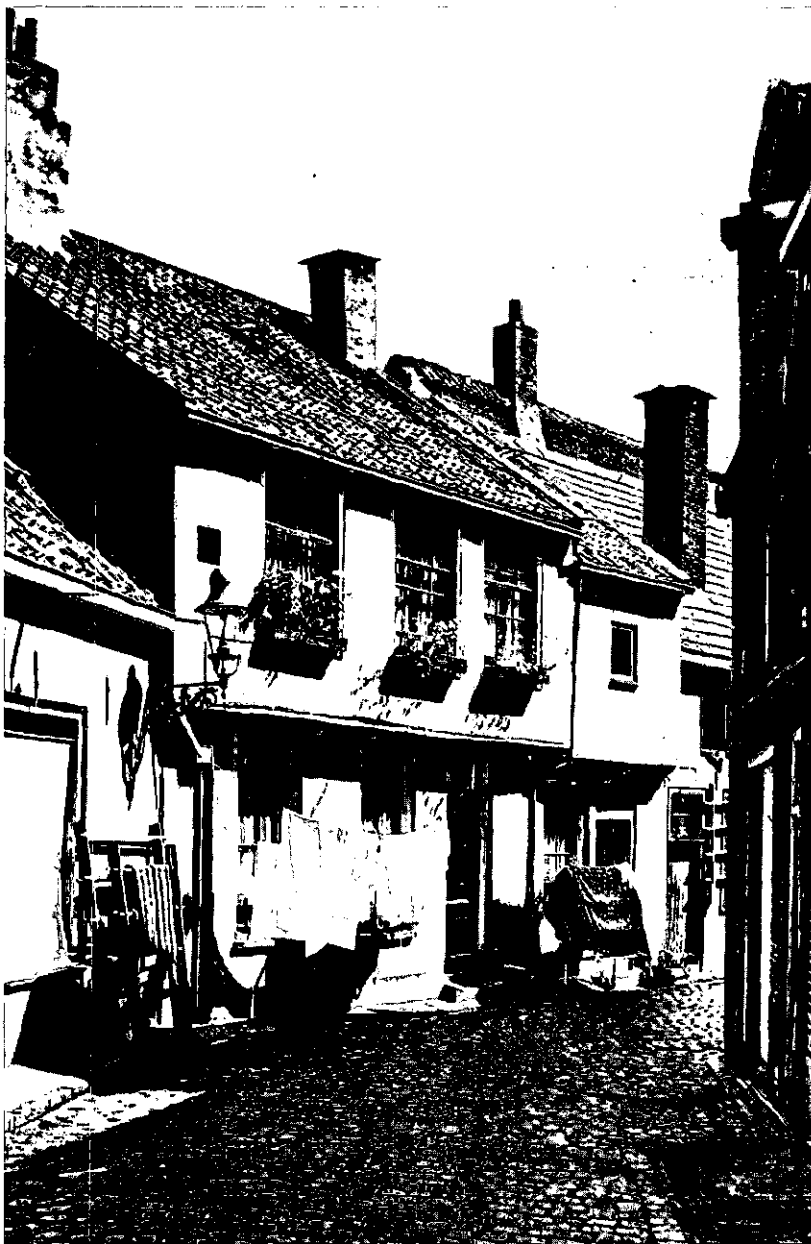
Rijexamen in de Diezerstraat

Waarom moesten sommige straten hun voor naamheid verliezen? In de Diezerstraat moet je je tegenwoordig pal tegen de muur opstellen en je nek ver uitstrekken, wil je nog aan de overkant van de straat de klok-, tuit- en andere van vroegere tijden overgebleven gevels zien en de jaartallen en opschriften binnen de sierlijke ornamenten lezen. De oorspronkelijke puiën zijn verprutst door de eigenaars van warenhuizen, restaurantjes, ijs- en friettentten, groot- en kleinschalige nering. Op straat struikel je over kledingrekken en reclameborden. Er hangt de doordringende geur van doorgebakken patat. De hoofdstraat is 'promenade' geworden. In 1950 reed ik er nog met vijftig kilometer per uur door om mijn rijexamen af te leggen.

Je haar oliën op z'n Zwols

Zelden hoor ik nog dat vertrouwde Zwols spreken, het dialect dat dat eigene aan onze stad verleent en niettemin variaties kent. Tussen het Zwols van Assendorp en dat van achter de Diezerpoort viel verschil te beluisteren voor wie daar aandacht voor had. Nu spreekt, naar mij schijnt, iedereen Hollands; al kunnen velen niet nalaten de laatste lettergreep in te slikken als het om een werkwoord of een meervoud gaat, de h te verwaarlozen of aan de a iets van een è-klank te laten horen. Zodoende valt de ware 'blauwvinger' door de mand. Op partijtjes wordt mij wel gevraagd iets in het Zwols te laten horen. Hoewel ik, zoals eer-

De Waterstraat:
's nachts een schaars
verlichte straat (foto:
IBWZ).

der gezegd, geen geboren Zwollenaar ben doe ik soms een poging. Ik vraag dan of men kan horen wat "met 'n like-lattien 'n dooie dodde uut de götte viss'n" beduidt. Niemand komt er natuurlijk uit. Als ik verklaard heb dat het met een liniaal een dode spreek uit de goot wippen betekent, krijg je prompt de lachers op je hand en wordt je gevraagd naar nog zo'n dialectische leukigheid. Welnu, wat te zeggen van "olie-ie-oe-eur-ook?". Je moet bij het uitspreken de klanken snel op elkaar laten volgen. Letterlijk is de vertaling "olie jij je haar ook?", met andere woorden "smeer jij ook olie in je haar?".

Van één gezegde heb ik nooit de zin begrepen: "A'j woensdagaovonds naor de Turfmarkt gaot, wordt d'r 'n Molukke op-e-loat'n." Meermalen heb ik dat gehoord; en dat al jaren voor de oorlog toen er nog geen Molukker in Zwolle te bekennen was. Ik ben meermalen op een woensdagavond de Turfmarkt gepasseerd, maar nooit heb ik daar een Molukker gezien.

De achterbuurt in

Waar zijn de jongelui gebleven die op zaterdag- en zondagavond naar de Diezerstraat togen om te flaneren? Ze kuierden in groepjes, meisjes apart en jongens apart, tegen elkaar in, van de Grote Markt tot aan de Korte Smeden en aan de andere kant van de straat terug. Soms probeerde een branie-schopper een 'kuije' aan de overkant van de straat te versieren. De flirt was van korte duur en alleen maar spel, want beiden liepen door. De jongen luidruchtig, het meisje giechelend.

Een avontuur beleven was bij avond aan het eind van de Diezerstraat de Waterstraat inslaan en via Broeren- of Bitterstraat in de hoofdstraat terug te komen. De 'achterbuurt ingaan' heette dat. Die wandeling deed je nooit alleen, altijd in gezelschap van oudere jongens. Want de Waterstraat was schaars verlicht. Aan de ene kant van het straatje dienden vervallen panden als opslag- of werkplaats. Aan de overzijde leunden vervallen huisjes tegen elkaar. In een donker kroegje vonden mannen afleiding van hun dagelijkse zorgen. Het kon gebeuren, dat een aangeschoten drankgast naar buiten kwam en onder het zwakke schijnsel van de met gas verlichte straatlantaarn zijn weg zocht naar de Diezerstraat.

Op zomeravonden hadden de bewoners van de kleine straatjes hun stoelen tegen de buitenmuur geplaatst en bespraken koffie drinkend of rokend de dag, het weer, de tijd en de armoë. Zo denk ik dan. Als we hen voorbij liepen hadden de zielepoten steeds een vriendelijke groet voor ons die we even hartelijk beantwoordden. Verdwenen is de Waterstraat en naar ik aanneem ook de armoë – om plaats te maken voor een gerestoureerd vestingwerk.

In de bioscoop

In de Diezerstraat kon je aan bioscoop De Kroon niet voorbijgaan zonder een blik te werpen in de vitrines, waar foto's de spannendste momenten van de lopende film vasthielden. Suppoosten, semi-geuniformeerd met pannekoekspet – waarop in gouden letters 'De Kroon' – maakten de bioscoop tot een theater waarin het onvoorstelbare verheven werd tot werkelijkheid.

Tijdens een logeerpartij bij mijn oom en tante in Arnhem, had ik in gezelschap van mijn twee neefjes een bioscoop bezocht, Cineac. Cineac vroeg voor alle rangen 10 cent. Het betrof hier korte, doorlopende voorstellingen. Je kon op elk moment, ook terwijl de film draaide, binnenwandelen. Want wat je had gemist kwam als je bleef zitten vanzelf terug. Het programma bestond uit een journaal, een tekenfilm en nog iets. We hadden met z'n drieën een fantastische middag. Voor een dubbeltje de man zagen we het filmpakket vijf keer. Je kreeg waar voor je geld!

In De Kroon draaide een heel ander programma dan in de Arnhemse Cineac. In De Kroon draaiden 'echte' films. Wij jongens hadden een voorkeur voor Watt en Halfwatt, Stan Laurel en Oliver Hardy en voor Tarzan natuurlijk. En een 'wildwest' met de schietgrage Tom Mix was ook niet te versmaden. Mijn vriendje Maarten (de lezer kent hem nog hoop ik) en ik hadden van onze moeders een kwartje afgetrosgeld. Daarmee konden we een kaartje voor een plaatsje in het midden van de zaal kopen. De dubbeltjesrang, helemaal vooraan, was voor publiek dat voor een dubbeltje geboren was en nooit een kwartje kon worden. Zij moesten er een stijve nek voor over hebben om het reusachtige bewegende beeld op

De Diezerstraat. Op de achtergrond is bioscoop De Kroon te zien (foto: IBWZ).

het witte doek te volgen. Met de in Arnhem opgedane ervaring en zonder meer aannemende, dat de Cineac-regeling algemeen, dus ook in Zwolle gold, zei ik Maarten geen haast te maken, want "wat je mist zie je later bij de volgende voorstelling immers toch weer".

De film was al een kwartier aan de gang toen we onze plaatsen innamen. Het einde van de filmvoorstelling kwam en de zaal liep totaal leeg. En weer stelde ik Maarten gerust: "Die mensen hebben allemaal de hele film gezien, wij niet en dus blijven we gewoon wachten tot ie weer begint." In dat vertrouwen bleven we rustig in de verlaten bioscoopzaal zitten, eenzaam tussen de lange rijen opgeklapte stoelen, de blik afwachting gericht op de voor het scherm toegeschoven gordijnen. Totdat de pannekoekspet met 'De Kroon' erop, voor ons onopgemerkt, de zaal binnenkwam en daar tot zijn verbazing de kortgeknpte koppen van twee knaapjes boven de stoelleuningen van de middenrang zag uitsteken. Plotseling stond hij voor onze rij stoeltjes en met een arm opgeheven in de richting van het verlichte venstertje "Uitgang", sprak hij ons goedmoedig maar toch drin-

gend toe: "Kom, jongens, ie mutt'n d'r uut". "Maar wie eb't alles nog niet ezien", sputterde Maarten. Hij was de meest bijdehande van ons twee. "Wie mutt'n nog 'n stukken zien van 't begin". "Dan mu'j eerder komm'n", antwoordde de suppoost. En daar had je het weer: uniformen stralen macht af, ook al bestaat zo'n uniform slechts uit een platte pet met 'De Kroon' erop. Er zat niets anders op dan de fingerwijzing te volgen. Bedremmeld schoven we door de twee rijen klapstoeltjes naar het gangpad. "Wie ebt d'r anders wel veur betaald, eur", durfde Maarten nog. "Niks met e'maak'n", besliste de zaaldienaar. Verdere verklaring scheen hem overbodig. Hij duwde ons tegen de stroom bezoekers voor de volgende voorstelling in naar buiten. Hij wilde zekerheid van onze aftocht. Tot aan onze huisdeuren toe spuiden we onze gevoelens over het aangedane onrecht. We hadden voor ons kwartje niet het volle pond gekregen, vonden we.

Zwolle? Gaf mij Arnhem maar!

(wordt vervolgd)

Zwolse fraters/4

Afgezien van de kroniek van het fraterhuis,¹ waaraan ik tot nu toe de onderwerpen van mijn artikeltjes steeds ontleende, zijn er uiteraard nog allerlei andere bronnen van onschatbare waarde bij de bestudering van de geschiedenis van de broeders van het gemene leven in Zwolle. Tot deze bronnen behoren ook de 'huisregels' van het fraterhuis, de *consuetudines*. Deze tekst is toegankelijk gemaakt door Michael Schoengen in hetzelfde werk waarin hij ook de kroniek publiceerde.²

In de nimmer aflatende ijver die negentiende eeuwse geleerden zo kenmerkt, ging Schoengen op zoek naar de achtergrond van de man, die de arme scholieren in Zwolle in 1486 een donatie deed, Jacobus Philippi. Hij stuitte daarbij op een door deze Freiburger hoogleraar geschreven tekst, gedrukt in 1494 in Bazel. In deze uitgave had Philippi nog een tekst laten opnemen getiteld 'gewoonteregels van ons huis' (*consuetudines domus nostre*).³ Schoengen beargumenteerde dat deze, tot dan toe onbekende regels van het fraterhuis in Zwolle moesten zijn en maakte aannemelijk dat ze uit het begin van de vijftiende eeuw dateerden.⁴

De huisregels waren van groot belang voor de broeders en zusters van het gemene leven. Zij legden immers de traditionele kloostergeloften van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid niet af, omdat ze elke vergelijking met bestaande kloosterrorden wilden voorkomen; maar ze probeerden wel in deze geest te leven. Om die reden hielden ze zich aan hun op schrift gestelde gewoonten alsof het een regel was.

De eerste van deze zogenaamde *consuetudines* werd opgesteld door Geert Grote zelf voor de Deventer zusters. In navolging van hem, stelde Florens Radewijns regels op voor de fraters in diezelfde stad. Deze hebben weer model gestaan voor die van het Zwolse fraterhuis. Helaas zijn de regels

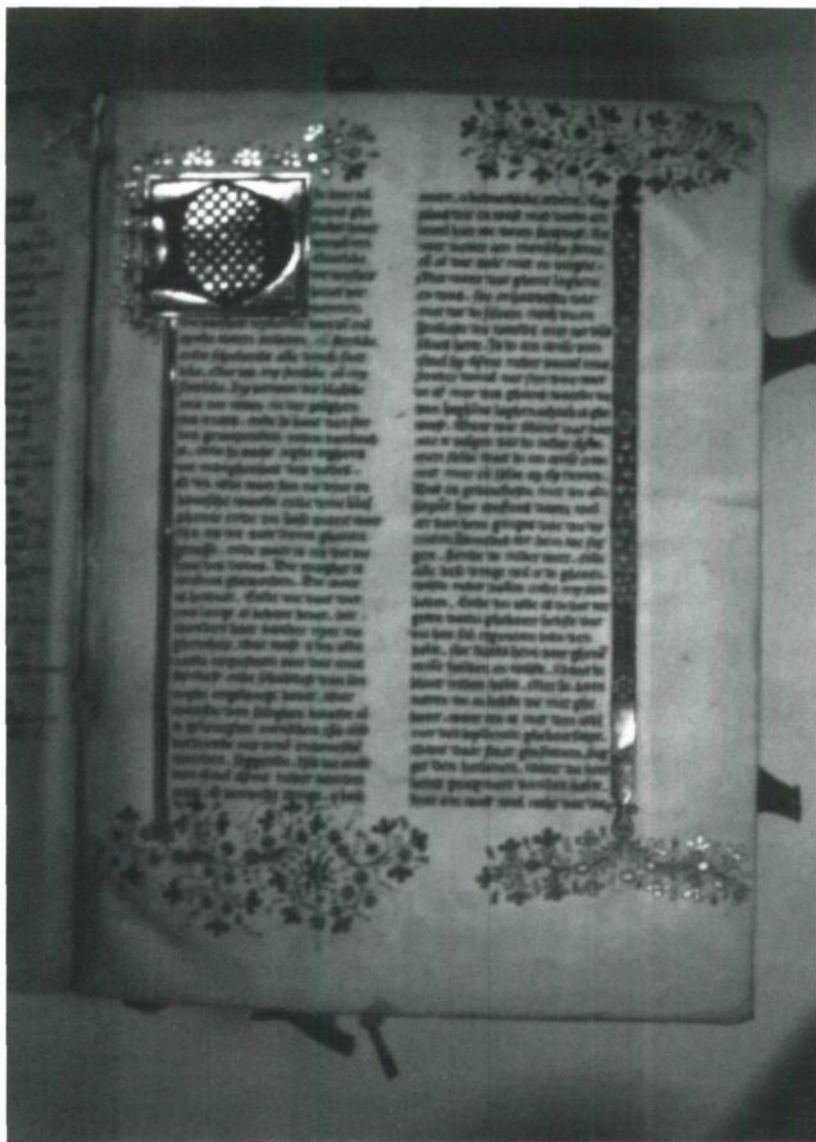
van het Deventer fraterhuis niet meer overgeleverd, evenmin als die van het overgrote deel van de andere huizen van Moderne Devotie. De regels van het Zwolse fraterhuis zijn alleen al om die reden heel belangrijk: ze zijn een vrij zeldzame en vroege getuige van huisregels in de instellingen voor modern devote mannen.

Zowel de volgorde als de inhoud van de 'huisregels', is de bestudering meer dan waard, maar voert in het kader van dit artikeltje te ver.

Globaal bevatten de *consuetudines* de volgende onderdelen: de tekst begint met een algemene inleiding over de stichting van het huis, gevolgd door de dagindeling en de dagelijks terugkerende verplichtingen en werkzaamheden. In het tweede deel wordt een aantal functies beschreven, waarvan de drie belangrijkste die van rector, procurator en librarius zijn. In het laatste en grootste deel van de tekst worden alle deugden omschreven waarnaar een frater diende te streven. Het stuk wordt afgesloten met regels voor diegenen die zich zo nu en dan buiten het huis dienden te begeven.

Zoals in het voorgaande artikel aangekondigd, zal ik hier de functieomschrijving van de librarius nader belichten.⁵ Uit de vele artikelen en een aantal vertalingen dat er de laatste jaren (naar aanleiding) van deze passage uit de *consuetudines* gemaakt is, mag al blijken dat de beschrijving van de taken van deze functionaris het bestuderen waard is.⁶ De librarius, zoals degene genoemd wordt die verantwoordelijk was voor de boeken, had niet alleen de verantwoordelijkheid voor de bibliotheek, maar ook voor het schrijfatelier, het *scriptorium*. Met name de laatste verantwoordelijkheid maakte zijn functie heel belangrijk, aangezien de fraters met het schrijven van boeken in hun levensonderhoud voorzagen en het scriptorium dus (ook) een economisch belangrijke functie had.

Aafje Lem

Een handschrift waarin verlichting is aangebracht (Gemeentearchief Zwolle, collectie Emmanuelshuizen ms. 16, fol. 3r.).

In de bibliotheek droeg de librarius zorg voor het onderhoud van de boeken en hield toezicht op de uitleen van de boeken. Deze werden niet alleen intern, aan de fraters, uitgeleend, maar bijvoorbeeld ook aan scholieren. Zij kregen op gezette tijden toegang tot de bibliotheek om vragen te stellen met betrekking tot hun studie en boeken te bestuderen. Om te zorgen dat er geen boeken kwijtraakten, werden er registers bijgehouden waarin iedereen die een boek leende zijn naam

registreerde. Voor de uitvoering van deze taak kreeg de librarius een assistent toegewezen.

De werkzaamheden en verantwoordelijkheden van de librarius in het scriptorium, zullen ongetwijfeld veel meer tijd gevraagd hebben. Daar was hij verantwoordelijk voor de inkoop van alle materialen die nodig zijn voor het maken van boeken, waaronder perkament en papier, puimsteen (om het perkament glad te maken), pennen en pennemessen en grondstoffen voor het bereiden van inkt. De librarius was daarnaast verantwoordelijk voor het voorbereiden van het ingekochte perkament, dat glad gemaakt moest worden om het te kunnen beschrijven, het op maat snijden en het vouwen van de bladen. Ook de inkt bereidde hij zelf. Voor deze taken kreeg hij eveneens een assistent toegewezen. De librarius was het hoofd van de schrijvers; hij hield toezicht op hun voorlezingen en hielp hen met hun werkzaamheden. Vooral wanneer iemand met een nieuw boek was begonnen lette hij extra op dat dat goed ging. Er moesten bijvoorbeeld berekeningen gemaakt worden over het aantal bladen dat nodig was om de hele tekst te schrijven en er moest uitgerekend worden hoeveel tekst er op een blad kon en hoe groot of klein er dan geschreven moest worden. Wanneer een tekst helemaal geschreven was, keek de librarius het geschrevene na en corrigeerde het. Daarmee was het boek meestal nog niet af: de rubricatoren – diegenen die met rode inkt (*rubrum*) schrijven – moesten de *rubrieken* nog in de tekst schrijven. Daarna moesten de illuminatoren (verluchters, ofwel diegenen die door hun schilderwerk 'licht' in het boek aanbrengen) de tekst nog voorzien van met inkt getekende of soms ook met verf geschilderde versiering (*illuminatie* of *verluchting*). Daarna gaf de librarius de stapel gevouwen bladen (katernen) aan de binder, die het geheel voorzag van een band.

De allerbelangrijkste verantwoordelijkheid van de librarius was echter het contact met de klanten. Omdat de fraters met het schrijven van boeken in hun levensonderhoud voorzagen, waren ze afhankelijk van klanten en opdrachtgevers. De librarius onderhield deze contacten. Hij overlegde met potentiële klanten over het boek dat ze wilden bestellen en de manier waarop dat

uitgevoerd moest worden. De kosten van een handschrift werden uiteraard grotendeels bepaald door de uitvoering: wie een op perkament geschreven, ruim opgezette tekst, voorzien van geschilderde verluchting bestelde, was meer geld kwijt dan iemand die een, in eenvoudig schrift geschreven, papieren handschrift zonder versiering bestelde. De librarius liet zo'n klant voorbeelden zien van verschillende lettersoorten – van groot en statig, formeel schrift tot eenvoudig, snel te schrijven schrift – en de handschriften van verschillende fraters, zodat een klant kon uitzoeken wat hem het meeste aansprak en het beste bij z'n portemonnaie paste. De librarius onderhandelde over de prijs van het boek, tenzij het om een opmerkelijk boek ging, dan deed hij dat nooit zonder er de rector en de procurator in te betrekken. Voor eenvoudige boeken werd een vaste prijs per katern berekend. De klant deed een aanbesteding en daarna begon een van de fraters aan het bestelde boek te schrijven.

Tenslotte hield de librarius de administratie bij van de in- en verkoop van materialen en afgeleverde boeken en liet deze jaarlijks controleren door de procurator, die verantwoordelijk was voor alle financiële zaken van het fraterhuis, en de door rector.

Het mag duidelijk zijn dat de functie van librarius een heel belangrijke en veeleisende functie was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de kroniek altijd melding van wordt gemaakt als een frater deze functie bekleed heeft. Uiteraard is niet van alle fraters die librarius geweest zijn, evenveel bekend. Van de eerste, Godfridus van Den Bosch, kon zich waarschijnlijk niemand meer erg veel herinneren toen de kroniek aan het eind van de vijftiende eeuw geschreven werd. Van hem wordt dan ook niet meer vermeld dan dat hij "librarius was in ons huis".⁷ Van anderen is veel meer bekend. Zij zullen het onderwerp zijn van het volgende artikel.

Noten

1. M. Schoengen (ed.) *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis* ... Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie nr 13 (Amsterdam 1908).
2. Schoengen, 239-273.
3. De tekst, die wordt toegeschreven aan Jacobus Philippi van Freiburg, werd op 22 februari 1494 gedrukt in Bazel door Michael Furter en draagt als titel: *Reformatorium vitae morumque et honestis clericorum saluberrimum cum fraterna quadam resipiscendi a viciis exhortatione et ad poenitentiae portum applicandi admonitione cum expressione quorundam signorum ruinae et tribulationis acclesiae*.
4. Schoengen bespreekt de *consuetudines* uitgebreid in de inleiding op de Narratio, cxxvi – cxlix.
5. De passage 'de librario' in Schoengen, 252-255.
6. Ik noem hier slechts de meest recente vertaling: Pieter Obbema in *Kunstschrift* 6, 1989, 26-27.
7. Schoengen, 76: ... fuit librarius in domo nostra..

Kanonnen voor de vestingstad Zwolle

Harry Vrielink

De Prinsenpoort van het landgoed De Kranenburg in 1895. De kanonnen zijn hier goed te herkennen.

Zwolle is de laatste jaren niet alleen gepromoot als Hanzestad en als stad van de moderne devotie, maar ook als vestingstad. Nadat de Staten Generaal in 1592 Zwolle hadden aangewezen als 'Ijsselfrontierstad', hebben fortificatiebouwers als Adriaan Anthoniszoon en Menno Baron van Coehoorn aan de vestingwerken gebouwd.

Van de vele bolwerken en bastions zijn nog een aantal restanten bewaard gebleven, bijvoorbeeld de Suikerberg, het Nijkerckenbolwerk (Noordereiland), het Maagjesbolwerk en het Eekwalbolwerk. De stadsmuurfragmenten, twee

muurtorens (de Pelsertoren en de Wijndragerstoren) en de bekende Sassenpoort zijn nog iets ouder. Zij zijn in de late middeleeuwen gebouwd.

In verschillende andere steden, die zichzelf ook manifesteren als vestingstad, zijn niet alleen resten van vestingwerken bewaard gebleven, maar ook stukken geschut. Als voorbeeld kennen we Naarden, maar ook dichterbij, in Groenlo is een gietijzeren Spaans kanon op een veldaffuit op het Noorderbastion geplaatst.

Ook Zwolle kende in haar bloeitijd als vestingstad vele stukken geschut, zoals de tweede kaart van Blaeuw in het 'Toneel der Hollandsche Steden' laat zien. Verder tekende Gerard Terborch in de zeventiende eeuw een kanon op een veldaffuit aan de zuidzijde van de Zwolse vestingwerken nabij de 'Gelderse Toren' (nu de Nieuwe Havenbrug).

Na de ontmanteling van de vestingwerken verdwenen de stukken geschut en de kanonnen. Ze werden verkocht of voor een ander doel gebruikt. Zo kregen ze soms als meerpalen of als poortbeschermers een nieuw leven.

De Zwolse kanonnen verdwenen bijna allemaal. Slechts twee vuurmonden heeft de stad weten te behouden.

Vuurmonden op het landgoed Kranenburg

De twee vuurmonden werden namelijk in de grond gezet als bescherming van de pijlers van de rond 1700 opgetrokken Prinsenpoort van de hanzelinge Kranenburg. Veel mensen zagen de twee sierelementen aan als siervazen. Wellicht was dat een van de redenen dat zij zo lang in de grond hebben gezeten. Hoe het ook zij, de kanonnen bleven in de grond ondanks de wisselingen van eigenaar. Zelfs toen de gemeente in 1926 eigenaar van het landgoed werd, veranderde daar niets aan. Bij de aanleg van de A 28, waarbij het poortgebouw naar achteren werd verplaatst, verhuisden de kanon-

nen zelfs mee en verdwenen andermaal in de grond.

Bij de vvv kwam de gedachte op, dat als de beide 'culaskoppen' werkelijk onderdeel zouden zijn van redelijk ongeschonden vuurmonden, zij een prachtige rol zouden kunnen spelen bij de promotie van Zwolle als vestingstad.

Gerard Terborch tekent in de 17e eeuw een van de kanonnen op de vesting Zwolle ter hoogte van de vml. 'Gelderse toren' (Nieuwe Havenbrug)

In november 1994 werden de plannen van de vvv besproken met de gemeente, waarbij de afdelingen Stadsontwikkeling en Monumentenzorg waren betrokken. Mede door de actieve ondersteuning van de medewerkers van Stadsontwikkeling, werd het plan opgezet om op 20 februari onderzoek te doen naar de twee vuurmonden. Afgesproken werd dat de kanonnen zouden worden uitgegraven. Wanneer zou blijken dat de vuurlopen niet meer compleet of teveel beschadigd waren, zouden ze weer teruggeplaatst worden.

Wonderwel bleek dat het kanonlopen betrof die vrij diep in de grond zaten, maar met een kraan konden worden gelicht. Het was een grote verrassing dat de vuurmonden nog volledig in takt waren. Terstond werd daarom besloten de vuurmonden naar een veiliger plek te brengen, waar ze goed bekeken konden worden.

Tachtigjarige oorlog

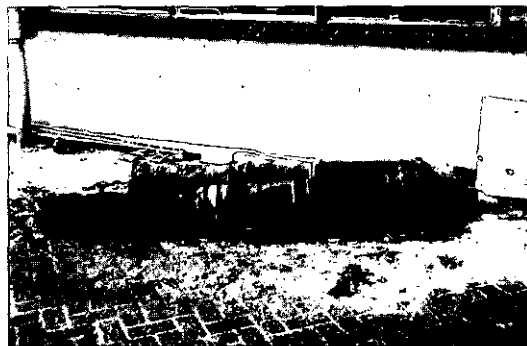
Door de afdeling Stadsontwikkeling van de ge-

meente werden ze schoongemaakt, van roest ontdaan en in de verf gezet om verdere aantasting door roest tegen te gaan.

De vuurmonden werden door een van de medewerkers van bezoekerscentrum De Sassenpoort, in kaart gebracht en gefotografeerd; dit om nadere informatie te kunnen krijgen over de ouderdom van beide vuurmonden.

Na onderzoek door een medewerker van het Koninklijk Nederlands Wapen- en Legermuseum te Delft, bleek het te gaan om twee Engelse gietijzeren kanonlopen uit de jaren negentig van de zestiende eeuw. Gelet op de doorsnede van de 'zielen' is het kleinste kanon, met zijn lengte van 2,14 meter en een kaliber van 6 cm., een 1,5 pponder. Het grootste kanon is een 5 pponder. Het is 2,36 meter lang en heeft een kaliber van 9 cm.

Vervolgens werd besloten de bouwtekeningen en de foto's van de vuurmonden op te sturen naar Engelse wapenhistorici om nog nauwkeuriger informatie te krijgen over de exacte ouderdom en herkomst.

Gerard Terborch tekende in de zeventiende eeuw een kanon op een veldaffuit ter hoogte van de Gelderse Toren (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

De twee vuurmonden direct na de opgraving (foto: G.E.P. Vrielink).

Herlevende historie

De vvv en de gemeente zijn van plan de kanonnen volledig in ere te herstellen en ze een plaats te geven bij de monumenten die een rol hebben gespeeld bij de vestinggeschiedenis van Zwolle.

Hiervoor is het van belang dat de kanonnen op een speciaal gebouwde affuit worden geplaatst.

Het is niet zeker of gietijzeren kanonnen van het formaat van de Zwolse kanonnen, als veldstukken werden gebruikt. Te velde werd (voor 1800) uitsluitend bronzen geschut gebruikt. Op de vestingwerken stonden van oudsher vuurmonden

Boekbespreking

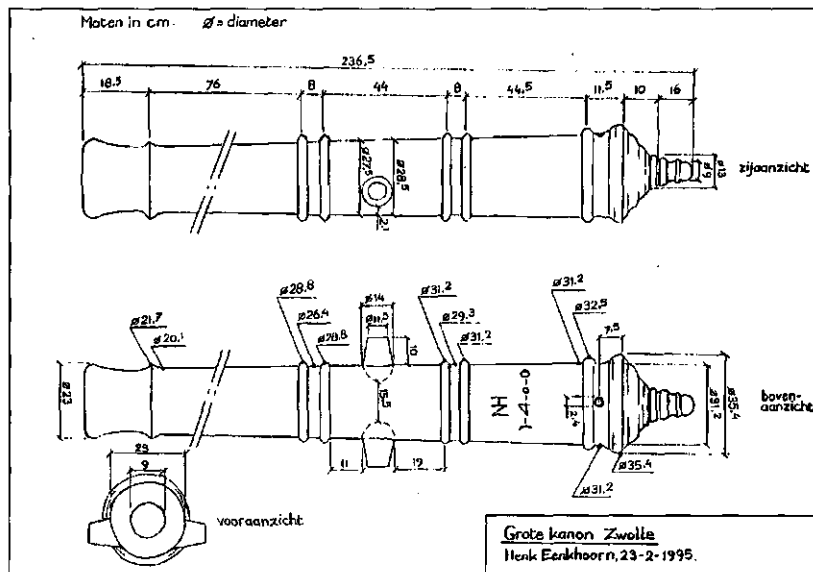
Een aardsch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle, E. Gelderman en J. Hagedoorn (red.), Zwolle (Waanders) 1994.

Soms lijkt de geschiedenis zich te herhalen. De dichter Rhijnvis Feith maakte zich rond 1800 nogal kwaad over vermeende plannen om Zorgvliet, de woning van zijn zeventiende-eeuwse collega Jacob Cats, tot een herberg te verbouwen. De uitgave van *Een aardsch paradijs* is onlangs verschenen, omdat de landelijke herinrichting rond de in de titel genoemde buitenplaatsen en de aanwezige huizen, waaronder Feiths Boschwijk, ter discussie staat.

Een aardsch paradijs werd uitgegeven op initiatief van de Stichting familiearchief en collectie Gelderman die ook succesvol de nodige fondsen verwierf. Het resultaat is een groot boekwerk, fraai gebonden en rijk van illustraties voorzien.

De teksten komen voor rekening van Ben Olde Meierink, Jan ten Hove en Heymerink Tromp. Nu was het mogelijk geweest om met drie schrijvers in drie hoofdstukken drie belangrijke aspecten te behandelen: de ontwikkeling van het Overijsselse landhuis, de geschiedenis van de eigenaars en bewoners, en als laatste de inrichting van de tuin en de mentale beleving van het buitenleven. Er zou dan een fraaie stijgende tendens in de compositie van het boek gekomen zijn: een klim startend met de materiële cultuur, vandaar naar die mengeling van materie en geest, de mens, om te eindigen met de immateriële aspecten. Die mogelijkheid heeft men slechts gedeeltelijk benut.

Het aandeel van Olde Meierink over de geschiedenis van de landhuizen is in twee hoofdstukken – 'De buitenplaats' en 'Bouwgesciedenis' – opgedeeld. Dat is jammer, omdat de eenheid van het onderwerp verloren gaat. Het boeiende

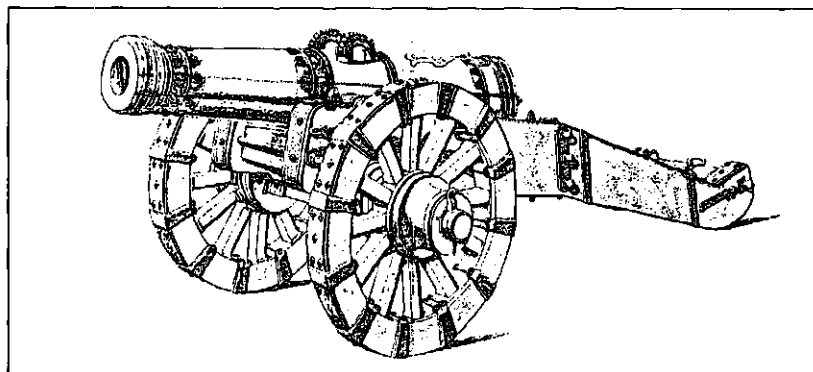
Bouwtekening van het grootste kanon door Henk Eenkhoorn, d.d. 23-2-1995.

op rolpaarden. Een vestingstad als Zwolle was echter eveneens in het bezit van een groot aantal verplaatsbare vuurmonden op een veldaffuit, zoals een getuige uit die tijd, Gerard Terborch, laat zien. Op de vestingwallen deed het er eigenlijk niet toe om bijvoorbeeld een ijzeren loop op een veldaffuit te leggen.

Het plan is nu om voor de twee Zwolse vuurmonden twee verschillende typen affuiten te bouwen. De grote vijfponder zal op een veldaffuit geplaatst worden en de kleine anderhalf ponder op een rolpaard.

Hiermee kan de geschiedenis van de Zwolse vesting 'levend' gehouden worden.

Een kanon op een veldaffuit (Wapen- en Legermuseum, armintarium; Delft).

eerste deel gaat over de ontwikkeling van spieker tot landhuis. Dan is er een vrij abrupte breuk in het exposé over de geschiedenis van het landhuis, want pas ruim honderd pagina's verderop wordt het vervolgd. Dit tweede deel is een gedetailleerde beschrijving van het exterieur en het interieur van Landwijk en Boschwijk. Van Veldwijk kon geen beschrijving mee gemaakt worden omdat dit huis al weer lange tijd een nuttig stukje landbouwgrond is.

Onder de titel 'Bewoningsgeschiedenis' neemt Jan ten Hove de menselijke aspecten voor zijn rekening. De titel dekt niet de veelkleuriger lading. Het is slechts voor een klein gedeelte bewoningsgeschiedenis en voor een iets groter deel bewonersgeschiedenis. Voor de vroegste tijden is het de geschiedenis van de eigenaars, veelal in korte biografieën geschetst. Ten Hove heeft zijn taak zeer ruim opgevat. Een lange stoet van mensen en hun sociale context trekt aan de lezer voorbij. Twee eigenaar-bewoners komen uitgebreid aan bod. Het zijn de tijdgenoten en burens Rhijnvis Feith op Boschwijk en Egbert Gelderman op Landwijk. Verder hebben de heren niet veel met elkaar gemeen, want een groter contrast dan tussen deze twee landheren is niet denkbaar. Is voor Gelderman het leven op Landwijk door drank en echtscheiding een volslagen ramp die eindigt met de dood van Egbert, Feith kan op enkele honderden meters afstand zijn aards geluk niet op. Voor het buitenleven, lijkt de moraal, moet je geboren zijn.

In het laatste deel van het drieluik onder de titel 'Tuin en parkaanleg', behandelt Tromp de gerealiseerde inrichting en de visie van de mens op de natuur die uiteindelijk de vormgeving van al dat groen bepaalde. Uiteraard is het hoofdstuk voornamelijk geconsentreerd rond Feith, omdat de dichter zich nu eenmaal in talrijke opmerkingen en gedichten duidelijk heeft uitgesproken over de relatie tussen de natuur, God en de mens. In het hoofdstuk komt allereerst de overgang van de onnatuurlijke, formele tuin naar de – overigens net zo min natuurlijke – Engelse landschapstuin in de achttiende eeuw ter sprake. Feith heeft als belangrijkste vertegenwoordiger van het sentimentalisme bij die ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld. Sluitstuk is Feiths ode 'Aan Bosch-

wijk'. En als het hoofdstuk over de materiële cultuur ongedeeld was gebleven, zou *Het aardsch paradijs* een prachtige uitvergroting van de driedeling van het gedicht zijn geweest. Uitputtend is de rol van de dichter echter niet beschreven. Dat komt mede doordat Ten Hove in zijn bijdrage al Feiths natuurbeleving ter sprake brengt. Het zou beter zijn geweest als Tromp de mogelijkheid had gekregen deze materie alleen te behandelen. Een ander punt is dat Tromp de moderniteit van Feith overschat. Hij is van mening dat er bij de dichter sprake is van revolutionair 'ideeëngoed' samengaan met een geheel nieuwe visie op de natuur (165-166). Wat mij echter opvalt is niet de revolutionaire, maar de zeer traditionele wijze waarop Feith de natuur beleeft. En dat is dat de beschouwing van de natuur de geest tot God leidt; de voorbeelden liggen in Tromps hoofdstuk voor het uitkiezen. Dit nu is een topos in de literatuur die terug gaat tot de bekendste literaire bergbeklimming, de bestijging van de Mont Ventoux door de Italiaanse poëet, Petrarca in 1336. (Terzijde: ook die andere beroemde Zwollenaar, Rudolf Thorbecke had bijna vijfhonderd jaar na Petrarca eenzelfde religieuze ervaring toen hij de Gleichen in de buurt van Göttingen beklom. Ongetwijfeld kende hij het thema uit de literatuur.)

Veel meer vooruitlopend op de moderne tijd lijkt mij ene Van Spaen van Biljoen. Deze jonker liet zich gezeten op een bankje in het maanlicht aan de vijver van Biljoen afbeelden onder de zinspreuk 'Et in Arcadia Ego', ofwel 'Ook ik was in Arcadië' (163). Blijkbaar is het Van Spaen ontgaan dat de tekst oorspronkelijk op een graftombe stond. De spreuk dient dan ook gelezen te worden als: ook ik, de overledene, was in Arcadië. De betekenis was die van een memento mori. Afgedrukt bij een levend persoon, heeft de tekst nog het meest weg van een modern pretparkmotto.

Daarmee is de verbinding met de aanleiding tot de uitgave van *Het aardsch paradijs* gelegd. De gemeente Zwolle denkt namelijk dat het voor de inwoners aangenaam zou zijn indien er aan de oostkant van de stad enige speelweiden, vijvers en rond de twee nog bestaande landhuizen, Landwijk en Boschwijk, wat bos aangelegd zou worden. Maar zo eenvoudig geformuleerd krijgt geen amb-

tenaar het uit zijn tekstverwerker. Overheden willen graag serieus genomen worden en nemen daartoe hun toevlucht tot jargon (173-175). Spelen aan de waterkant wordt daardoor omgetoverd tot: 'amfibische recreatie'. Hoe het ook is geformuleerd, de intentie lijkt aanwezig om Boschwijk net als Cats' Zorgliet (het tegenwoordige Catshuis) te bewaren in een aan de historie aangepaste omgeving. Maar tevens maakt niets de mentale kloof die de tegenwoordige tijd van de periode rond 1800 scheidt, zo helder als de motivatie voor al de gemeentelijke plannen. Het is duidelijk dat de herinrichting niet geschiedt ten behoeve van een dichter die er zijn geest wil laten verwijlen en inspiratie zoekt 'Voor God, voor Vaderland en Deugd' (164).

Ten slotte nog enige correcties. Rijk was de grootvader van Rhijnvis Feith niet toen hij zich te Zwolle vestigde. Aanvankelijk gaf hij les aan de Latijnse school en dat deden rijke mensen in die tijd niet (57). Uit *Het aardsch paradijs* blijkt ook duidelijk dat de goederen de dichter van vele kanten kwamen aanwaaien. Feith is nooit lid van de Zwolse gezworen gemeente geweest (61). Financiële consequenties had het ontslag in 1787 voor Feith wel (61; zie: *De correspondentie van Rhijnvis Feith*, 113). Ook na 1805 maakte Feith nog wel reizen buiten Zwolle, onder andere naar Amsterdam en naar Leiden (65). *Ferdinand* had geen relatie met *Isabella* maar met *Constantia* (159). Het is duidelijk dat een goede biografie over de dichter uiterst nuttig zou zijn.

drs. J.C. Streng

Agenda

Tentoonstellingen Provinciaal Overijssels Museum

Gouden Kroon:

Middeleeuwse boekproductie in Zwolle

Op de tentoonstelling is te zien hoe boeken tot stand komen en hoe boeken in Zwolse ateliers zijn verlucht. In de jaren tachtig van de vijftiende eeuw was er een zeer grote productie. Meer dan de helft van de handschriften en oude drukken komen uit het Zwolse Gemeentearchief.

t/m 30 juli 1995

In verf vastgelegd, een wandeling langs oude Zwolse stadsgezichten

schilderijen uit eigen collectie

10 augustus t/m 4 september 1995

Educatief project voor de basisscholen

18 september – 12 november 1995

Drostenhuis:

Het carillon

20 juni – 6 augustus 1995

Circus Krone

21 augustus – 8 oktober 1995

Auteurs

Willem Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle waar hij tot 1946 woonde. Hij was bedrijfsjournalist bij de Nederlandse Spoorwegen, medewerker voor perszaken bij de Cultuurtechnische Dienst en hoofd publiciteit bij de Vereniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

Dick Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij het Gemeenschappelijk Administratie Kantoor. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

F.Th.J. Jansen (1922) legde in 1954 zijn artsexamen af aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Nadien was hij ruim dertig jaar huisarts te Poeldijk. Sinds juni 1985 woont hij te Zwolle. Hij is vrijwillig medewerker bij het gemeentearchief Zwolle en de IJsselakademie te Kampen.

drs. Aafje Lem (1965) studeerde mediaevistiek aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Zij was als AIO verbonden aan diezelfde universiteit.

drs. J.C. Streng (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren; eerst aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1986 legde hij zijn doctoraal examen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

G.E.P. (Harry) Vrielink (1946) werd geboren in Stad Delden, waar hij later werkzaam was als vvv-directeur. Ook was hij aan de Twentsche Courant verbonden als correspondent. Vanaf 1974 werkt hij bij de Zwolse vvv; eerst als adj. directeur en vanaf 1984 als directeur. Hij houdt zich ondermeer bezig met genealogie en lokale geschiedenis.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, R. de Bree, B.J. Kam, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

R. de Bree, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

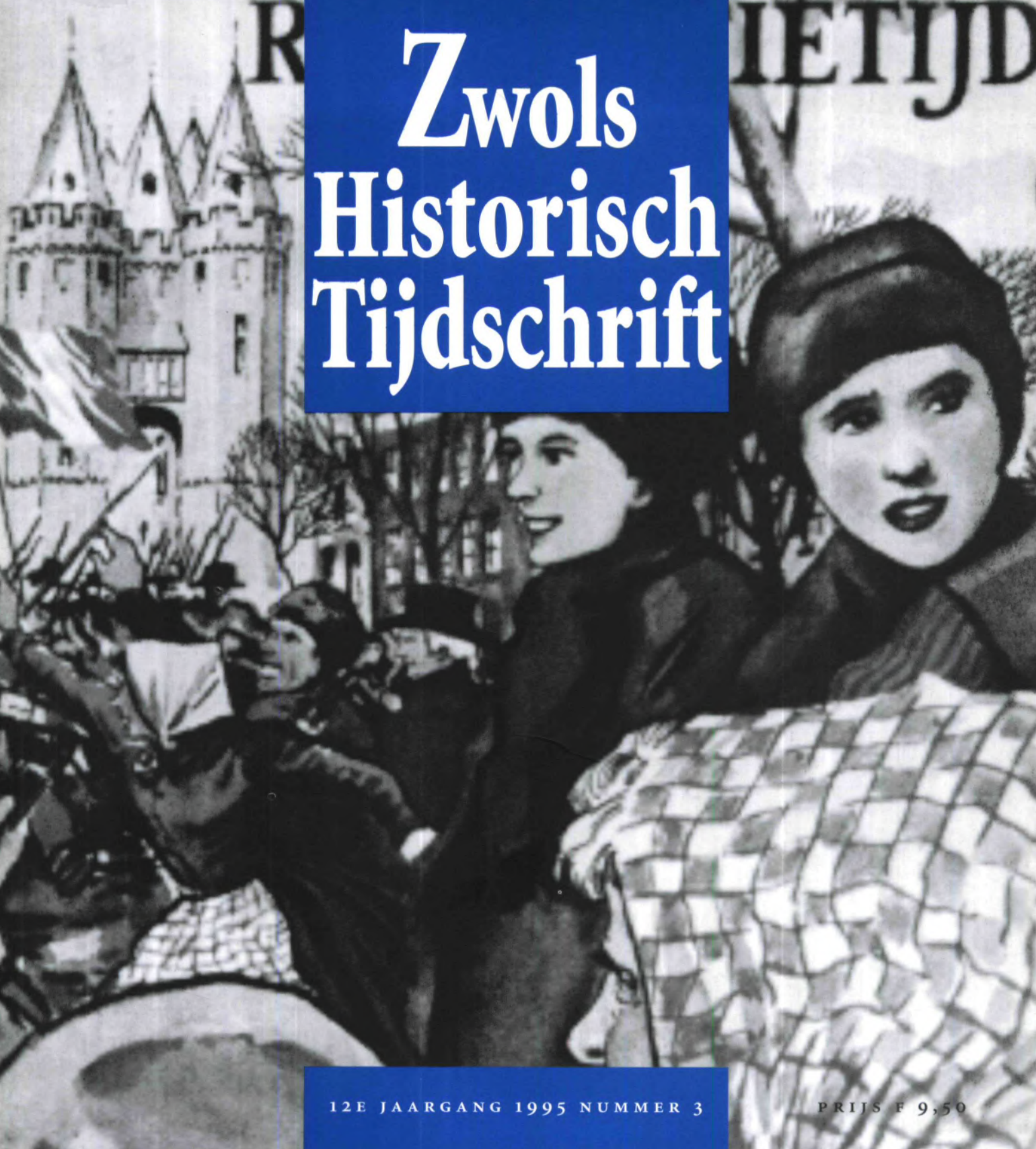
Vormgeving: Rob van den Elzen bno, Culemborg

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig uit het Gemeente-archief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

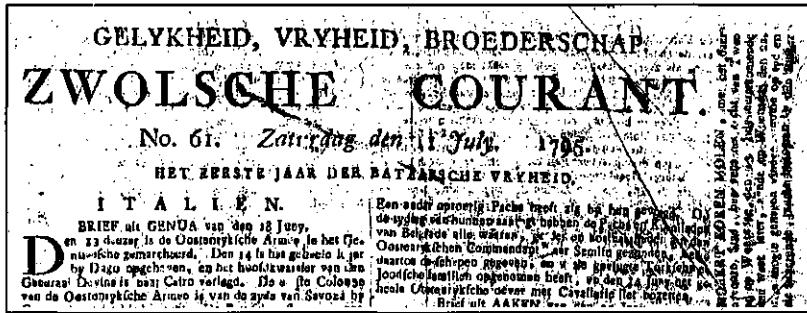
The background of the cover is a detailed historical illustration. On the left, a large, multi-towered city wall with conical roofs dominates the scene. In the foreground and middle ground, several figures are depicted in traditional Dutch clothing. A woman in the lower right foreground wears a dark, flat cap and a dark coat, looking towards the viewer. Behind her, another woman is seen in profile, looking towards the left. To the left, a man in a dark coat and a light-colored hat is visible. The overall style is that of a 19th-century engraving or woodcut. The title 'Zwols Historisch Tijdschrift' is superimposed on a dark blue rectangular background in the upper center. At the bottom, two more blue rectangular boxes contain the issue information and price.

Zwols Historisch Tijdschrift

12E JAARGANG 1995 NUMMER 3

PRIJS F 9,50

Voor en na de revolutie

De veranderingen in het revolutiejaar 1795 kunnen treffend geïllustreerd worden door een vergelijking van twee exemplaren van de Zwolsche Courant; een van voor en een van na de Bataafse revolutie. Er vallen dan drie zaken op: de naamsverandering, het verschijnen van een uitgesproken politiek motto en een nieuwe jaartelling.

Voor 1795 heette het blad de Overysseelsche Courant. Op last van het Zwolse revolutionaire stadsbestuur werden de uitgevers in mei 1795 gedwongen de naam te veranderen in Zwolsche Courant. Dit was zeer tegen de uitdrukkelijke wens van de uitgevers, vader en zoon Tijl, die vreesden daardoor lezers in andere plaatsen te verliezen.

Deze dwang van het stadsbestuur, die niet toegelicht werd, is opvallend in strijd met een van de nieuwe politieke patriottische uitgangspunten die de uitgevers in de kop van de Zwolsche courant plaatsten. Het waren de kernbegrippen van de nieuwe maatschappelijke orde, de bekende trits: vrijheid, gelijkheid en broederschap.

Tegelijkertijd werd het begin van de aangevangen revolutionaire tijd aangeduid door een aangepaste jaartelling. Het revolutionaire bestuur startte met een nieuwe jaartelling: 'Het eerste jaar der Bataafsche vrijheid'.

Omdat niet alle kranten uit 1795 bewaard zijn is niet duidelijk wanneer vader en zoon Tijl voor het eerst revolutionaire kleur bekenden. Het is duidelijk dat zij zich om commerciële redenen verbonden met de nieuwe tijdgeest want zo goed als iedereen in Zwolle was patriottisch, dus Bataafs gezind.

Zo werd de lezer er om de paar dagen (de krant verscheen nog niet iedere dag) aan herinnerd - zo hij dat al vergeten kon zijn en misschien wel tot zijn chagrijn - dat de oude tijd voorbij was en hij in een nieuwe era leefde.

Redactioneel

Inhoud

Tot de bekende, op de lagere school en later geleerde mooie ronde jaartallen behoort naast uiteraard 1600 ook 1795, het jaar van de Bataafse revolutie.

Tweehonderd jaar geleden trokken de Fransen over de bevroren rivieren de Verenigde Republiek binnen. Men werd verlost van de 'tiran' Willem V, die trouwens al naar Engeland gevlucht was, en het bewind van de aristocratie. Ook te Zwolle vond een omwenteling plaats waarbij de patriotten die in 1787 verdreven waren weer in het stadsbestuur kwamen. De revolutie zorgde het hele jaar voor de nodige commotie. Aan een aantal aspecten wordt in dit nummer aandacht geschonken.

J.J. Seekles beschrijft de activiteiten van het Comité Revolutionair dat in januari 1795 de omwenteling tot stand bracht. Hij onderzocht ook welke sociale positie de leden van het Comité onder de Zwolse burgers innamen.

In maart raakte Zwolle verweekeld in een regeringscrisis doordat het zittende stedelijk bestuur het bijtje erbij neerlegde. Wat de heren bezielde wordt verteld door H.A. Stalknecht.

Het vervolg van de gebeurtenissen haalt J.C. Streng op. Daarbij wordt zowel aandacht besteed aan de hoge idealen van de patriotten en de bestuurlijke democratisering, als ook aan de dagelijkse beperkingen.

De muziekcultuur werd verrijkt met Frans revolutionair repertoire. F.D. Zeiler is de aangewezen figuur die daar meer over kan vertellen.

Nog in 1955 was de Zwolse revolutie voor Hans van Assen de aanleiding om er een spannend jongensboek over te schrijven. Aan dit vrijwel vergeten boek, wordt hier nog eens herinnerd.

Aan het slot een huishoudelijke mededeling. In het vervolg zal de bibliothecaresse van het Zwolse archief, Marieke Schaap, de lezers van dit tijdschrift op de hoogte houden van de belangrijkste nieuw verschenen boeken en artikelen over de geschiedenis van Zwolle.

Voor en na de revolutie	76
Het Comité Revolutionair te Zwolle J.J. Seekles	78
In memoriam Rob van den Elzen	78
Gantsch wederregtelijk in de wereld gebragt'. <i>Waarom de municipaliteit bedankte</i> H.A. Stalknecht	85
Het eerste jaar der Bataafse vrijheid J.C. Streng	89
'Welaan! rechtschapen Vaderlanders!' <i>Muziek rond het revolutiejaar 1795</i> F.D. Zeiler	98
Drie jongens in revolutietijd, een jongensboek van Hans van Assen J.C. Streng	104
Literatuur	106
Agenda	107
Mededelingen	108
Auteurs	109

Omslag: De Bataafse revolutie te Zwolle is door de tijdgenoten niet in beeld gebracht. Deze afbeelding van het binnenrukken van de Fransen door de Sassenpoort werd in 1955 door R. van Looy gemaakt voor het boek 'Drie jongens in revolutietijd'.

Het Comité revolutionair te Zwolle in 1795

J.J. Seekles

Naar de organisatie, samenstelling, sociale structuur en activiteiten van burgers die betrokken zijn geweest bij de staatkundige ontwikkelingen op landelijk en lokaal niveau tussen 1780 - 1812 zijn diverse onderzoeken verricht. Vooral de hedendaagse belangstelling voor deze nieuwelingen of Homines Novi heeft tot een groot aantal publicaties geleid. Wie waren zij; hoe kwamen zij aan de macht; wat valt er te vertellen over hun opleiding, beroep en welstand? In dit artikel staan vooral de leden van het Comité Revolutionair te Zwolle centraal.

Door genealogisch en biografisch onderzoek zijn over de leden van het Zwolse Comité Revolutionair zoveel mogelijk gegevens verzameld. Hierbij is gebruik gemaakt van de door Elias en Scholvinck gehanteerde methode in hun boek *Volkselementen en Wetgevers, de politiek elite in de Bataafs-Fanse tijd, 1796-1810*. Maar vooraf aan het onderzoek gaat een paragraaf met een beknopte beschrijving van de historische gebeurtenis-

Het verslag van de laatste bijeenkomst van de gemeente. Hiermee kwam een einde aan dit eeuwenoude instituut.

Vrijdag den 30 Jan. 1795 (off. Linn. Michielant
Raad en Heenthe-keeden extraord. vergaderd
zijnde is aan de vrienden van de Heenthe
voorge dragen dat Geconmitteerden van het
Zwolsche volk van de Heeren van de
Magerstraat gecijdeert hebben, tegen deze
ware vergaderinge van Raaden Heenthe
en zijn Haar Es bij versagt te lange
afte breeden tot dat de Commissie dal
zijn erscheinen.

sen die hebben geleid tot de fluwelen revolutie te Zwolle in januari 1795. Besloten wordt met enige conclusies.

De machtswisseling in januari 1795

Eind juni 1787 hield het Goudse vrijcorps prinses Wilhelmina aan bij Goejanvervellesluis. De Oranjepartij gebruikte dit als voorwendsel om haar broer koning Frederik Willem II van Pruisen tot een interventie te bewegen. De Pruisische commandant Van Goltz trok op 23 september 1787 Zwolle binnen. Op de interventie volgde niet meteen een restauratie. Deze kwam pas in oktober tot de magistraat in orangistische geest werd hervormd. Slechts drie patriotse burgemeester bleven gehandhaafd.

Deze zogenoemde restauratieperiode (1787-1795) verliep betrekkelijk rustig in Zwolle. Oranjerterreur van betekenis vond niet plaats. Van vervolging van patriotten was geen sprake. Hoewel openlijke patriotse genootschappen verboden waren, bleven vergaande maatregelen tegen patriottischgezinde organisaties, zo-

In memoriam

Rob van den Elzen

Begin juli kreeg de redactie van het Zwols Historisch Tijdschrift bericht dat Rob van den Elzen zijn activiteiten als grafisch vormgever voor de vereniging moest stopzetten. Hij was getroffen door een ernstige ziekte.

Een maand later - op 3 augustus - is Rob overleden.

Sinds 1991 was hij actief voor het Zwols Historisch Tijdschrift. Dankzij zijn kwaliteiten kreeg het blad van de ZHV de uitstraling van een professioneel tijdschrift. De complimenten die werden ontvangen voor de nieuwe lay-out hoorden hem toe.

In de afgelopen periode is er sprake geweest van een zeer plezierige samenwerking; op Rob kon je rekenen. Rob voelde de aard van de ZHV perfect aan. Hij moet een zwak gehad hebben voor de vereniging.

Het is triest dat zo'n goede samenwerking zo brutaal afgebroken wordt. Het verlies van de ZHV valt echter in het niet als dat afgezet wordt tegen dat van zijn naaste familie. Wij hopen dat zij de sterkte kunnen opbrengen in deze zo moeilijke periode.

als het Zwolse Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Commerce College, achterwege.

In de loop van 1794 begonnen de Franse militaire successen de orangisten steeds meer zorgen te baren. Er vonden bidstonden plaats om Gods bescherming af te smeken tegen de oprukkende revolutionairen. In januari 1795 naderden de Fransen Zwolle. De stad lag op de route van terugtrekkende Engelse troepen naar Hannover. Tegen het eind van de maand maakten de Engelsen zich op om de stad te verlaten.

In het machtsvacuum tussen het vertrek van de Engelsen en de komst van de Fransen grepen de patriotten hun kans. Zij kwamen samen in de Nieuwe Concertzaal, gelegen op de hoek van de Bloemendalstraat en de Koestraat.

Er werd een Comité Revolutionair gevormd. Op 30 januari 1795, de Fransen waren toen al in Kampen, eiste het comité revolutionair een samenkomst van Raad en Meente. Het stadsbestuur stemde daarin toe. Intussen bezetten gewapende burgers de Sassenstraat, de Grote Markt en het Grote Kerkplein.

De wapens hadden zij kort tevoren van het stadsbestuur gevraagd en gekregen, zogenaamd om zich te beschermen tegen losgeslagen Engelse soldaten.¹

Op deze historische bijeenkomst, het zou de laatste gezamenlijke vergadering van raad en meente worden, werden de heren door Pyman - in een door Nolst geschreven rede - verzocht om af te treden. Er zat met de Franse troepen voor de poorten en een gewapende burgerij op de markt voor het stedelijk bestuur niets anders op dan te vertrekken. Door het Comité Revolutionair werden vervolgens zestien Volksrepresentanten en een secretaris gekozen, die de stad twee maanden zouden gaan besturen. Dit college bestond voornamelijk uit de patriotse regenten van 1787, aangevuld met andere patriotten. De grote klok werd geluid om de burgers te verzamelen en het nieuwe bewind voor te stellen. Door herhaalde toejuichingen gaf "het Volk" zijn toestemming aan de keuze. De Volksrepresentanten werden door het Comité Revolutionair geïnstalleerd en legden op het balkon van het stadhuis "de Eed af aan het Volk". De vaandels van het patriottische burgerexercitiegenootschap, dat in september 1787 was opgeheven, werden door Pyman onder toejuichingen aan het volk getoond. Kanongeschal vanaf de wallen maakte de Zwolse fluwelen revolutie - en daarmee het einde van het an-

cien régime - aan de omliggende plaatsen bekend.²

Een sociale stratificatie van het Comité Revolutionair

In 1976 publiceerde M. van Heuven-Bruggeman de resultaten van een onderzoek naar de leeftijd, het geloof, de woonwijk, het beroep en de geboortestad van de ondertekenaars van een rekest uit 1785.³ Het bij Raad en Meente ingediende rekest bevatte bezwaren en grieven tegen het Regeringsreglement van 1748. Het rekest werd ondertekend door ongeveer de helft van de toenmalige Zwolse bevolking. De werkwijze van Van Heuven-Bruggeman vond navolging in 1988 toen H. Schrijver de sociale structuur van de Zwolse patriotten-

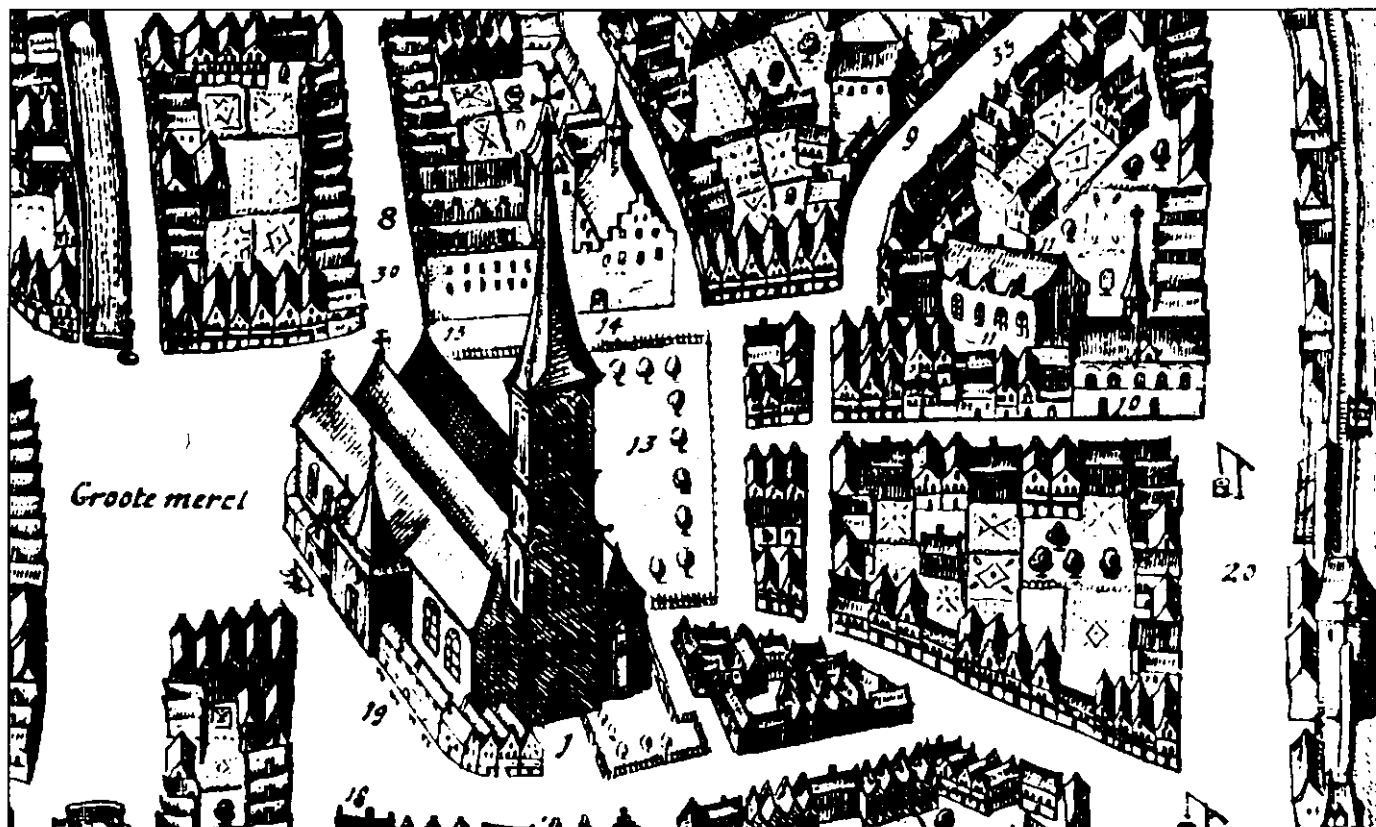
Gerrit Jan Pyman (1750-1839), in 1787 vluchtte hij naar Fankrijk, in 1795 was hij tijdens de Zwolse revolutie de leidende figuur.

beweging tussen 1780 - 1787 onderzocht.⁴ In zijn scriptie probeerde Schrijver het door Van Heuven-Bruggeman geanalyseerde rekest uit 1785 te vergelijken met tien andere namen- en ledenlijsten van Patriotse orga-

nisaties in de periode 1783-1802, teneinde vast te stellen "welke mannetjes het beeld bepaalden".

De door Van Heuven-Bruggeman en Schrijver gehanteerde werkwijze vormde ook de basis voor een nadere analyse van de leden van het Comité Revolutionair, met dien verstande dat aan "wijken en welstand" slechts summier aandacht is geschonken. Afsluitend zal worden ingegaan op de rol en positie van leden van

De leden behoorden praktisch allemaal tot de Nederduits Gereformeerde Kerk. Ook dit is niet zo verwonderlijk. Ruim 3/4 van de Zwolse bevolking maakte immers deel uit van dit kerkgenootschap. Wat meer verbazing wekt is de deelname van twee leden (Van Cleeff en De Roos) van de Doopsgezinde gemeente, terwijl drie leden (Lans, Nilant en Pyman) aangesloten waren bij de Vrijmetselarij. Het was vooral Pyman, die als

Op de pui van de raads-toren op het Kerkplein maakte Gerrit Jan Pyman de revolutie bekend.

het Comité Revolutionair na 1795 en zullen conclusies worden getrokken.

Leeftijden en religie

De leden van het Comité waren tussen de 30 en 56 jaar oud. De gemiddelde leeftijd bedroeg 41 jaar. Een weinig opzienbarende conclusie. Dat waren de mensen, die in het volle leven stonden, als potentiële kiezers.

Pompe van Meerdervoort was met zijn 30 jaar de jongste, de oudste was de 56-jarige Hendrik van der Veen. De groep bestond uit negen dertigers, drie veertigers en vier leden waren ouder dan vijftig.

voorzittend meester van de vrijmetselaarsloge "L'inébranlable" te Zwolle gedurende de jaren 1786-1788 voldoende mogelijkheden had om het patriottische gedachtegoed onder de gegoede burgerij te verspreiden.

Dat geen enkele Jood lid was van het Comité heeft voornamelijk te maken met verminderende verdraagzaamheid van regenten en bevolking. De vrijheid van Joden bleef ook na 1785 aanzienlijk beperkt; de Joden werden uit de meeste gilden geweerd en waren uitgesloten van deelname aan verkiezingen.

Het volledige ontbreken van rooms-katholieken, hoewel 22% van de bevolking uitmakend, werd veroor-

zaakt door de angst voor represailles door de Magistraat. De rooms-katholieken durfden het niet aan de patriottische beweging al te openlijk te steunen.

Beroepen

Delen we de leden van het Comité in naar beroepsgroep, dan moeten we constateren dat het merendeel (tien leden) afkomstig is uit de lagere middenstand. Zo treffen we een bakker, een schoenmaker, een bleker, een timmerman, een graankoopman, een houtkoopman, twee branders en twee leerbereiders aan. De schoenmaker C. Jansen was in 1783 president van het Schoenmakers- en looiersgilde. De brander Van Cleeff zat in het bestuur van het St. Nicolaas- of kramersgilde. Geconcludeerd mag worden, dat de Zwolse ambachtsgilden in het Comité goed vertegenwoordigd waren en ongetwijfeld de nodige invloed zullen hebben uitgeoefend.

Nolst en Nilant hadden een academische opleiding genoten. Nolst was medicinae doctor en had zich na zijn studie als arts in Rotterdam gevestigd. Vanwege zijn patriottische gezindheid moest hij in 1788 Rotterdam verlaten. Nolst trok daarop naar Zwolle. Deze keuze zal dan ook niet zo toevallige zijn geweest, want Nolst kende als lid van het dichtgenootschap "Studium Scientiarum Genitrix" de bekende Zwolse dichter Rhijnvis Feith.

Nilant behoorde tot het bekende Zwolse gelijknamige magistraatsgeslacht, dat decennia lang als burgemeester, schepen en raad in het stadsbestuur vertegenwoordigd was. Nilant was verwant aan andere invloedrijke regentengeslachten, zoals Greven, Scriverius en Gelderman, die zeker sympathieën hadden voor de patriottische beweging.

In 1778 vertrok Nilant naar Leiden om rechten te studeren. Hij werd in 1779 aangenomen in de Leidse vrijmetselaarsloge "La Vertu", een kweekplaats van patriottische denkbeelden. Hij trad in 1786 toe tot de Zwolse vrijmetselaarsloge "L'inébranlable", die onder leiding stond van Pyman. Zijn politieke carrière begon in 1782 toen hij namens de wijk Voorstraat tot gemeensman werd gekozen. Bij de verkiezingen van nieuwe schepenen op 25 januari 1787 werd hij als patriot tot schepenen van de stad gekozen. Na de Pruisische interventie in september 1787 verdween Nilant van het politieke toneel.

Zijn terugkeer in 1795 luidde een nieuwe periode

van politieke macht in. Eerst als verwalter-schout van Zwollerkerspel, later als burgemeester en secretaris van de gemeente Zwollerkerspel bleef Nilant tot aan zijn overlijden in 1837 een belangrijke stempel drukken op het politieke, maatschappelijke en economische leven.

De lagere adel werd vertegenwoordigd door een lid van het geslacht Pompe van Meerdervoort uit Dordrecht. Waarom Pompe van Meerdervoort in 1794 naar Zwolle kwam is niet duidelijk. Na de Bataafse omwenteling nam hij als commandant van de gewapende burgerwacht en directeur van het Commerce College belangrijke sleutelposities in. In de loop van 1796 keerde hij plotseling terug naar het westen en startte een carrière in de landelijke politiek. Hij werd lid van de Raad van Oorlog, daarna van de Raad van Amerikaanse Kolonien en Bezittingen en uiteindelijk Raad van de Minister van Koophandel en Kolonien. In 1806 trad hij toe tot het Wetgevend Lichaam.

Een van de prominentste en toonaangevende leden van het Comité was de beroepsmilitair Pyman. Over de betrokkenheid van deze uit Deventer afkomstige Pyman bij de patriotse beweging in Zwolle is in de literatuur mondjesmaat geschreven. De Vries noemt hem "een singulier personage" en beschouwt hem als een omhoog geklommen opportunist.⁵ In navolging van de Vries noemt ook Lettinga Pyman een charlatan en gaat verder niet specifiek in op zijn rol in de Zwolse patriottenvoortbeweging tussen 1787 en 1795.

Zeker is dat Pyman tot de leidende figuren van het Zwolse Comité moet worden gerekend. Pyman begon zijn loopbaan als stadscommandant van Zwolle. Door zijn militaire vaardigheden, organisatievermogen en contacten met hooggeplaatste personen in de landelijke patriottenvoortbeweging rees de politieke ster van Pyman razendsnel. Kort na de fluwelen revolutie vertrok Pyman naar Den Haag om in maart 1795 lid te worden van het Bondgenootschap te Lande. Tot februari 1807 vervulde Pyman verschillende belangrijke posten, waaronder die van Agent (=Minister) van Oorlog, lid en directeur van het Uitvoerend Bewind, lid van het Staatsbewind en Minister-plenipotentiaris aan het Hof van Portugal. Hij verdween in november 1807 geruisloos van het landelijke politieke toneel.

Tot het Comité behoorden ook de landbouwer Sluiter en de hovenier De Roos. Sluiter genoot als Gezworene van de buurschap Dieze zeker aanzien. Hij ondertekende al in 1785 het rekest aan de Raad en Meente

tegen het regeringsreglement van 1675 en bleef ook in de jaren 1796-1798 politiek betrokken. De deelname van De Roos aan het Comité heeft hem geen windeieren gelegd. Als voorlezer en voorzanger van de Doopsgezinde gemeente kende De Roos zeker de leden van de Doopsgezinde familie Van Cleeff. Mogelijk mede door hun invloed werd De Roos in januari 1796 tot stadsambtenaar - aansteker der lantaarnen - benoemd. Tij-

Baron van der Capellen tot den Pol woonde) de Grote Markt en de Melkmarkt. De leden van het comité woonden hoofdzakelijk in de stad. Slechts een drietal, te weten De Roos, Sluiter en Westerhof woonden buiten de stadspoorten. Daar hadden zij immers hun bedrijven.

Over de welstand en vermogenspositie van de leden is weinig bekend. Er is geen uitputtend onderzoek verricht. Enkel van Nilant weten we dat hij een vermogend man was. Hij behoorde in 1812 tot de hoogst aangeslagenen in de directe belastingen. Als eigenaar van landerijen nam hij een vooraanstaande positie in. Hij bezat de buitenplaats IJsselvliet, diverse huizen en een suikerraffinaderij.

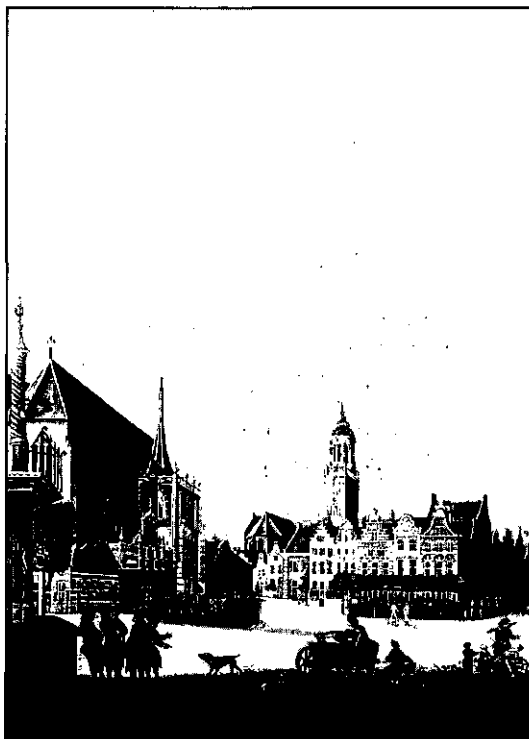
Rol en positie van leden van het Comité tussen 1780 en 1803

Verondersteld wordt dat bij de samenstelling van het Comité Revolutionair geen "democratische spelregels" zijn gevolgd. Twijfels daarover werden al geuit door de achttiende eeuwse advocaat en procureur mr. Salomon van Deventer: "Dag vrijdag den 30 januarij 1795, drie dagen voor de aankomst van de Fransche Troupen alhier, zijn alhier 15 Ingezetenen, zeggende uit naam van het volk te komen (schoon er geen algemeene oproeping van het volk geweest was, maar wat vergadering van clubs aan bijzondere huizen, waarbij een menigte van het volk niet verzocht nog tegenwoordig geweest waren) en zig noemende het committe revolutionair...". Anders dan Van Deventer vermoedt Streng dat het Comité Revolutionair voornamelijk bestond uit leden van het door Pyman opgerichte Knuppelgenootschap, een burgermilitie bewapend met knuppels. De leden lijken zo van de straat geplukt; niet alleen vanwege hun sociale status, maar ook omdat geen van hen voor die tijd een belangrijke rol onder de patriotten speelde.

Dat laatste is echter niet geheel juist. Hoewel onduidelijk blijft hoe de samenstelling van het Comité Revolutionair in zijn werk is gegaan, kan niet worden beweerd dat individuele leden geen rol speelden in de Zwolse patriottenbeweging.

C. Jansen en Van Cleeff waren al in 1783 actief. Beiden ondertekenden in dat jaar een tweetal rekesten aan burgemeesters, schepenen en raad, die betrekking hadden enerzijds op het afschaffen van de drostendiensten en anderszijds op het aangaan van een verbond met

De Grote kerk in de achttiende eeuw. Dit was tijdens de tijd van de patriotten en de periode van de Bataafse revolutie de plaats waar de Zwolse bevolking bijeenkwam om te stemmen. Detail van een schilderij van D.J. van Elten (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

dens de eedaflegging verklaarde De Roos voorstander te zijn van de afschaffing van het erfelijk stadhouderschap, alsmede van een vrijheid gebaseerd op gelijkheid en respect voor mensen - en burgerrechten. De rol van De Roos in het Comité was duidelijk ondergeschikt.

Wijken en welstand

Zwolle kende aan het eind van de achttiende eeuw een achttal wijken, de Voorstraat, Waterstraat, Diezerstraat, Sassenstraat, Dijk, Dieze, Voor de Sassenpoort en Voor de andere Poorten. Geen van deze wijken had de naam deftig te zijn; delen van straten, gelegen in het oude centrum, waren dat wel. Gedacht moet worden aan de Lutteke,- Diezer,- en Sassenstraat, alsmede de Koestraat, de Bloemendalstraat (alwaar de Patriotse voorman J.D.

Frankrijk tegen Engeland.

Van der Veen (juni 1784-aug.1787) en Van Cleeff (dec.1786-aug.1787) maakten deel uit van het vijftien man tellende College van Burgergecommitteerden, die in een brief aan het stadsbestuur hun grieven uiten tegen de Gezworen Gemeente. Het eerdergenoemde rekest uit 1785 werd gesteund door Van Cleeff, C. Jansen, Kock, Van der Kolk, Lans, Sluiter, Van der Veen en Westerhof.

Als kapitein en afgevaardigde namens het Zwolse Exercitie Genootschap is Van Cleeff in mei en juni 1787 aanwezig op een provinciale vergadering van gecommiteerden uit de gewapende schutterijen, vrijkorpsen en genootschappen in Overijssel. Het in 1788 opgerichte Commerce College kende als leden ondermeer Den Bouwmeester, Nilant, Pompe van Meerdervoort, Van der Veen, Van Wijhe en Westerhof.

Ook na de fluwelen revolutie van eind januari 1795 is de rol van de meeste leden van het Comité Revolutionair niet uitgespeeld. Van Cleeff, Westerhof en Kock overlijden in respectievelijk 1795, 1796 en 1797. Nolst, Pompe van Meerdervoort en Pyman zijn vanaf 1795 en 1796 actief in de landelijke politiek. Daarmee is eind 1797 het aantal leden teruggebracht van zestien naar tien. Tussen 1795 en 1803 zijn in totaal negen leden het meest actief in de lokale politiek. Zij hadden respectievelijk zitting in het College van Provisionele Representanten (Van Cleeff, 1795), het Comité van Waakzaamheid en Toezicht (C. Jansen, Van der Kolk, Lans, Nolst en Van der Veen, 1795), het College van Wijkgecommitteerden (Van der Veen en Van Wijhe, 1797), de Burgerkrijgsraad (C. Jansen, 1796-1798), een commissie belast met de herziening van het regeringsreglement van 1797 (Lans, Van Wijhe en Sluiter, 1797), een commissie belast met de samenstelling van een plan tot aanstelling van een nieuwe municipaliteit (Van Wijhe, 1795) en tot slot in het bestuur van Zwollerkerspel (Nilant, 1795-1837).

Daarnaast traden zij geregeld op als afgevaardigden of kiesgerechtigden namens wijk- en grondvergaderingen. De overige leden, te weten Den Bouwmeester (vertrekt in 1819 naar Kampen), R.C. Janssen en de Roos manifesteerden zich minder nadrukkelijk.

De in 1803 uitgebrachte Verklaring tot onderwerping aan de Wet en trouw aan de Constitutie wordt door zes van de tien in Zwolle verblijvende leden

(R. C. Janssen, de Roos, Sluiter, Van der Veen, Van

Wijhe en C. Jans(s)en) ondertekend. Na 1803 is, met uitzondering van Nilant, geen van de in Zwolle verblijvende oud-leden van het Comité Revolutionair nog politiek actief.

Conclusies

Samenvattend mogen we concluderen, dat het Comité Revolutionair bestond uit mannen tussen de 30 en 56 jaar, dus de potentiële kiezers. Praktisch alle leden maakten deel uit van de Nederduits-Gereformeerde Kerk, met uitzondering van de doopsgezinde brander Van Cleeff en mogelijk de hovenier De Roos. Joden en rooms-katholieken ontbraken geheel. Gelet op de afwijzende houding van de magistraat en de Zwolse bevolking tegen deze bevolkingsgroepen was dat niet zo verwonderlijk. Opvallend was de betrokkenheid van de Vrijmetselarij. Zeker drie leden onderhielden banden met Loges van de Vrijmetselarij. Voorts kenden leden elkaar van bijeenkomsten in de koopliedensociëteit (het Commerce College) of ontmoetingen op avonden van het Zwolsche Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Dichtgenootschap "Studium Scientiarum Genitrix". Het merendeel van de leden woonde in de stad, een enkeling in Dieze en buiten de stadspoorten. Een meerderheid (10) in het Comité werd gevormd door leden afkomstig uit de lagere middenstand. Daarnaast waren bij het comité betrokken leden uit de kringen van de academisch gevormden (2), de lagere adel (1), het leger (1), alsmede een landbouwer en een hovenier.

Opgemerkt moet worden, dat de meeste leden zowel voor als na 1795 in de landelijke en lokale politiek een rol bleven spelen. Zij waren overtuigde patriotten. Dat gold in het bijzonder voor Pyman, Van der Veen, Van Cleeff, Nilant en Nolst. Zij kunnen als leidende figuren in het Comité worden beschouwd. Anderen, zoals Lans, Van Wijhe, C. Jansen, Sluiter en Pompe van Meerdervoort, traden minder nadrukkelijk op de voorgrond. Terwijl we Den Bouwmeester, Kock, de Roos, R.C. Janssen, Westerhof en Van der Kolk meer als meelopers willen bestempelen. Wat in het bijzonder opvalt is dat sommige Zwolse leden uit patriottenfamilies stammen. Met name leden van de families Lans en Van Cleeff worden veelvuldig op de talloze naam- en ledenlijsten bij patriottische rekwesten of van patriottisch georiënteerde organisaties aangetroffen. Jan van Zwolle, schoonvader van Sluiter, was in 1787 lid van het Exerci-

tiegenootschap te Windesheim. De schoonvader van Van Wijhe, Jan Brouwer, alsmede de moeder van R.C. Janssen ondertekenden eveneens de al eerdergenoemde rekesten in 1783 en 1785. Het bevestigt dat met name in de periode 1783 - 1803 geen enkele familie verschoond bleef van het maken van keuzes tussen patriotten en orangisten.

De totstandkoming van het Comité Revolutionair blijft in nevelen gehuld. Van Deventer spreekt over "wat vergadering van clubs aan bijzondere huizen, waarbij een menigte volk niet verzogt nog tegenwoordig geweest waren".⁷ Doelt Van Deventer hierbij op bijeenkomsten van de Vrijmetselaarsloge, het Commerce College en het Nut, alwaar het een en ander zou zijn voorbereid?

Streng vermoedt, dat de leden gerecruteerd waren uit Pyman's knuppelgenootschap. Bewijzen hiervoor ontbreken. H. Schrijver heeft aangetoond, dat de Zwolse patriotten zeker in de periode 1780 - 1787 over voldoende organisatorisch kader en aanhang beschikten. Zwolle was dus patriots genoeg; in die zin is de revolutie zeker niet "geïmporteerd". In hoeverre is hier sprake geweest van een door leidinggevende Zwolse patriotten geregisseeerde machtsovername? Was het vertrek van Pyman, Nolst en Pompe van Meerdervoort - kort na de bloedeloze fluwelen revolutie - naar belangrijke baantjes in de landelijk politiek toeval of een beloning voor hun optreden in Zwolle? Wellicht dat nader onderzoek meer duidelijkheid kan scheppen.

* Dit artikel, maar dan aangevuld met de biografische en genealogische gegevens van de leden van het Comité Revolutionair, is ook gepubliceerd in de *Nederlandse Leeuw* 1995.

1. P.J. Lettinga: "*Onder Vrijheidskrijgsbanier leeft en sterft de Batavier*". *De patriottenbeweging in Zwolle 1780-1798*, (typoscript) Zwolle 1987, 45-46.
2. Vriendelijke mededeling van J.C. Streng, uit publicatie in voorbereiding.
3. M. van Heuven - Bruggenman, "Een rekest in Zwolle in de nazomer van 1785", in: *Verslagen en Medelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 91 (1976), 70-95.
4. H. Schrijver, *De sciale structuur van de patriottenbeweging*, (typoscript) Zwolle, 1988.
5. Th. J. de Vries, G.J. Pyman, *de geschiedenis van een singulier personage*, Zwolle, 1967.
6. Vriendelijke mededeling van J.C. Streng, uit publicatie in voorbereiding.
7. "Zwolle's Regering van 1787-1812, dagverhaal van mr. Salomon van Deventer", in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 1875, 1-29.

'Gantsch wederregtelyk in de Wereld gebragt'. *Waarom de municipaliteit bedankte*

Op 30 maart 1795 heerste er grote verwarring op het stadhuis van Zwolle. De op die dag gehouden verkiezing van een nieuw stadsbestuur had namelijk een onverwachte wending gekregen. Van de zestien gekozen representanten lieten er maar liefst veertien weten onder de heersende omstandigheden voor de eer te moeten bedanken. Zo zat Zwolle plots in een heuse regeringscrisis.

Het Comité van Waakzaamheid en Toezicht

Bijna een maand eerder hadden de Provisionele Representanten van Zwolle besloten tot het opstellen van een reglement volgens welke de verkiezing van een definitief stadsbestuur op 30 maart aanstaande zou moeten geschieden. Hiertoe werd een speciale commissie ingesteld. Het plan dat deze commissie op 28 maart in de *Overijsselse Courant* publiceerde stuitte echter op de nodige weerstand van met name de Provisionele Representanten. Desondanks werd besloten de verkiezingen op 30 maart gewoon door te laten gaan, maar wel onder de uitdrukkelijke vermelding, dat dit niet betekende dat de Provisionele Representanten het met het opgestelde reglement eens waren. Gezien de bezwaren die er ook vanuit de burgerij tegen het plan naar voren werden gebracht besloot de commissie naast het nieuw te benoemen stadsbestuur ook een zogenoemd Comité van Waakzaamheid en Toezicht te laten kiezen. Dit Comité moest de spreekbuis worden via welke de burgerij haar wensen aan de stadsregering kenbaar kon maken. Representanten en het Comité van Waakzaamheid zouden ook samen het omstreden reglement nader bepalen.

En zo werd het 30 maart. In de Grote kerk verzamelde zich de stemgerechtigde burgerij van Zwolle om daar uit hun midden 32 kiesmannen aan te stellen. Aansluitend kozen de kiesmannen de volgende zestien personen tot representant: L. Rietberg, A. Gelderman, G.A. Bezier, C.J. Zebinden, P. van Hoboken, J.A. Ledebroer,

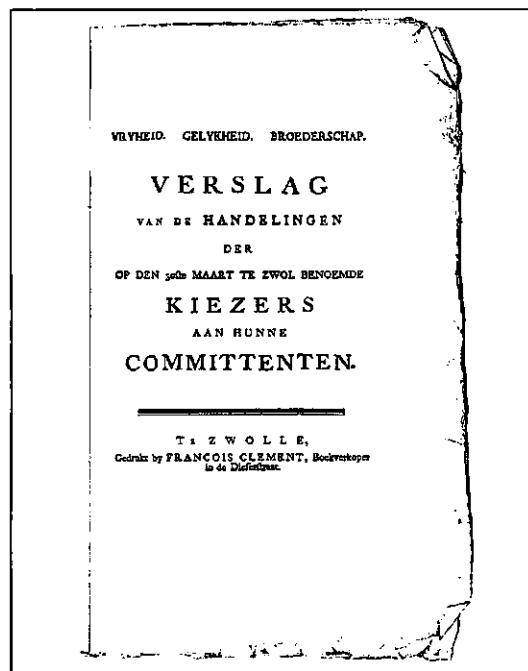
R. Feith, G. Bodde, G.W. van Marle, L. Linthorst, H. Tegelaar, H. Potgieter, G. van Grol, M. Helmig, P.H. Queisen en H.J. van Cleef.

De eerste elf genoemden hadden ook al zitting gehad in het college van Provisionele Representanten.

Als leden van het Comité van Waakzaamheid en Toezicht werden gekozen: H. van der Veen, N. Kantelaar, H. Damman, B. ter Horst, J.W. van Rhijn, L. Nolst, A. Doyer, S. van der Vegte, H. Lans, J. Klinkert, J. van der Kolk en P. van Meerdervoord.

De volgende ochtend kwamen de kiesmannen op het stadhuis bijeen waar zij de aftredende municipaliteit van hun eed ontsloegen en bedankten voor het verrichtte werk. Daarna werden onder het luiden van de klok vanaf het balkon de namen van de leden van de nieuwe

H.A. Stalknecht

Het pamflet waarin de Voorlopige Representanten hun besluit om af te treden toelichten.

municipaliteit voorgelezen en werd de nieuwe stadsregering werd opgeroepen om op het stadhuis te komen om daar de eed af te leggen. Maar zoals we al zagen liep het net even anders. Van de zestien nieuwgekozen representanten lieten er veertien weten de post van Representant niet te kunnen aannemen. Alleen de heren Potgieter en Van Grol toonden zich bereid hun benoeming aan te nemen.

Ook het voltallige Comité van Waakzaamheid en Toezicht, bijeen in de raadstoren, zag geen bezwaar in het afleggen van de eed.

Om de nu ontstane crisis te bezweren werd besloten een commissie samen te stellen. Deze commissie kwam met het voorstel de oude municipaliteit te vragen zolang aan te blijven totdat alle problemen waren opgelost. En zo gebeurde het ook, de Provisionele Representanten (van wie maar liefst elf ook in het nieuwe stadsbestuur waren gekozen!) beloofden voorlopig aan te blijven, op voorwaarde dat de zaak snel geregeld zou worden.

Verantwoording

Waarom nu zagen de gekozen representanten er geen been in plaats te nemen in het nieuwe college? Destijds

Arnoldus Gelderman
(1743-1796), lid van de
Provisionele Represen-
tanten en een van de
bedankers. (foto: Icono-
grafisch Bureau).

is aan ieder persoonlijk gevraagd hun beweegredenen schriftelijk over te leggen. Uit deze stukken, gepubliceerd in een gezamenlijk *Verslag*¹, blijkt dat vooral de rol van het Comité van Waakzaamheid en Toezicht, zoals omschreven in het omstreden concept-plan, de verkozenen zorg baarde.

Zo schreef Van Marle: "Dog het geheel wat anders een tweede lighaam van regering zonder enige nauwkeurige bepalinge van deszelvs magt (waar voor geen oordeelkundig mensch de 9 artikelen van het 3de hoofdstuk van het Plan houden zal) in te voeren, waar van de gehele inrigtinge ene natuurlyke strekking heeft, om het zelve als het enigst bolwerk van 's volks vrijheid te doen beschouwen, en wel als een bolwerk, hetgeen men opzettelyk heeft moeten opwerpen, tegen de te vrezene overheerschinge der Municipaliteit".

Men voelde zich blijkbaar niet gelukkig met de positie van het Comité van Waakzaamheid en diens verhouding tot het stadsbestuur. Het optreden van het Comité lid Nolst heeft blijkens de stukken deze gevoelens alleen maar versterkt. Rietberg schreef tenminste dat zijn twijfels over het Comité van Waakzaamheid werden bevestigd door: "... de Redevoering van Burger Nolst [...] op zulk een gezagvoerenden toon, dat de ondergetekende, rondborstig moet bekennen, dat hy in geene der Regeeringsvergaderingen, die hy immer de eer heeft gehad by te wonen, een taal heeft hooren voeren, meerder geschikt, om de zo hoognodige eendragt tusschen onderscheiden Regerings Collegien te verdeelen en twist te verwekken, en waar door hy ten vollen overtuigd is geworden, van de gevaren, die er te wagten zyn, van een Collegie, wat naam dat ook draagt, dat zonder instructie is aangesteld, en van de schadelykheid van een Regeeringsform, in der haast en zonder qualificatie ontworpen, en zonder genoegzaam beraad voor de burgery ingevoerd".

Ook Gelderman wist zich het optreden van Nolst nog maar wat goed te herinneren:

"Daarenboven moet de Ondergetekende by dezen verklaaren, dat hy nog zeer gevoelig blijft over 't gedrag op den 31. Maart op de Raadkamer in U lieder presentie door de Burger Nolst [...] en over de dreygende aanspraak aan hun gedaan".

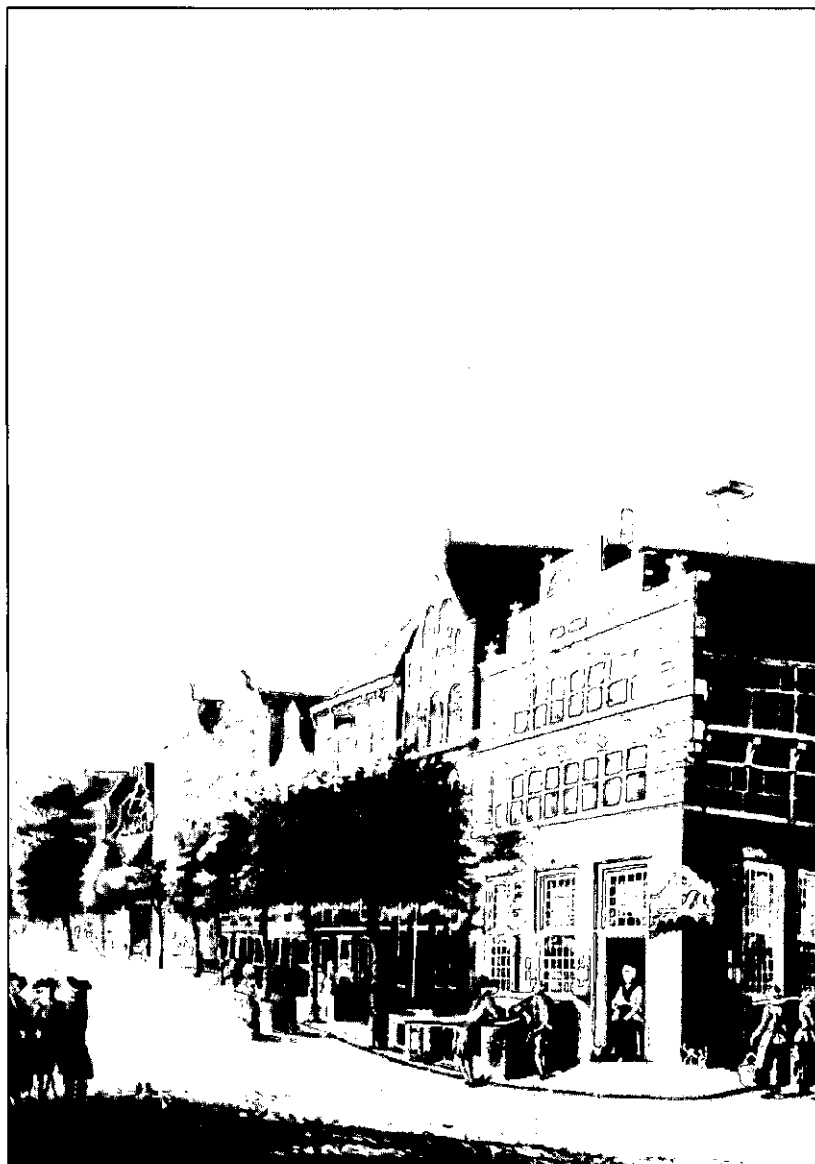
Ook uit de reacties van de overige representanten blijkt dat men vooral gekant was tegen de onduidelijke plaats van het Comité van Waakzaamheid. De heer Zebinden schreef: "Hoe kan ik zweeren van met eene Commissie van Waakzaamheid te zullen medewerken, dat in zeker opzigt myne manier van handelen schynd te wantrouwen?".

Maar hij bracht ook een ander bezwaar naar voren: "Hoe kan ik zweeren een vry man te zyn, daar men my zoo wel als myne medeburgers de Soldaaten en Jooden, myne vryheid om als burger voorlede maandag te mogen stemmen ontnoomen heeft". Reden te over dus om de post te weigeren. Erg veel zin in het lidmaatschap van de nieuwe municipaliteit had hij overigens toch al niet gehad, gezien de slotwoorden van zijn schrijven: "van niet te kunnen gelooven, dat men in een vry Land iemand een post kan of mag opdringen, welke hy kan bewysen dat allernadeligst voor zyn lighaams gestel en ruineus voor zyn huysgezin is".

Nogal dramatisch formuleerde R. Feith zijn meer persoonlijke beweegredenen om af te willen zien van zijn aanstelling:

"Indien ik myn levensdraad niet ontydig wil afgesneden zien, moet ik, na twee maanden van den vroegen morgen tot den laatsten avond op het Stadhuis, onder de onaangenaamste en dikwyls de gevaarlijkste bezigheden doorgebracht te hebben, en myne gezondheid hier door ten eenenmaal bedorven te hebben, voor eerst rust genieten [...] Men dulde, dat thans voor eerst een ander burger draage, wat ik gedraagen hebbe, en dat ik tot sedert twee maanden geheel verzuimde plichten, die ik aan myne huishouding en negen kinderen schuldig ben, wederkeere".

En ronduit heftig was de reactie van Queisen. Hij waarschuwde in zijn verklaring tegen het woelen van fanatieke Robespierres, die maar al te gemakkelijk voor eigen gewin het etiket aristocraat op eerzame medeburgers plakten. Ook zijn voornaamste reden om te weigeren de eed af te leggen lag in het reglement zoals dat door de commissie was opgesteld. Hij vond het zijn plicht, om "als eerlyk man te moeten verklaren, dat hy dat reglement als geheel onwettig en onverbindend beschouwd, vermits de opstellers van het zelve geen last of volmagt hoe ook genaamd daar toe ontvangen hadden, maar zy in tegendeel het zelve, geheel tegen den wil des Volks, en dus gantsch wederregtelyk in de Wereld ge-

bragt hebben". De tegenwerpingen van Queisen spitsten zich eveneens vooral toe op de positie van het Comité van Waakzaamheid. Daarnaast betoogde hij dat de kosten van het Comité wel buitengewoon zwaar op de begroting van de stad zouden drukken. Om ten slotte te besluiten met de woorden: "[...] dat geene vreemde bedoelingen, geene slinksche oogmerken, maar dat zyn pligt, de waare belangen en het welzyn des Volks, dat de hoogste wet moet zyn, hem heeft doen spreken, zo als een eerlyk patriot, die niets ontziet, als het op het be-

De boekhandel van Simon Clement op de hoek van de Grote Markt. Detail van een schilderij van D.J. van Elten (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

houd van waare vrijheid aankomt, maar alles by zynen regten naam noemt, spreken moet".

Samengevat kan worden vastgesteld dat de voornaamste reden waarom de nieuw gekozen leden van de municipaliteit hun aanstelling weigerden gelegen lag in de naar in hun ogen onduidelijke positie van het Comité van Waakzaamheid en Toezicht. Men vreesde dat het Comité van Waakzaamheid door de ondeugdelijke instructie teveel macht naar zich toe zou kunnen trekken en zo zelfs in plaats van de municipaliteit de regering van de stad naar zijn hand zou kunnen zetten. Men was niet de mening toegedaan van de gekozene Potgieter die vond dat in het reglement voldoende was vastgelegd dat het Comité slechts onverbindende adressen aan de representanten kon voorleggen "en geen verdere magt kunnen uytoeffenen als door de oproeping van het Volk, by wien de hoogste magt berust". Een meerderheid van de gekozenen vreesde voor een dominant en ongecontroleerd Comité van Waakzaamheid en wilde onder die omstandigheden niet aantreden.

De nieuwe municipaliteit

Met het voorlopig aanblijven van de Provisionele Representanten was de regeringscrisis voorlopig van zijn scherpe kantjes ontdaan. Maar de ongewilde stadsbestuurders wilden zo snel mogelijk een definitieve oplossing van de regeringscrisis. Moeilijkheden met de te Zwolle gelegerde Franse troepen en daarmee samenhangende grote financiële problemen maakten het regeren beslist niet tot een pretje. Toch zou het nog tot begin mei 1795 duren voordat de zaak was opgelost en de kiezers opnieuw, op basis van een herzien reglement, een stadsregering mochten kiezen. Op 4 mei werden de volgende personen gekozen als lid van het stadsbestuur: G. Bodde, C.W. Rensing, L. Linthorst, J. Doyer, H. Tegelaar, A. Polier, H. Potgieter, G. van Groll, H.J. van Cleeff, J. van Lill, D.O. van Riel, J. W. van Rhyn, C.G. Ramaker, J. van Ulsen, L. Nolst en D.J. van der Laan. Van de aanvankelijk gekozen zestien bestuursleden waren er slechts zes herkozen. Twee leden van het gewraakte Comité van Waakzaamheid namen zitting in de nieuwe municipaliteit. Op 6 mei moesten de leden van het nieuwe stadsbestuur de eed afleggen. En ditmaal was er niemand die weigerde. En daarmee was een einde gekomen aan een regeringscrisis die een maand daarvoor zo onverwacht was ontstaan.

Noten

1. *Verslag van de handelingen der op den 30ste Maart te Zwol benoemde kiezers aan hunne committenten, Zwolle [1795].*

Het eerste jaar der Bataafse vrijheid

Met recht kan 1795 gezien worden als een revolutionair jaar. Eeuwenlang was de inrichting van het stadsbestuur vrijwel ongewijzigd gebleven. Zelfs de Zwolse patriotten van 1787 wensten bij hun aanpassingen binnen de bestaande constitutie te blijven. Nu echter begon een gedurig aftasten en invoeren van andere, meer democratische bestuurlijke vormen.

In dit artikel wordt veel aandacht besteed aan de veranderingen in 1795. Maar tevens zullen met enige voorbeelden de beperkingen van de revolutionaire mogelijkheden worden geduïd.

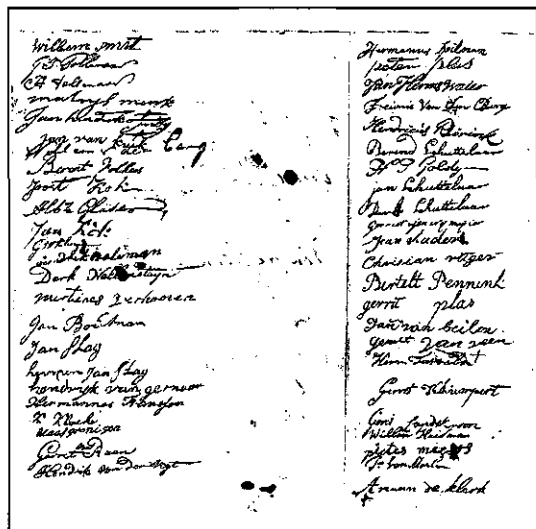
ven, tot de invoering van een definitieve nieuwe democratische bestuursregeling. Daartoe werd er naast de Provisionele Representanten een Comité gevormd dat een nieuw ontwerpreglement moest opstellen voor de wijze waarop in het vervolg een nieuw stadsbestuur van volksrepresentanten gekozen zou worden. Dit Comité was echter na twee maanden nog niet klaar zodat de Provisionele Representanten hun ambtstermijn nog eens met twee maanden verlengden. Op zes mei werd uiteindelijk het nieuwe bestuur, luisterend naar de naam Municipaliteit, benoemd. Het bestond opnieuw uit zestien leden.

Als toezichthouder, eerst op de Provisionele Repre-
sentanten en later op de Municipaliteit, was het Comité
van Waakzaamheid en Toezicht in het leven geroepen.
Dit comité bleef tot september in functie. De opheffing
was een gevolg van een burgerbeweging. In de nacht van
11 op 12 september om circa twee uur trommelden Ge-
committeerden van een niet nader aangeduide Volks
Sociëteit en gewapende kapiteins van de burgerwacht,
enige leden van de Municipaliteit uit bed om hun be-
zwaren tegen het Comité van Waakzaamheid en Toe-
zicht kenbaar te maken.² Omdat niet duidelijk was of
de meerderheid van de Zwolse burgers hier achter
stond, besloot de Municipaliteit de volgende dag tot een
volksraadpleging. Men handelde zeer snel. Democra-
tisch werd op 14 september door een volksstemming
met 2417 stemmen voor en slechts 35 stemmen tegen en
43 onduidelijke stemmen een einde gemaakt aan het
Comité van Waakzaamheid en Toezicht. Het Comité
protesteerde uiteraard tegen de gang van zaken maar
wenste 'de Stern des Zwolschen Volks' te eerbiedigen.³

In de plaats van het Comité van Waakzaamheid en Toezicht werd de controlerende bevoegdheid op de Municipaliteit in handen gelegd van nieuw op te richten wijkvergaderingen. In grote haast werd daarvoor op 17 september een krakkemikkig reglement opgesteld. Er werden twaalf wijken gevormd, acht in de oude binnenstad, de Dijk en de wijken voor de drie poorten. De keus

J.C. Streng

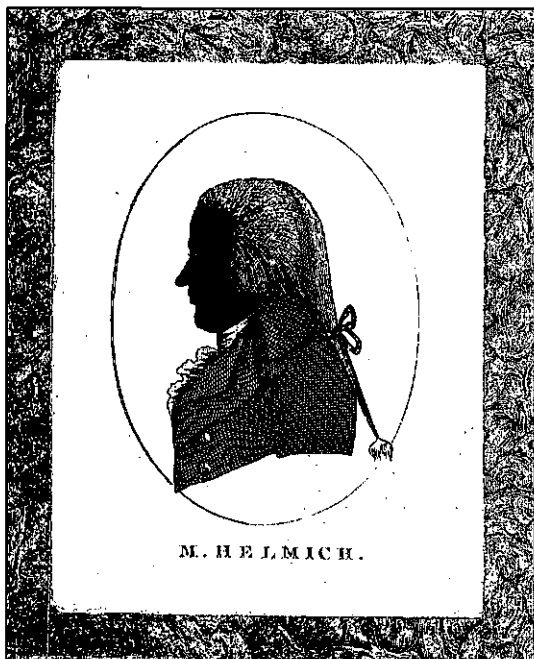
Een pagina met handtekeningen van mokkende patriotten op Orangistische ambtenaren. In totaal protesteerde ruim zeshonderd burgers.

Het jaar van de committees

De omwenteling in januari 1795 was door een Comité Revolutionair (zie het hiervoor geplaatste artikel van Seekles) tot stand gebracht. Het Comité Revolutionair stelde een voorlopig bewind aan van zestien personen onder de naam van Provisionele Representanten.¹

Het was de bedoeling dat deze Provisionele Re-
presentanten twee maanden aan het bewind zouden blij-

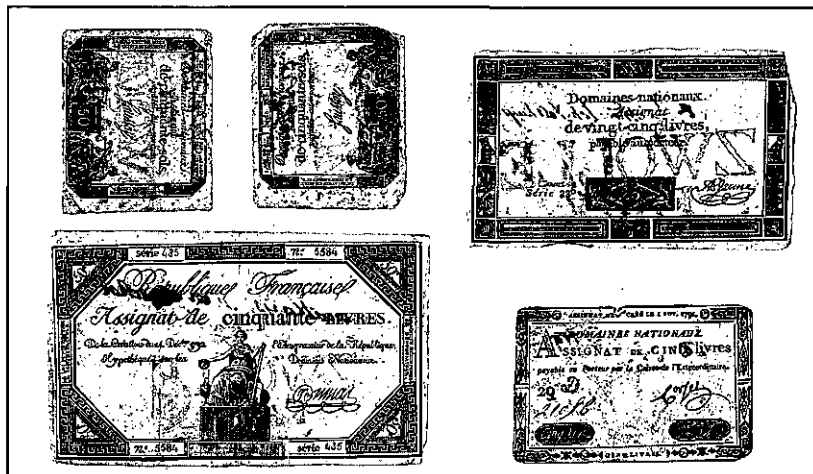
ge ambtenaren uit de orangistische periode geschorst met de verplichting om hun werk gewoon voort te zetten. Ze zouden op hun loyaliteit aan het nieuwe bewind gewogen worden en als dat positief uitviel, mochten ze aanblijven. Enige rancune bestond er wel onder de patriottische Zwolse burgers. In juni en augustus dienden ze een rekest in om in het nieuwe provinciale bestuur geen personen op te nemen die vóór 1795 in het orangistische bestuur hadden deelgenomen. Pas aan het eind van het jaar werd definitief vastgesteld welke ambtenaren in dienst van de stad mochten blijven. De burgers werden opgeroepen bezwaren tegen ambtenaren in te dienen. Er kwam een hoop oud zeer boven water. Adolf Glaser schreef (in keurig handschrift al had hij moeite met de schrijfwijze en spelde hij in plaats van patriot 'paterjort') dat het hoog tijd werd 'dat die oranje vrinden eens uyt haar plaats gezet worden en een braaf en eerlyk paterjort weer aangesteld word'. Door het lange uitstel waren de burgers aan het morren gegaan. De reden was dat 'die klanten nog zulke vette amten hebben als dat zy nog de wyn drinken uyt schalen en zyn nog weeldrig op haare koetsen daar menig eerlyk paterjort met zyn vrou en kinders haast broots gebrek hebben'. Het sprak vanzelf dat Glaser zich als zo'n eerlijck 'paterjort' aandiende.

Glaser stond met zijn standpunt niet alleen. In een

rekest in december verzochten liefst zeshonderddertien burgers een aantal met naam en functie omschreven ambtenaren definitief te ontslaan. In hun plaats dienden 'braave, eerlyke en bekwaame burgers en welke voor goede patriotten bekend staan wederom aan te stellen op dat het beste gedeelte des Zwolschen Volks, in dit geval eens eindelyk haare billijke wenschen worden vervult'.⁶ Het ontbrak ook de patriotten niet aan ambtsbejag, en ze gebruikten ook ambtsbegeving om personen te binden. Het waren bekende methoden uit de tijd vóór 1795. Het kan dan ook nauwelijks toeval zijn, dat de klagende 'paterjort' Glaser een jaar later werd benoemd tot bezorger van de stadslandaarnen.

Een nieuw begin, een nieuw jargon

In de jaren tachtig werd door de patriotten vooral een beroep op het verleden gedaan. Ze hadden herstel van de middeleeuwse democratische invloed op het stedelijk bestuur geëist. Maar na de Franse revolutie was daar geen sprake meer van; aan het verleden was hun nog maar weinig gelegen. De patriotten van 1795 hadden de overtuiging in een nieuwe politieke tijd te leven. Die nieuwe werkelijkheid werd in de eerste plaats vorm gegeven door een op Franse leest geschoeid taalgebruik. Het gebruik van de term Municipaliteit in de plaats van stadbestuur of de oudere magistraat, werd al genoemd.

Al spoedig ontwikkelde zich een patriottisch, revolutionair jargon.

Als blijk van de breuk met het verleden, introduceerde men binnen de bestaande jaartelling een nieuwe. Bij het aantreden van de Municipaliteit op 6 mei zette

Michiel Helmich (1753-1835), secretaris van de Representanten. (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

Een aantal valse Franse assignaten die ongeldig zijn gemaakt door op de achterkant een stempel van de stad te drukken.

kwam al binnen de patriotten zelf een tegenbeweging op gang.⁸

Ook op ander terrein viel het met de praktische verwezenlijking van de idealen niet mee. Als voorbeeld kan de gang van zaken rond het verhuren van de kerkbanken gelden. Aan het eind van de achttiende eeuw beschouwden velen de zitplaatsen in de kerk naar sociaal onderscheid niet langer wenselijk. Iedereen, zo was de gedachtengang, was gelijk voor God en alle burgers dienden in staat te worden gesteld de prediking te volgen.⁹ De Zwolse Municipaliteit benoemde dan ook een commissie om na te gaan of het mogelijk was alle plaatsen in de kerken vrij te maken, en dus het sociale onderscheid in de kerk op te heffen. De idealen liepen stuk op de barre realiteit. Een lang theologisch betoog over de wenselijkheid ging aan de uiteindelijke conclusie vooraf. En die luidde dat - helaas, helaas - de stadskas het niet kon dulden en de zitplaatsen dus verhuurd dienden te blijven. De enige veranderingen waren dat de ongesloten banken door iedereen mochten 'worden bezeten' en dat niet bezette plaatsen tijdens een kerkdienst vlak voor het begin van de preek door iedereen in gebruik mochten worden genomen.

Speciale aandacht besteedde de commissie aan de magistraatsbanken. Om deze te handhaven had men het volgende uitgedacht. Deze banken waren geen bezit van de magistraten, maar door de burgerij als beloning voor de diensten afgestaan. Ook in het tijdperk van de gelijkheid diende dat zo gehandhaafd te blijven.

Religie

Uit het voorgaande bleek al dat de patriotten niet tot de atheïsten gerekend kunnen worden. De Bataafse revolutie te Zwolle werd in de eerste plaats gedragen door leden van de gereformeerde kerk (tegenwoordig de hervormde kerk). Het Comité Revolutionair (zie het artikel van Seekles) en de daarop volgende commissies werden ruim met deze geloofsgenoten bevolkt. In het verleden had dit revolutionaire gedrag gereformeerde historici nogal in verlegenheid gebracht. Zij waren tegen de revolutie, die zij als een goddeloos produkt van de Franse verlichting zagen.¹⁰

De Volksrepresentant Rhijnvis Feith, een gelovig man en lid van de gereformeerde kerk, was aanvankelijk heel gelukkig met de revolutie. Hij schreef aan een vriend, Paulus Chevallier, een patriots geestverwant en predikant bij dezelfde kerk, dat hij hoopte dat God

'onze omwenteling' mocht vestigen.¹¹ Dat was ook de strekking van het vernieuwde - niet afgeschafte - gebed dat uitgesproken werd aan het begin van de vergaderingen om de al genoemde rechten van de mens en burger te handhaven.

Het was al heel bijzonder dat naast de gereformeerden ook burgers van de andere religies, behalve de joden, aan het bestuur deelnamen. Dat burgers van de andere religies in bestuurlijke functies werden geaccepteerd, was al twee eeuwen niet voorgekomen. Vóór 1795 waren deze uitsluitend voor lidmaten van gereformeerde kerk toegankelijk.

De deelname van de gereformeerden in 1795 was niet verschillend van die in de jaren tachtig. Ook toen

Rhijnvis Feith (1753-1824), lid van de Provisionele Representanten, tussen hoop en vrees zag hij de voortgang van de revolutie (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

waren ze ruim in de patriottenbeweging vertegenwoordigd. Vier predikanten hadden er niets on-christelijks in gezien en schroomden niet om met de burgers reksten ter verbetering van het stadsbestuur te ondertekenen.¹²

De dominerende positie van de gereformeerden drong de mogelijkheden van andere religies terug. In

het hele jaar waren vier mennisten actief: twee mannen uit de familie Cleef en twee uit de familie Doijer, een familie van predikanten en trijpfabrikanten.

De lutheranen waren vertegenwoordigd door de zilversmid Cornelis Willem Rensink en Warner Dionisius. Rensink was al bekend onder de patriotten omdat hij zilveren keeshondjes vervaardigde.¹³

De rooms-katholieken waren de grootste groep dissenters in de stad. In de literatuur wordt herhaaldelijk vermeld dat zij vooraan stonden te trappelen om de nieuwe idealen van de patriotten mee tot stand te brengen. Maar te Zwolle hielden zij zich in 1795 vrijwel volledig op de achtergrond. Slechts de metselaarsbaas Arnoldus Forier en de rentenier Michaël Helmich lieten van zich horen. De laatste vond echter het beheer van zijn vermogen belangrijker dan het bestuur en hield er al spoedig mee op. De rooms-katholieken toonden in 1795 dezelfde voorzichtigheid die ze ook in de patriotentijd in de jaren tachtig aan de dag hadden gelegd. De uitkomst van de Bataafse revolutie was allerm minst zeker en bij eventueel herstel van het oude bewind zouden ze ongewijfeld de rekening gepresenteerd krijgen.

In 1795 werd het eerste voorzichtige stapje gezet op de weg naar de juridische gelijkberechtiging van de religies. Op 'de onveranderlyke Rechten van den mensch en Burger gegronde, Vryheid, Gelykheid en Broederschap, ten aanzien van alle Burgeren' werden de juridische belemmeringen voor huwelijken van de rooms-katholieken ingetrokken. Voor het aangaan van huwelijken golden voor alle religies voor de overheid dezelfde procedure.¹⁴ Dit liet onverlet dat de geprivilegeerde positie van de gereformeerde kerk bleef bestaan.

Nieuwe mannen

1795 betekende in de eerste plaats een sociale aardverschuiving in de rekrutering van bestuurders. Er kwamen heel wat nieuwe mannen (meestal met het Latijnse begrip *homines novi* aangeduid) op de regeringszetels in het oude stadhuis.

Het grootste deel van de nieuwe bestuurders kwam uit delen van de burgerij die het Zwolse stadhuis veelal alleen van de buitenkant zagen en nooit eerder in de meente of magistraat gekozen waren. Van alle magistraten uit de periode voor 1795 waren slechts vijf regenten opgenomen onder de Provisionele Representanten. Het waren vijf van de patriottische magistraten die in januari 1787 met veel gejuich van de verzamelde burgerij op

het kussen waren gekozen om de stedelijke constitutie in patriottische zin te wijzigen. In oktober van datzelfde jaar waren ze na de Pruisische inval door stadhouder Willem V aan de kant geschoven. Nu vierden ze hun triomfantelijk herstel.

Slechts drie leden van de in 1795 afgeschafte meente werden in een van de nieuwe besturen opgenomen. Dit duidt op een groot wantrouwen tegen alle voormalige meenteleden. Begrijpelijk, want de meente in de patriotentijd was niet altijd - of bijna nooit - genegen geweest aan de patriotse eisen tot democratisering van het college tegemoet te komen.

Voor het eerst sinds het begin van de achttiende eeuw werden er weer jonkers in het Zwolse bestuur opgenomen: de uit ballingschap teruggekeerde A.W. van Pallandt van Zuthem en Antony van Haersolte. Geen van de twee bleef overigens lang.

Een kenmerk van het stedelijk bestuur vóór 1795 was de aanwezigheid van veel juristen, voornamelijk voormalige advocaten. In het eerste jaar van de Bataafse revolutie waren er slechts acht.

Daartegenover waren personen uit de handel en ambacht ruim vertegenwoordigd, hetgeen voor 1795 juist niet het geval was. Het was een gemêleerd gezelschap met onder andere de houthandelaar Lubbertus Rietberg en de wijnkoper Christiaan Jan Zebinden 'bedaard en zeer geschikt, en in goeden doen'. Lambert Linthorst was een 'winkelier en gezeten man van kennis'. Een andere winkelier, Hendrik Tegelaar, was daartegenover 'niet gezeten, veel aan den mond, goed eeter en drinker'.

In de loop van de Bataafse tijd konden veel van de nieuwe bestuurders hun verworven positie niet ophouden. Zoals de metselaarsbaas Arnoldus Polier die de bestuurlijke roem naar het hoofd gestegen lijkt te zijn. Hij was 'goedhartig, maar niet slim'. Door zijn 'avancement' in de politiek had hij veel behoeften gekregen en was 'daarna verlopen'. Arnoldus Polier en veel collegae verwierven dan ook geen toegang tot het bolwerk van het Zwolse establishment, de Groote Societeit. Niet meer dan tien van de nieuwe regenten uit 1795 komen in de ledenlijst van 1803 voor.¹⁵

Van bevrijders tot lastpakken

De Fransen waren met veel enthousiasme binnen gehaald. Het Nederlandse volk was dankzij 'de dapperheid der vrije Franschen van hare boeijen ontslagen'.

Op verzoek van een aantal burgers was voor de komst van het Franse leger op stadskosten een Franse vlag genaaid en op de toren van de Kruiskerk gestoken ten teken dat de Zwolse burgerij zich had vrij gemaakt en dat zij niet anders wensten 'dan hare edelmoedige verlossers ten spoedigste in haar midden te zien, ten einde aan dezelve haare dankbaarheid te betuigen en de hand van vriend- en Broederschap toe te reiken'.

De Franse commandant legde na de intocht dezelfde verklaring af die ook elders was afgekondigd, namelijk dat de Fransen gekomen waren als bevrijders van het Bataafse volk uit de dwingelandij van het stadhoudelijk bewind en dat ze de onafhankelijkheid zouden eerbiedigen. Tegelijkertijd werd voor het gedrag van de Franse militairen een ordonnantie uitgegeven.

Het heeft niet mogen baten. De last van inkwartiering bij particulieren en instellingen werd nog verhoogd doordat het geen Voltaire lezende Fransen waren die men over de vloer kreeg, maar nogal ruig soldatenvolk. En lezen was het laatste waar ze aan dachten; de Franse soldaten sloegen aan het drinken. Bij de wijnhandelaar Zebinden meende men dat gratis te kunnen doen. Met twintig flessen wijn waren de soldaten genegen te vertrekken. Bij ene Van Leeuwen werden de ruiten ingegooid omdat hij de soldaten niet binnen wilde laten. Het bleef niet alleen bij drank. Drie Franse huzaren verkrachtten de weduwe Wieriks en haar twee inwonende meisjes. Ook de eigen commandanten waren niet veilig. Het stadsbestuur was genoodzaakt een heel regiment jagers uit de stad te laten verwijderen wegens nachtelijk wangedrag.¹⁶

In augustus was er onrust in de stad die veroorzaakt werd door tegenstanders van het nieuwe bewind. Toen er voor de Fransen feestelijkheden waren omdat het drie jaar geleden was dat de 'volkomen needervelling van den koninglyken Troon' plaats had gevonden en de vrede tussen Frankrijk en Spanje was getekend, werden bij diverse patriotten de ruiten ingegooid en waren er andere baldadigheden.

De relatie met de Fransen werd verder vertroebeld door de hoge kosten van onderhoud waar de stadskas, ondanks subsidies van de provincie, niet op berekend was. Het Franse papiergeld, de assignaten, maakte de situatie er niet beter op. De burgers waren verplicht betalingen in assignaten aan te nemen, maar het gebruik ervan tussen de burgers onderling was verboden. De assignaten kon men op het stadhuis omwisselen tegen

schuldbewijzen. Omdat de assignaten een onbetrouwbare munteenheid waren, liep iedereen ook voor de kleine bedragen zo snel mogelijk naar het stadhuis om ze om te wisselen, vooral toen bleek dat er ook nog hele pakken valse assignaten in omloop waren.

Omzien

Aan het eind van het jaar 1795 viel er voor de Zwolse burgers veel te overpeinzen, want het was me wel het jaartje geweest. Het laat zich denken dat niet iedereen tevreden was. De hoge idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap en de rechten van de mens waren minder snel te realiseren dan een deel van de bevolking dacht of hoopte. Daarbovenop kwam nog de almaar toenemende ellende met de Franse 'bevrijders'.

Misschien ging het velen zoals de patriot Rhijnvis Feith. Na zijn eerder getoonde hoopvolle verwachtingen vroeg hij zich al in juni af: 'Wanneer zal God het licht toch uit de duisternis doen voortkomen, en den storm der ontboeide hartstochten en driften doen bedaren?' Hij zag voor het toenmalige geslacht nog een 'aaklig verschiep'. Maar hij bleef ondanks zijn getob een achttiende eeuwse optimist. Toen hij de nieuwe uitgangspunten - en dat kan alleen maar de ondertussen bekende trits gelijkheid, vrijheid en broederschap zijn - in ogenschouw nam, schreef hij: 't Geen mij echter altyd troost, is, dat uit de tegenwoordige beginselen en omstandigheden toch eindelyk wel menschengeluk en menschendeugd voort moeten vloeien, daar uit onzen voorigen toestand en dien van geheel Europa dit nimmer te verwachten was'.¹⁷ Het kwam er op neer dat men niet meer terug kon. Men moest, zij het met een bang hart, voorwaarts.

Overigens was het vertrouwen van Feith in het volk er in 1795 niet groter op geworden. In het toneelstuk dat hij dat jaar schreef, *C. Mucius Cordus, of de verlossing van Rome*, schetste hij het Romeinse volk als uiterst wispelturig. Het kiest dan weer voor de ene leider en dan weer voor een andere, en weet niet wat het eigenlijk wil. Het is heel verleidelijk om in deze literaire verbeelding associaties te zien met de Zwolse gebeurtenissen in dit jaar van de commitees.¹⁸

Noten

1. Tenzij anders aangegeven is dit artikel gebaseerd op: J. Theunisz., 'De regering van de provisionele burger-representanten van Zwolle (30 januari-3

- mei 1795)', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 55 (1940), 254-271; en: J.I. van Doorninck, 'Zwolle's regeering van 1787 - 1812', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 1875, 1-29. Aangevuld met de resoluties van de Muncipaliteit.
2. Woordvoerders waren: G. Ridderinkhoff, J. Timmerman, H.J. van der Wijhe, Jacob Glazer, H. Lans en B.H. Klopman. Van der Wijhe en Lans waren eerder lid van het Comité Revolutionair.
 3. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), AAZ01 220 (14-9-1795).
 4. GAZ AAZ01 45. De bestuurders waren: Lambert Linthorst, Pieter van Hoboken, Nicolaas Kantelaar en Frederik van Ketwick.
 5. Theunisz, o.c. 266.
 6. GAZ AAZ01 6681.
 7. Theunisz zocht tevergeefs naar dit concept-plan. Hij kon het niet vinden omdat hij op een verkeerde datum zocht. Het stuk is te vinden in: GAZ AAZ01 220, 191-194.
 8. GAZ AAZ01 45, 4.
 9. J. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (handelseditie verschijnt najaar 1995), Inleiding paragraaf 6.
 10. G.J. Schutte, 'Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), 496-516.
 11. J.C. Streng, 'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. *De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*, Epe 1994, brief 83.
 12. M. van Heuven-Bruggeman, 'Een rekest in Zwolle in de nazomer van 1785', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 91 (1976), 70-95; esp. 77-78.
 13. [E.A. van Dijk], *Een greep uit de collectie van het Provinciaal Overijssels Museum*, [Zwolle z.j.], 22-23.
 14. GAZ AAZ01 220 (10-3-1795).
 15. H.J.H. Knoester, *De Grootte Societeit te Zwolle*, Zwolle 1992.
 16. GAZ AAZ01 6501.
 17. Streng, 'Zo als men', brief 84.
 18. H.G. ten Bruggencate, *Rhijnvis Feith. Een bijdrage tot de kennis van zijn werken en persoonlijkheid*, Wageningen 1911, 81-84. Een echte democraat is Feith nooit geweest. Hij voelde zich meer verbonden met de aristocratische patriotten en hij betuigde na 1813 nadrukkelijk zijn aanhankelijkheid aan de al evenmin democratische koning, Willem I. Zie Streng, 'Zo als men', passim, esp. brief 146.

Bijlage: De belangrijkste politiek actieve figuren in 1795

Naam	Religie	Beroep/status	Functies 1795
Besier, Augustijn Gerard	ger	advocaat	PR NR
Bodde, Gerrit	ger	arts	PR NR MN
Bouwmeester, Korstiaan	ger	molenmaker/houtkoopman	CR
Cleef, Herman Jacob *	men	brander	CR CP NR MN
Cleef, Willem van	men	pompmeester	CP
Damman, Hermannus	ger	koopman	CP
Doijer, Assuerus *	men	predikant	CP
Doijer, Jacob *	men	trijpfabrikant	PR MN
Feith, Rhijnvis	ger	ambtenaar/dichter	PR NR
Forier, Tieleman	ger		CP
Gelderman, Arnoldus	ger	advocaat	PR NR
Grol, Gerardus van	ger		NR MN
Haersolte, A.C.W.	ger	jonker	PR GS
Helmich, Michaël	rk	jurist/rentenier	CP NR GS
Hoboken, Pieter van	ger	ambtenaar	PR NR GS

Horst, Benjamin ter *	ger	meesterknoopmaker	CP
Jansen, Coenraad	ger	meester schoenmaker	CR
Janssen, Reindert Cor.	ger	koopman granen	CR
Kantelaar, Nicolaas	ger	apotheker	CP GS
Ketwich, Frederik van	ger	winkelier/handelaar	CP
Kock, Frederik *	ger	leerfabrikant/ambten	CR
Kolk, Jan van der	ger	meesterbakker	CR CP
Laan, Derk Jan van der *	ger	schilder/glashandelaar	MN GS
Lans, Herman *	ger	leerfabriek/koffiehuishouder	CR
Ledeboer, Jan Abraham	ger	olieslager	PR NR
Lill, Johan van	ger	jurist	MN
Linthorst, Lambert *	ger	koopman	PR NR MN
Marle, Gerrit Willem van	ger	advocaat	PR NR
Nilant, L.H.C.	ger	advocaat	CR GS
Nolst, Lambertus	ger	arts	CR CP MN
Pallandt, A.W. *	ger	jonker	PR
Polier, Arnoldus	rk	metseleersbaas	PR MN
Pompe v. Meerdervoort, A	ger	jonker	CR
Potgieter, Herman *		lakenkoper	CP NR MN
Pyman, Gerrit Jan *	ger	militair	CR
<u>Queisen, Ph. Hendrik</u>	ger	generaal-majoor	NR GS
Ramaker, Cornelis Godef.	ger	kapitein	MN GS
Rensink, Cornelis Willem	lut	zilvermid	PR MN GS
Rhijn, Jan Matthijs van	ger	resident Mataram	MN
<u>Riel, Daniel Olivier</u>	ger	jurist wijnkoper	MN
Rietberg, Lubbertus	ger	houthandelaar/molenaar	PR NR
Roos, Leendert de	ger	hovenier/ambtenaar	CR
Sluiter, Jan	ger	landbouwer	CR
Tegelaar, Hendrik *	ger	koopman winkelier	PR NR MN
Ulsen, Jan van		koopman textiel	MN
Veen, Hendrik van *		meester timmerman	CR CP
Vegt, Sion van der *	ger	mr. schoenmaker/leerlooier	CP
Warner, Dionisius *	lut		PR
Westerhof, Goossen	ger	bleker	CR
Wijhe, Hendrik Jan *	ger	koopman slijter	CR
<u>Zebinden, Chrisiaan Jan</u>	ger	wijnkoper	PR NR GS

Vet: voormalige patriottische magistraten.

Onderstreept: voormalige patriottische meenteleden.

*: Voormalige patriotten buiten meente en magistraat.

CP: Commissie plan nieuwe stadsrecht.

CR: Comité révolutionnaire.

GS: Groote Sociëteit.

MN: Municipaliteit.

NR: Nieuwe Representanten.

PR: Provisionele Representanten.

'Welaan! rechtschapen Vaderlanders!'

Muziek rond het revolutiejaar 1795

Frits David Zeiler

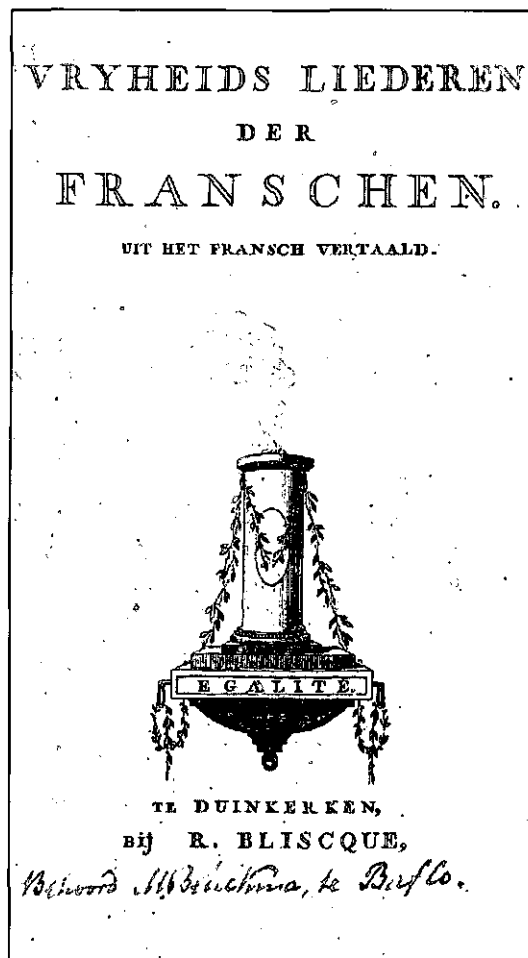
*Een gezangenbundel met vrijheidsliederen.
(foto: R. de Bree).*

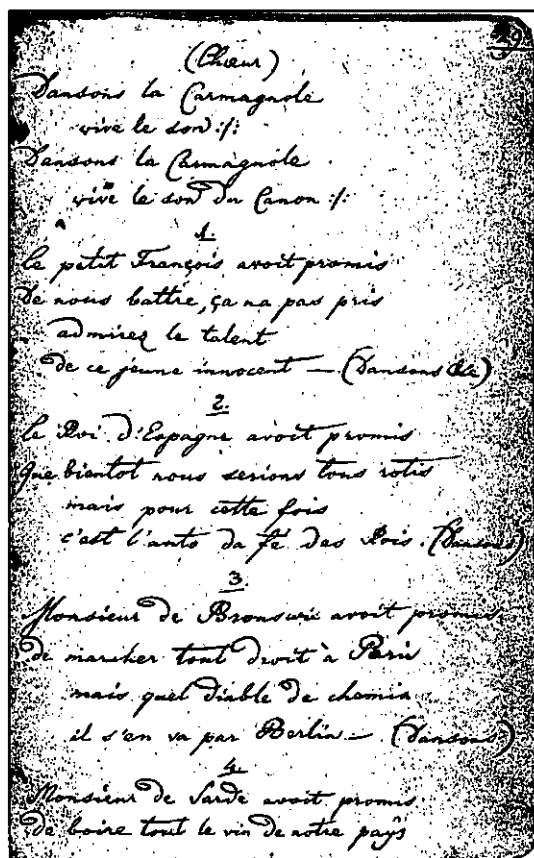
De Franse Revolutie wordt algemeen beschouwd als het begin van een nieuw tijdperk. In de turbulente jaren vanaf 1789 werd korte metten gemaakt met het *ancien régime* en kwam de weg vrij voor een ander type regeerders, dat op bredere lagen van de bevolking steunde en er vooruitstrevende ideeën op nahield. Institutioneel betekende dat inderdaad nog al wat, niet alleen vanwege de afschaffing van het (absolutistische) koningschap, maar ook door maatregelen als de scheiding van kerk en staat, de instelling van onafhankelijke rechtbanken en de reorganisatie van onderwijs en gezondheidszorg. Toch moeten we de maatschappelijke effecten van de omwenteling in Frankrijk en daarbuiten ook weer niet overdrijven; veel ontwikkelingen, bijvoorbeeld op wetenschappelijk, technologisch en economisch terrein, waren al in gang gezet en werden door de revolutionaire maatregelen hoogstens verhaast. Andere sectoren trokken zich van de wereldschokkende gebeurtenissen eenvoudigweg weinig aan, zoals de schilderkunst, de literatuur en de muziek. Waar de oude opdrachtgevers wegvielen verlegde men zijn aandacht naar de nieuw opgekomen klasse, terwijl sommige kunstenaars - zoals Mozart en Haydn - hun eigen opvattingen volgden en er voor kozen zich vrij te vestigen. In artistiek opzicht was Europa al in de zeventiger en tachtiger jaren van de achttiende eeuw volop in beweging: classicistische idealen, vroegromantische sentimenten en een opkomende belangstelling voor het 'volk' en het 'nationale' streken daarbij om voorrang. Van alle kunsten was er één die in hoog tempo steeds grotere groepen aan zich wist te binden: de muziek.

Europa, Nederland, Zwolle

De muziek stond in velerlei opzicht op een kruispunt. Niet voor niets werd juist het classicisme van de late achttiende eeuw synoniem voor 'klassiek'. Muzikale vormen als sonate, symfonie en soloconcert kwamen tot grote bloei en van het nieuwe instrumentarium was

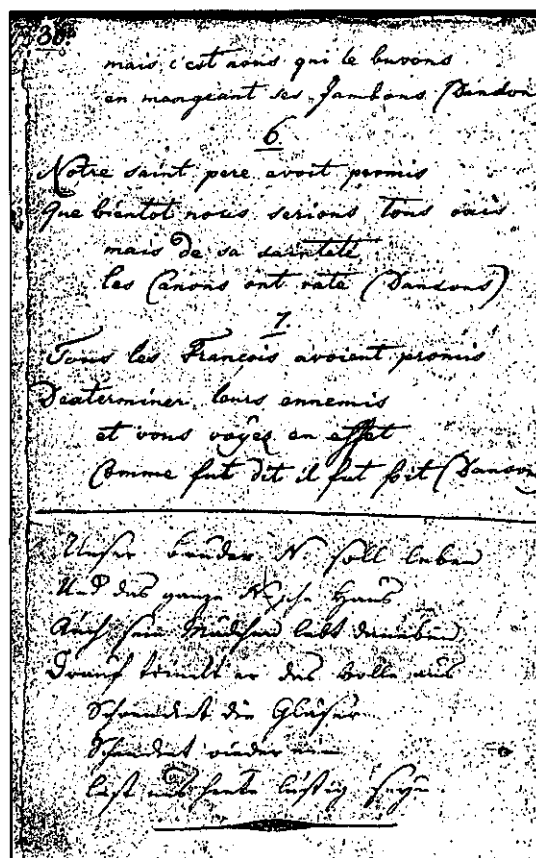
vooral de fortepiano buitengewoon veelbelovend. Veel meer nog dan het Franse lijkt het 'Bataafse' revolutiejaar 1795 deze ontwikkelingen te illustreren. In dezelfde week waarin het stadhouderlijk bewind in de Nederlanden ten val werd gebracht, stierf op 26 januari in het Oostfriese Bückeburg de laatste zoon van Johann Sebastian Bach, Johann Christoph Friedrich; daarmee verdween de dynastie die de late barok en de overgang

naar het classicisme had gedomineerd. 'Papa' Haydn, de *éminence grise* van de klassieke muziek, vierde op dat moment op zijn tweede concertreis naar Engeland triomfen met zijn laatste drie symfonieën, een muzikale vorm waarvan hij wel de uitvinder genoemd is en waarmee hij in ieder geval een basis heeft gelegd voor alle grote symfonici van de negentiende eeuw. Intussen werkte zijn leerling, Ludwig van Beethoven, in Wenen aan zijn eerste drie pianosonates, die hetzelfde jaar zouden worden gepubliceerd en het vertrekpunt zouden worden voor allen, die zich met het populairste instrument van de nieuwe eeuw zouden bezighouden. Beethoven geldt als een der eerste klaviervirtuozen, maar voorlopig zou hij worden overtroefd door een dertienjarige violist uit Genua: Niccolò Paganini.

En hoe stond het er in de Republiek zelf voor? In de traditionele muziekgeschiedenis wordt deze periode meestal in een paar woorden afgedaan. Het muziekleven hier te lande was, zo wordt gesteld, pover bij gebrek aan een echte hofcultuur en werd beheerst door buiten-

landers, met name Duitsers, van een middelmatig niveau. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat we met dit soort uitspraken voorzichtig moeten zijn. Niet alleen is onomstotelijk bewezen dat Nederland in de achttiende eeuw ten minste één componist van internationale allure heeft voortgebracht - Unico van Wassenaer - maar tevens is duidelijk geworden, dat er in ieder geval in de steden sprake moet zijn geweest van een echt muziekleven. Dit speelde zich enerzijds af rond de stadsorganisten, die tevens pedagoog en 'muziekmeester' waren, anderzijds rond de zogenaamde muziekcolleges. De laatste waren aanvankelijk besloten genootschappen van amateurmusici, maar na 1750 begonnen zij in de openbaarheid te treden. Zo was in Zwolle in de nadagen van stadsorganist Stechweij (ov. 1775) een beginnend concertleven te bespeuren; de leden van het 'Musiee college' legden het stadbestuur zelfs al concrete plannen voor tot inrichting van een concertzaal. ' In de spoedig daarna aangetreden Johann Gottlieb Nicolai, die zich veelbetekend 'Directeur du Concert' noemde, zullen

Het Franse revolutionaire lied 'la Carmagnole' genoteerd door Franz Egon van Bönninghausen.

de heren 'liefhebbers' een krachtige medestander hebben gevonden. ² Het bijzondere nu was dat de muziekuitvoeringen voorzover we kunnen nagaan ook werkelijk voor iedereen toegankelijk waren. In de meeste andere steden, zoals Amsterdam waar 'Felix Meritis' of in Deventer waar 'Unis par les sons de la musique' actief was, diende een bezoeker lid te zijn van het genootschap of door een lid te worden geïntroduceerd. In Zwolle kon iedereen gewoon bij een der plaatselijke boekhandelaren een kaartje kopen; kinderen half geld. ³ Al in het begin van de jaren-1790 liet Zwolle als eerste stad in Overijssel een nieuwe, geheel op het doel afgestemde concertzaal bouwen, terwijl Deventer zich met een

maakte den last der inkwartiering voor de Zwollenaars, hoe zwaar ook, draaglyk' ⁵ Dat het verschaffen van onderdak, kleding en voedsel voor ettelijke duizenden soldaten het nieuwbakken stadsbestuur en de bevolking voor enorme problemen stelde, moge duidelijk zijn. Zo werden tussen 15 februari en 9 april alleen al 142.386 broden geleverd, of ruim 2500 stuks per dag. ⁶ De militaire autoriteiten beschikten niet over genoeg contanten en gaven hun leveranciers assignaten af, die pas na lange tijd en na veel moeite konden worden verzilverd. De krant stond in die dagen dan ook vol met advertenties van middenstanders en ambachtslieden die verklaarden alleen nog te leveren tegen betaling 'in klin-

De MUSICANTEN van het 13de Regiment Jagers te Paard zullen op morgen (Donderdag) den 28 January in de groote Concert Zaal te Zwolle, een Instrumentaal en Vocal CONCERT geven, en op het zelfde DAg De Frys is voor een Hoer met een Damsje 10 guld. 10 fluty en de Militie voor d'Het 2e zyn, in voorloeden Concert Zaal in de Bloemhof alst te beekmen. Het Concert zal om half zyn uren beginnen.
Alle die geene welke lere te pretenderen hebben of verschuldigd zyn, aan de Nahgenichap van wylen ABEND NYLAND en AUKJE of WIF, te loven Rydeliden, beyde binnen de Stad Steenwyk overleden: worden verzogt en gesummeert hurre Plarentien op en an te geven, of zelva in persoon of door een gendegzame gewolmytiede op Dingsdag den 2 Maart 1796, by klimman der Sunne op de endmanis Regidag voor 't Stads gerigte van Steenwyk, by prene van verreck.

Een advertentie voor een muziekkavond zoals er voor en na 1795 talloze in de Zwolsche Courant geplaatst werden.

wijnhuis en Kampen zich met een voormalige ziekenzaal moesten blijven behelpen. Uit de helaas niet integraal bewaard gebleven eerste jaargangen van de *Zwolsche Courant* ⁴ komt een druk theaterleven naar voren en waar toneel was, was ook muziek. Dat men artistiek gesproken beslist niet achter de ontwikkelingen aanhobbelde, blijkt wel uit het feit dat Nicolai zich al in 1792 als vertegenwoordiger van de Amsterdamse pianobouwers de gebr. Meijer presenteerde en in dezelfde tijd zijn eigen klaviermethode het licht deed zien - al was die in muzikaal opzicht nog sterk clavecinistisch getint.

Honderttweeënvijftigduizend broden...

Zoals bekend ging de omwenteling van 1795 gepaard met een wisseling van de militaire wacht. De Pruisische en Engelse troepen, die de orangistische staatsgreep van 1787 hadden ondersteund, maakten plaats voor Franse 'troupses'. Ook Zwolle kreeg kort na de historische gebeurtenissen van de 30ste januari zijn aandeel, waarvoor inderhaast enkele kerkgebouwen tot provisorische winterkwartieren moesten worden ingericht. 'De goede Krygstugt, door de Franschen gehouden, stak zeer af by de ongeregelheden door de Engelschen gepleegd, en

kende munt'. Intussen verliep de inrichting van het nieuwe bestuur natuurlijk ook minder soepel dan de democraten van het eerste uur hadden gedacht. Langdurige beraadslagingen, strijd tussen verschillende facties, onduidelijkheid over de inrichting van het nieuwe staatsbestel maakten dat men 'van den vroegen morgen tot aan den laatsten avond in Stad bezigheden verzonken was...'. ⁷

Van de rest van het theaterseizoen '94-'95 zal onder deze omstandigheden niet veel meer gekomen zijn; de afgelastingen 'om bijzonder daartoe moverende redenen' van de Potjeskermis aan de Kamperpoort op 26 april en de St. Jacobimarkt of zomerkermis in juni van dat jaar zijn in dit opzicht tekenend. ⁸ Natuurlijk, de feestelijkheden rond de omwenteling zullen passend zijn omlijst en onder de ingekwartierden moeten zich tientallen muzikanten hebben bevonden. Ook zij zullen in den beginne wel andere zaken aan hun hoofd hebben gehad, al zal het niet overal zo erg geweest zijn als in Arnhem, waar het garnizoen zich door de bittere kou genoodzaakt zag het klavier van het eerbiedwaardige muziekcollege 'St. Caecilia' tot brandhout te slaan. ⁹ Of de heersende invloed van de musici uit Duitstalige landen snel door die van de Frans georiënteerden is vervangen, moet dan ook worden betwijfeld. Uit de spaar-

zame berichten over individuele militairen blijkt trouwens, dat de 'troupes' niet alleen van Franse origine waren; het aandeel van Duitse herkomst is opmerkelijk. Daartoe behoorde vermoedelijk ook de enige in 1795 vermelde garnizoensmuzikant, 'Jan Fredrik' Schnitscheffer, die trouwens liever amok dan muziek bleek te maken.¹⁰

... en zevenendertig banen

Bij dat alles kwam nog de politieke gezindheid van de actieve Zwolse musici en vooral van hen, die in officiële stadsdienst waren. Een maand of vier, vijf na de omwenteling begonnen pamfletten te circuleren om na de bestuurders ook de ambtenaren aan een proeve van betrouwbaarheid te onderwerpen. Men was vooral gebeten op diegenen, die bij de anti-democratische staatsgreep van 1787 waren blijven zitten, 'schoon het Volk met ongedult naar het *afzetten der zulken*; benevens het vervullen hunner posten door waardige Personen verlangt'.¹¹ Eind juni stelden de Provisioneele Representanten inderdaad een commissie aan om de stedelijke ambten en de daaraan verbonden tractementen en emolumenten eens kritisch te onderzoeken. Het rapport van deze commissie getuigt daarvan; onnutte of verouderde functies, zoals de krankbezoeker en de roodscheller (d.w.z. de man die gestorven vee wilde) konden vervallen. Andere stadsbeamten zouden het met minder moeten doen, zoals de organist, wiens tractement f. 500 bedroeg: 'de Commissie is van begrip dat het zelve diende verminderd en bepaald te worden op f. 400 door de Geestelijkheid te betalen.' Dat laatste zou pas elf jaar later gebeuren, toen de scheiding van kerk en staat ook op dit punt werd doorgevoerd. De jaarlijkse vergoeding voor het stemmen van het orgel à 80 gulden was volgens de commissieleden arbeidsloon en viel niet onder de 'ampten en bedieningen.' Ook aan de vergoedingen voor de orgeltreder en de voorzanger van de Grote Kerk werd niet getornd; die konden 60 resp. 161 gulden blijven. Hetzelfde gold voor de voorzanger van de Bethlehemse Kerk (f. 49), maar diens collega van de Broerenkerk werd gekort (van f. 91 naar f. 75) en het tractement van de Waalse voorzanger (f. 75) kon naar het oordeel van de commissie geheel vervallen, daar deze functie eerdaags met die van 'Stads Fransche Meester' zou worden gecombineerd. Terwijl de commissie aldus delibereerde, werd ook een notitieboekje van alle stedelijke ambten aangelegd, waarin aanteken-

ning werd gehouden van de ontvangen sollicitaties. Dit waren niet alleen brieven van buitenstaanders; volgens een modern aandoend systeem moesten ook alle zittende functionarissen verzoeken om 'bij continuatie' te worden benoemd.

Vervolgens gebeurde er maandenlang niets. Pas toen de stadsregering begin december de burgers opriep, eventuele bezwaren tegen de ophanden zijnde herbenoemingen in te brengen, barstte de politieke discussie los.¹² 'Word het niet meer dan tijd dat die Oranje vrinden eens uyt haar plaas gezet worden...', schreef een boze Adolf Glaser, die al op 7 juni naar een baantje bij de overheid had gesolliciteerd; zoals 'menig eerlijk paterjort' kon hij met vrouw en kinderen op een houtje bijten, terwijl de 'vette amten' nog altijd door 'die klanten' werden vervuld... Met meer dan zeshonderd stadgenoten tekende Glaser een rekest waarin gevraagd werd de prinsgezinden uit de openbare ambten te weren. Zij voegden een lijst toe met de namen van 37 personen, van wie er huns inziens maar enkele op clementie konden rekenen - zoals de beurtschipper op Kampen, van wie het gerucht ging dat hij met steekpenningen had gestrooid. Bovenaan de lijst figureerden stadsarts Nilant, rentmeester Hoekman, krankbezoeker Boesenkool, organist Nicolai en voorzanger Beltman van de Broerenkerk, terwijl de Franse meester Gas(t)man met zijn Duitse collega Tijl als hekkesluiters waren opgenomen. In dit licht worden de adviezen van de commissie tot salarisvermindering ineens duidelijk, vooral ook dat opmerkelijke verschil binnen de vier voorzangers. De twee die 'gespaard' werden, Willem van den Berg van de Grote Kerk en Willem Klinkert van de Bethlehemse Kerk, zagen er als goede patriotten zelfs niet tegenop de petitie tot afzetting van hun collegae mede te ondertekenen...

Voor de organist is het in ieder geval met een sisser afgelopen; hij bleef in functie tot zijn dood in 1801. Hij zal ook voor het concert- en theaterleven nagenoeg onmisbaar zijn geweest. Dat men tegen het najaar in ieder geval de draad weer opnam, blijkt uit een in Zwolle onderschepte brief, geschreven door iemand die door Adolf Glaser wel tot 'die klanten' zou zijn gerekend.¹³ 'Men verwagt zeker,' schrijft de heer Phillipsz uit Ommen aan zijn vriend Landa in Leiden, 'dat eerlang hier in onze buurt in de schouwburg een fraai stuk zal vertoond worden, om dat de preparaties aanhoudend voortgezet, en de toeloop van volk tot nog toe zeer groot

is...' Om welk stuk het hier gaat, blijkt niet uit de brief, maar de enigszins spottende toon doet vermoeden dat het de nodige politieke, en wel patriotse, lading bezit. Van een georganiseerd concertleven in Zwolle vernemen we overigens pas weer iets in januari 1796. Het militaire aandeel daarin is onmiskenbaar: op een instrumentaal en vocaal concert door het 23ste Regiment Jagers te Paard volgt het eerste van een reeks optredens op de woensdagavond door de Nationale Garde der Stad.¹⁴

'Vaderlantsche Lietjes'

Nergens uitte de politieke gezindheid zich zó als in straat- en spotliedjes. Er was ook het Zwolse stadsbestuur veel aan gelegen, het zingen en roepen ervan niet in vechtpartijen te laten ontaarden.¹⁵ Al in 1786 werden zowel de kreet 'Oranje Boven - Patriotten Onder' als de omgekeerde versie verboden en na de Pruisische inval gingen ook de liederen van beide partijen in de ban. Maar toen de Franse troepen eind 1794, begin 1795 de grenzen van de Republiek naderden, werd de Zwolse jeugd weer overmoedig en zong uit volle borst 'aanstotelijke en twist wekkende liederen', waaronder 'het bekende liedje van de Carmanjolen':

Dansons la Carmagnole,
vive le son, vive le son,
Dansons la Carmagnole,
vive le son du canon!

Verbieden hielp niet meer; na de Bataafse omwenteling

vond ook dit republikeinse lied uit 1792 zijn weg naar boekjes en bundels.¹⁶ In de krant werd al spoedig geadverteerd met uitgaven als de 'Nouvelles Chansons Patriotiques' en naderhand ook met de nieuwe 'Bataafsche Volks-almanach', die 'Vaderlantsche Lietjes' bevatte.¹⁷ Natuurlijk was hier nogal wat tweede- en derderangs maakwerk bij, zoals deze, waarschijnlijk nog illegaal verspreide vertaling van de Marseillaise¹⁸:

Welaan! Rechtschapen Vaderlanders!
De Dag van roem en Eer breekt aan;
De vuige Heerszucht plant heur standers,
Zij zwaait haar bloedige Oorlogs-vaan...

Wat in deze en dergelijke teksten na tweehonderd jaar opvalt is niet alleen de bloedige ernst, want die is uit de omstandigheden nog wel te verklaren; tenslotte ging het om een zaak waar men heilig in geloofde en waarvoor men bereid was te vechten. Het is echter vooral het volstrekte gebrek aan humor, dat ze voor ons haast onverteerbaar maakt. Wat dat betreft gingen de tegenstanders subtieler te werk en hebben zij gedaan gekregen, dat hun spotliedje op de Franse maagd nog altijd in de Hollandse huiskamers wordt gezongen:

Hop, Marjanneke,
Stroop in 't kanneke,
Laat de poppetjes dansen!
Eenmaal was er een Prins in 't land
En nu die kale Fransen...

Noten

1. GAZ AAZ01-5763, Plan tot verbouw van het Refter tot een concertzaal, 1774. Waarschijnlijk is dit in een of andere vorm uitgevoerd en ontstond zo de 'oude' zaal die in 1792 is vervangen door de Nieuwe Concertzaal in de Bloemendalstraat.
2. Over Nicolai: H.C.J. Wullink en F.D. Zeiler, 'J.G. Nicolai, stadsmusicus en organist', in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992), 94-104. Over het muziekleven in het algemeen: F.D. Zeiler, 'Door de klanken der muziek vereend'. *Muziekleven in Overijssel 1740-1810*, Zwolle 1991.
3. Het oudst bekende toegangskaartje (1777) staat afgebeeld bij Wullink en Zeiler, 96.
4. Aanwezig op het Gemeentearchief Zwolle; met name de maanden november en december 1792 verraden een druk seizoen.
5. J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, LXXXIIe boek, 371.
6. GAZ AAZ01-3913, Staat van uitgaven ten laste van het gewest wegens leveranties aan de Franse troepen, 1795-97, fol.3.
7. Rhijnvis Feith, *C. Mucius Cordus of de verlossing van Rome*. Amsterdam 1795, Voorbericht, noot op p. V.
8. GAZ AAZ01-220, p. 204; *Zwolsche Couant* 1 juli 1795.
9. GA Arnhem, Archief St. Caecilia 1.
10. GAZ, fiches 'hoedanigheden' bevatten tot 1800 de volgende militairen: Jan Fredrik Schnitscheffer, muzikant, 31-12-1795 (vgl. Res. Provisioneele Representanten 137-138); Etienne Gihot 3-6-1796; Johannes Josephus Tobi 6-6-1797; Andries Hornong 4-6-1798; Johan Andreas Schendler 14-9-1798; Daniel Eberling 11-10-1798; Jan Welliger, muzikant, 14-12-1798; Jan Christoffel Roedel, muzikant, 12 en 28-4-1799. Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat ook de man die in 1801 Nicolai zou opvolgen, Johann Carl Röhner, aanvankelijk als militair in dienst was van de Bataafse Republiek.
11. GAZ AAZ01-401, 402 en 6533.
12. GAZ AAZ01-6681.
13. GAZ AAZ01-6533. Het is overigens mogelijk, dat de brief in een heel andere plaats dan Ommen is geschreven en daar alleen is gepost in een poging de censuur te omzeilen. In dat geval zou de inhoud betrekking kunnen hebben op een andere stad dan Zwolle.
14. *Zwolsche Courant* 27 en 30 januari 1796.
15. GAZ AAZ01-219, p. 456-457 en 220, p. 13-15, 21-24, 146, 152, 154-155. Vgl. Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle II*, Zwolle 1961, 150.
16. De Carmagnole komt o.a. voor in het privé-liedboekje van Franz Egon von Bönninghausen, aangelegd in 1802 (RAO HA Herinckhave 817, p. 29-30).
17. *Zwolsche Courant*, 18 juli 1795 en 6 januari 1796.
18. *Vryheids liederen der Franschen, uit het Fransch vertaald*. Duinkerken z.j. [1792-94], 1.

Drie jongens in revolutietijd', een jongensboek van Hans van Assen

J.C. Streng

In 1955 werd door de auteur Hans van Assen een boek uitgegeven voor 'jongens van twaalf jaar en ouder' met als decor revolutionaire gebeurtenissen te Zwolle in de eerste maanden van 1795. Het boek en de schrijver zijn anno 1995 vrijwel in vergetelheid geraakt. Vrijwel; want, vergeef me het cliché, wie schrijft blijft. En ook al is het maar in een enkel exemplaar, het is steeds weer mogelijk aan schrijver en boek aandacht te besteden.¹

Het verhaal

De hoofdpersoon van het verhaal is Hilbert Meilofs, de

zoon van stalhouder, voerman en wagenverhuurder Meilofs in de Walstraat. Hiermee heeft de schrijver talloze mogelijkheden om Hilbert te laten reizen. Hilbert is bevriend met Matt van Marle de zoon van de regent, Mr. Gerrit Willem van Marle. Het was Hilbert die in contact komt met de Vlaming Bob Verschaeye. Deze was als tamboer met de Franse troepen mee naar het noorden getrokken. De twee jongens raken door hun liefde voor paarden al snel met elkaar bevriend en bij de inkwartiering van de troepen lukt het Bob om bij de Meilofs in huis geplaatst te worden.

De drie jongens raken in diverse avonturen verwickeld door - wat pathetisch - 'de man met het rode gelaat'. Deze figuur maakt het vooral Hilbert aanvankelijk alleen lastig maar heeft het later in het boek op zijn leven gemunt. Het is echter jammer dat de schrijver niet in staat is geweest er een strak sluitend verhaal van te maken. Teveel suggesties over revolutionaire activiteiten van de man met het rode gelaat worden niet verder uitgewerkt.

Dat einde komt nogal abrupt met de dood van Bob. Hij wordt doodgeschoten door de man met het rode gelaat, die de stiefbroer van Bob blijkt te zijn. De plot van het verhaal is dus gebaseerd op een persoonsverwisseling en de man met het rode gelaat was in de veronderstelling dat Hilbert Bob was en zat dus achter de verkeerde jongen aan.

Feit en fictie

Het blijft een omstreden genre, een roman gebaseerd op historisch materiaal. Het is geen geschiedenis en geen literatuur, vlees nog vis. De grote historicus Johan Huizinga maakte in dit genre onderscheid tussen een 'histoire romancée' en de historische roman. De 'histoire romancée', noemde hij vanwege de vele romantische versieringen ook wel beeldend 'geparfumeerde historie'. Daar moest hij niet veel van hebben. Daarentegen was de historische roman in zijn oordeel een 'onberispelijk letterkundig genre'.

R. van Looy maakte de tekeningen en de omslag voor "Drie jongens in revolutietijd".

Drie jongens in revolutietijd behoort ongetwijfeld tot de laatste categorie al was het maar omdat de enige geur die uit het boek opstijgt die van de paardenstal is. Maar belangrijker argument is Huizinga's omschrijving van een historische roman: de schrijver 'put zijn stof uit de geschiedenis, geeft beelden uit een bepaald historisch verleden, maar biedt ze als louter belletrise, zonder aanspraak om als strikte waarheid te gelden, ook al meent de auteur, dat zijn voorstelling van het historisch milieu de juiste is'.² Van Assen doet het niet met minder.

Bij een historische roman moet de schrijver voortdurend een keus maken tussen de historische realiteit en eisen voor de voortgang van het verhaal. En natuurlijk past een auteur dan zijn bronnen aan naar zijn verhaal want hij is eerder romanschrijver dan historicus. Van Assen laat dan ook de in werkelijkheid plaatsgevonden verkrachting van moeder en dochter Wieriks en een inwonend meisje achterwege. Dit brute geweld achtte hij denkkelijk toch niet geschikt voor zijn jeugdige lezers en in zijn boek blijft het bij een gewelddadige overval door Franse soldaten. De daders worden door het dapper optreden van Hilbert, Bob en Matt gearresteerd. Dat biedt Van Assen dan weer makkelijker de gelegenheid om zijn hoofdpersoon Hilbert verliefd te laten worden op een van de slachtoffers, Christien Wieriks.

Dit is een fraai voorbeeld dat het verhaal voorrang heeft boven de bronnen. Van Assen is echter niet altijd in staat geweest de lokroep van een interessante bron te weerstaan. Zo laat hij Hilbert een lange reis maken om bij het draaibed in kasteel Twickel in het verre Twente te komen. Om de reis naar dit bed in het verhaal te passen wordt de man met het rode gelaat weer ingevoerd om een aanslag op Hilbert te plegen. Ook de reis naar Schokland past in dit stramien.

De gevolgen van de revolutie

Hoe verwerkt Van Assen de politieke veranderingen in het verhaal? Op welhaast iedere pagina wordt aan de feitelijke gevolgen van de revolutie gerefereerd. Zoals aan de Zwolse bestuurswisseling en de rampzalige gevolgen van de Franse inkwartieringen.

Interessanter zijn zijn suggesties over de sociale gevolgen. In de revolutionaire tijd zijn de sociale verschillen, ook al is nu iedereen burger, niet opgeheven. In het boek wordt gesuggereerd dat het maatschappelijke onderscheid tussen de sociale standen in de dagelijkse om-

gang minder nadruk krijgt, al moet iedereen daar nog aan wennen. De vriendschap tussen de regentenzoon - jongeheer - Matt en Hilbert, de zoon van een kleine middenstander, symboliseert die verandering. Daar wordt ook aan gerefereerd in de verhouding tussen Hilbert en de burger, maar nog steeds baron, De Vos van Steenwijk, lid van de Provinciale Representanten. Bij de eerste kennismaking wil de met vooroordelen behepte baron, (zijn nieuwe status van burger doet daar niets aan af), weinig van 'zo'n gewone jongen uit het volk' weten. Maar de verstandige opmerkingen van Hilbert doen hem van gedachte veranderen. En aan het eind van het boek zit baron De Vos van Steenwijk zelfs te overpeinzen of er ook adeldom zonder titels bestaat en of de een niet net zo goed is als de ander.

Magistraat Van Marle ziet ook al een toekomst in het verschiep waarin die wakkere middenstanders het land zelf besturen en niet meer de aristocraten en patriciërs. Van Assen neemt daarbij een ruim voorschot op de toekomst, want het zou nog tot 1919 duren al eer het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen werd ingevoerd. Aan het laatste was 'moeder Hilbert' helemaal nog niet toe. Politiek was 'mannenwerk' en de deelname van vrouwen lag nog volkomen buiten haar voorstellingsvermogen.

Balans

Drie jongens in revolutietijd is een boek met meer plussen en minnen dan hier genoemd kunnen worden. Dat hoeft ook niet, want zo ernstig hoeft het ook niet genomen te worden. De charme van het boek voor Zwolse (en ook Overijsselse) lezers is natuurlijk de herkenbaarheid van de locatie. De avonturen van de jongens zijn als ze door de binnenstad dwalen op de voet te volgen. Die herkenbaarheid geldt ook voor een aantal personen zoals bijvoorbeeld de regent Gerrit Willem van Marle, de dichter Rhijnvis Feith, de militair Gerrit Jan Pijman en de historicus Gerard Dumbar. Maar of het boek werkelijk aan zijn doel beantwoordt heeft, kan natuurlijk alleen een jongen van twaalf jaar of ouder uitmaken.

1. Met dank aan mevrouw A.M.W. Wiegerinck-van Wiechen die mij kort geleden op het bestaan van het boek attent maakte. Over Hans van Assen was op korte termijn geen nadere informatie te vinden.
2. J. Huizinga, Verzamelde werken 7, Haarlem 1950, 158.

Literatuur

M. Schaap

Nieuwe boeken

H.J. van den Berg, *De parochiekerk van St. Jozef te Zwolle: 1933-1995*, Zwolle (Wezo Grafisch Centrum) 1995.

De betovering van de Suikerberg. Dertien beelden buiten, Publikatie uitgegeven t.g.v. de tentoonstelling de betovering van de Suikerberg, 17 mei t/m 20 augustus 1995, Zwolle (VVV) 1995.

W. van den Bosch, *De topsportjaren van baanrenner Rinus Schotman: 1933-1940*, Zwolle (s.n.) 1995.

L. van Dijk, *Zwolle vestingstad*, Zwolle (VVV) 1995.

J. Erdsieck, *Echo's uit het verleden: herinneringen en verhalen door bewoners van de Zwolse verzorgingshuizen*, Zwolle (Gezamenlijke verzorgingshuizen) 1995. (Verkrijgbaar bij de receptie van verzorgingshuis 'De Nieuwe Heren', prijs f. 10.-.)

P. Gellings et al. (red.), *60 jaar Cornelissen, een liber amicorum*, Zwolle (Waanders) 1995.

E. den Hartog, 'Kinderen van God, kroost van Abraham: de iconografie van het Abraham-tympaan te Zwolle', in: E. den Hartog (red.), *Bouwen en duiden: studies over architectuur en iconografie*, 147-161.

B.J. Kam, *Haas: planter en handelsman op Deli 1881-1905: met genealogische notities over Di Gazar, Zeeuw van der Laan en Van Zijp*, Zwolle (Geert Groote) 1995.

M.P. Lochtenberg met medewerking van H.C.J. Wulink, *Tien Zwolse orgels beschreven*, Zwolle (Stichting 'Open orgeldag Zwolle') 1995.

J. Mulder-de Vries en J. Scheper (red.), *Kleine kracht, grote zegen: 100 jaar Christelijke Gereformeerde kerk Zwolle*, Zwolle (Upmeyer) 1995.

G.G. Nieuwmeijer, 'Perronoverkapping station Zwolle', in: *Heemschut* 72 (1995), 24-26.

D. Stibbe en J. Hagedoorn met medewerking van A. van der Baan en E. de Weerd, *Herinneringsboek Joods Zwolle: 1940-1945*, Zwolle (Nederlands-Israelitische Gemeente) 1995.

L. Wierda, *De Sarihandschriften. Laatmiddeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek*, Zwolle (Waanders) 1995.

I. Wormgoor en C. Schrader, *Beeld Le Chêne, André Boone, locatie Spoolderberg*, Zwolle (Stichting Techniek & Kunst) 1995.

Zelfs een graf zonder zerk werd hun niet gegund..., [Zwolle (Nederlands Israelitische Gemeente) 1995].

Nieuwe tijdschriften

Bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur zijn onlangs twee nieuwe tijdschriften verschenen. Beide tijdschriften zullen vier keer per jaar verschijnen.

Het eerste tijdschrift heet *Alledaagse Dingen*. Het is een nieuwsblad met informatie over actuele ontwikkelingen op het gebied van de volkscultuur, regionale geschiedenis, folklore en volkskunst in Nederland en Vlaanderen.

Alledaagse Dingen is bedoeld voor iedereen die zich beroepsmatig of als leek op de hoogte wil houden van wat er gebeurt in het veld van volkscultuur: leden van historische verenigingen, folklore- of volkskunstgroepen, medewerkers van oudheidkamers en archieven en anderen geïnteresseerden. Het blad houdt hen op de hoogte van nieuwe boeken, cursussen, tentoonstellingen en studiedagen. Omdat niet iedereen altijd overal aan deel kan nemen bevat het blad regelmatig verslagen van studiedagen en symposia.

Het eerste nummer is in maart uitgekomen en bevat het verslag van een studiedag over ornamenten en van een studiedag over archivering van regionaal belangrijk audio-visueel materiaal.

Tot eind 1994 was *Alledaagse Dingen* de titel waaronder het Nederlands Centrum voor Volkscultuur een publiekstijdschrift uitbracht. Met ingang van dit jaar werd de titel *Alledaagse Dingen* echter gereserveerd voor het nieuwsblad. Tegelijk werd een full-color publiekstijdschrift uitgebracht onder de naam *Traditie*.

Traditie. Tijdschrift over tradities en trends geeft informatie over de achtergronden van het dagelijks leven. Het eerste nummer bevat bijvoorbeeld artikelen over de

oude strijd om de macht in het gezin, moderne vrekken in Nederland, dialecten, de laatste beenbewerkster en over de culturele achtergrond van ons alfabet.

Iedereen volgt in het dagelijks leven tal van tradities: eten van een bord, groeten met de rechterhand, je verjaardag vieren. Iedereen doet het en niemand denkt er over na. Het lijkt alsof het nooit anders is geweest. Wie er echter bij stilstaat, snapt dat het gedrag niet is aangeboren maar aangeleerd.

Het ontstaan van nieuwe gebruiken en de achtergrond van bestaande gewoonten vormen een wonderlijk terrein, waarover veel wetenswaardigs is te vertellen. Het nieuwe tijdschrift laat op heldere wijze zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuilgaat.

Proefabonnement Alledaagse Dingen kost fl. 20,-

Een jaarabonnement Traditie kost fl. 35,-

Informatie: Nederlands Centrum voor
Volkscultuur

Lucasbolwerk 11

3512 EH Utrecht

tel. 030-319997.

Agenda

Cursussen en studiedagen

Inleiding in de lokale en regionale geschiedschrijving in Overijssel

De cursus is bedoeld voor amateurhistorici en andere belangstellenden die zich actief met de geschiedenis van een stad, dorp of streek willen bezighouden. De cursus is sterk op de praktijk gericht en beoogt de cursisten enkele noodzakelijke methodieken en vaardigheden aan te leren voor het doen van historisch onderzoek. Zo wordt aandacht besteed aan het opzetten van een historisch onderzoek, aan literatuur- en archiefstudie en aan het verwerken van de onderzoeksresultaten in een werkstuk.

Data: maandag 13, 20 en 27 november; 4 en 11 december; 15, 22 en 29 januari 1996.

Plaats: Rijksarchief in Overijssel, Eikenstraat 20, Zwolle

Tijd: 14.00-16.30 uur

Docent: drs. J. Drentje

Kosten: fl. 150,-

Opgave: Kunst en Cultuur Overijssel

Jacob Catsstraat 25

8023 AE Zwolle

tel. 038-537527.

Op zoek naar de geschiedenis van mijn huis

In deze cursus komt aan de orde hoe u de geschiedenis van uw huis of van een ander gebouw kunt onderzoeken. Het is een praktische cursus met veel zelfwerkzaamheid. Hoe oud is een huis en hoe zag het er vroeger uit? Wie waren de eigenaren, wie woonden er en hoeveel grond hoorde bij het huis of de boerderij? Deze en tal van andere vragen leert u tijdens de cursus te beantwoorden.

Data: 8 en 22 januari 1996; 5 en 19 februari en 4 maart

Plaats: Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26, Zwolle

Tijd: 19.30-21.30

Docent: W.A. Huijsmans

Kosten: fl. 75,-

Opgave: voor 1 december bij het Gemeentearchief
Zwolle

Voorstraat 26

8011 ML Zwolle

tel. 038-982488.

Achtergronden van het dagelijks leven; vier lezingen over volkscultuur

In de lezingen wordt op een toegankelijke manier ingegaan op de achtergronden van oude, maar ook van nieuwe gebruiken. Aan de hand van dia's komen vier thema's aan bod:

1. Wat is volkscultuur?
2. Over geboorte en huwelijk.
3. Feesten uit de jaarcyclus.
4. De dood.

De sprekers zijn allen werkzaam bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur in Utrecht.

Data: 2, 9 en 16 oktober en 6 november

Plaats: Rijksarchief in Overijssel, Eikenstraat 20, Zwolle

Tijd: 14.00-16.00 uur

Docenten: diverse

Kosten: fl. 85,-

Opgave: Kunst en Cultuur Overijssel

Jacob Catsstraat 25

8023 AE Zwolle

tel. 038-537527.

Tentoonstellingen Provinciaal Overijssels Museum

Gouden Kroon:

De geschiedenis van het lager onderwijs.

Een educatieve tentoonstelling voor het basisonderwijs.

Voorstraat 34, van 18 september t/m 12 november.

Drostenhuis:

90 jaar Circus Krone, foto's van Jan Drost.

Circus Krone in miniatuur, affiches, programma's e.d.

Melkmarkt 41, van 23 augustus t/m 8 oktober.

Windesheim voorbij.

Een sprookjesachtig verhaal rondom de havezate Windesheim getekend door Dammis Baan.

Melkmarkt 41, van 21 oktober t/m 3 december.

Mededelingen

Inbinden van het Zwols Historisch Tijdschrift

Ook dit jaar biedt de Zwolse Historische Vereniging haar leden de mogelijkheid het Zwolsch Historisch Tijdschrift te laten inbinden. De kosten van bundeling van drie jaargangen in één band bedragen f. 50.- exclusief BTW. Meer informatie geeft de secretaris van de Vereniging, de heer A. Arendsen, Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon 038-652369

Auteurs

J.J. Seekles (1956) was aanvankelijk onderwijzer. In 1979 werd hij archivaris. Momenteel is hij verbonden aan het gemeente-archief te Zwolle.

drs. H.A. Stalknecht (1959) is werkzaam als free-lance historicus en als vrijwillig medewerker bij de IJsselakademie te Kampen.

drs. J.C. Streng (1945) is werkzaam als free-lance historicus.

drs. F.D. Zeiler (1949) is historicus. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert op het gebied van de (vooral Oost-Nederlandse) geschiedenis en archeologie.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, R. de Bree, B.J. Kam, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten *f* 25,00/jaar

overige leden *f* 35,00/jaar

huisleden *f* 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

R. de Bree, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

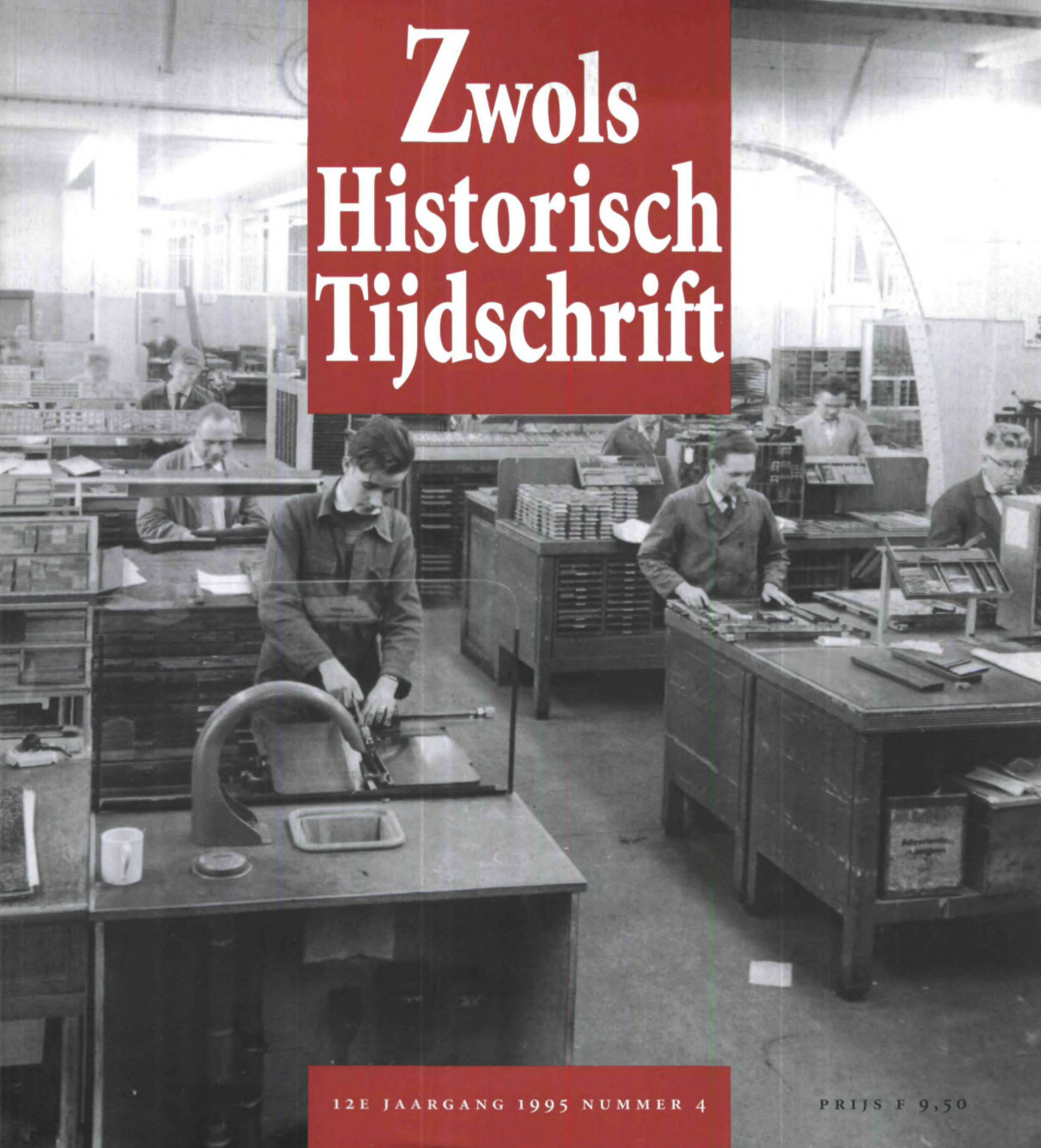
Opmaak: Frank Reklame Zwolle

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

12E JAARGANG 1995 NUMMER 4

PRIJS F 9,50

Zwolle vroeger en nu

Dick Hogenkamp

Beide dia's zijn genomen vanaf het dak van het kantoorgebouw van de Waterleiding Maatschappij Overijssel (WMO). Dit gebouw staat op de plek waar vroeger een schitterende villa stond met de naam 'Spoolderenk'. In 1907 had Pieter van Deventer, bankier, deze villa laten bouwen. Na een brand in 1913 verrees op deze plaats een veel kleiner huis; ook al omdat de bank van Van Deventer failliet ging. In 1935 werd de WMO eigenaar van het huis. Ter plekke verrees een kantoorgebouw dat daarna vele malen verbouwd is. Sinds kort is de WMO in een totaal nieuw kantoorgebouw gehuisvest.

Aan het eind van de Veerallee werd in 1936 een rotonde aangelegd, ook wel bekend als het Spoolderbergcircuit. De rotonde sloot aan op de nieuwe rondweg.

In 1975 kwam - iets meer naar achteren - een nieuw verkeersplein tot stand. Een kleine tien jaar later was de aanleg van het laatste gedeelte van de IJsselallee tot aan het verkeersplein voltooid. Daarmee was Zwolle-Zuid voor het snelverkeer optimaal ontsloten. Om het nieuwe verkeersplein vanuit de stad bereikbaar te maken, was o.a. café-restaurant De Jonge Jan, gelegen aan het eind van de Veerallee, afgebroken.

De Veerallee dankt zijn naam aan het feit dat de weg vroeger doorliep tot aan het Katerveer. Na de aanleg van het Spoolderbergcircuit kreeg het laatste stuk weg de toepasselijke naam Oude Veerweg.

Het drukke verkeer op de Veerallee, de IJsselallee en de A28 staat in schril contrast met de rust op de Oude Veerweg waar nog steeds van de landelijke omgeving valt te genieten, die vroeger zo gewoon was op de Spoolderberg.

*Rotonde bij de Spoolderberg
(foto's: Dick Hogenkamp).*

Redactioneel

Inhoud

Het jaar 1995 stond in het teken van twee herdenkingen: de herdenking van 1795 en van 1940-1945. Het Zwols Historisch Tijdschrift heeft aan beide onderwerpen een themanummer gewijd. De Tweede Wereldoorlog laat ons echter ook in deze aflevering nog niet los.

Kees Ribbens schetst in zijn artikel hoe de drukpersvrijheid in de oorlog aan banden werd gelegd en hoe de Zwolse Courant daarop reageerde. Ook de jeugdherinneringen van Willem Boxma hebben gedeeltelijk op de oorlogsperiode betrekking. Hij zag in 1940 de Duitsers over de Hortensiastraat marcheren en vijf jaar later zag hij de Canedezen door dezelfde straat komen.

Lydia Wierda voert de lezer ruim vijf eeuwen in de tijd terug, toen Zwolle een belangrijk economisch, cultureel en godsdienstig centrum was, waar vele mooie handschriften werden vervaardigd. Bij de productie daarvan speelde het Fraterhuis een grotere rol dan tot nu toe bekend was.

Gert-Jan van der Horst zet in zijn bijdrage uiteen welke betekenis de liberale baron Sloet gehad heeft, niet alleen voor Zwolle maar ook provinciaal en nationaal.

In verband met de open dag toog Dick Hogenkamp naar de WMO aan de Oude Veerweg. In zijn rubriek Zwolle vroeger en nu, werpt hij een blik op de rotonde bij de Spolderberg.

De redactie van het Zwols Historisch Tijdschrift wenst U tot slot een gelukkig 1996 en veel plezier bij het lezen van deze aflevering.

Zwolle vroeger en nu Dick Hogenkamp	112
Drukpersvrijheid aan banden. De Zwolse pers in oorlogstijd Kees Ribbens	114
Een gewone jongen in Zwolle/4 Willem Boxma	123
Zwolle als centrum voor boekproductie Lydia Wierda	131
B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1808-1884) Gert-Jan van der Horst	139
Literatuur	142
Agenda	143
Mededelingen	144
Auteurs	145

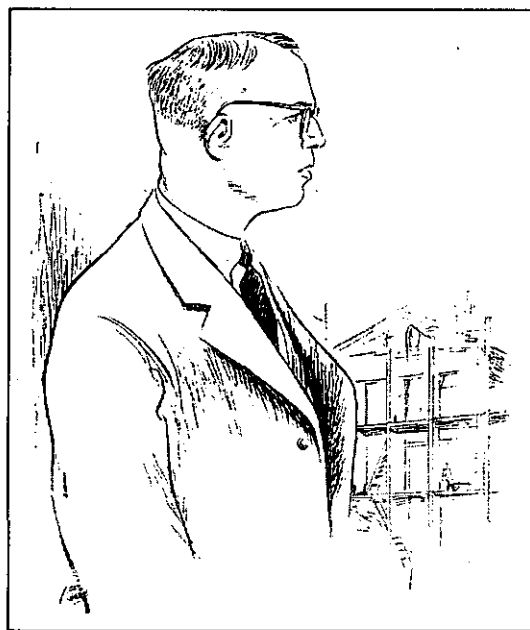
Omslag: Krantenzetterij bij de Erven J.J. Tijl, circa 1955. De foto laat één en al bedrijvigheid zien. In de Tweede Wereldoorlog was er een groot gebrek aan papier en de berichtgeving was schaars (foto: collectie Tijl, Gemeentearchief Zwolle).

Drukpersvrijheid aan banden

De Zwolse pers in oorlogstijd, 1940-1945

Kees Ribbens

Ir. P. van Gelder. Tekening door Teun van der Veen (in: Tijds Curiosa Zwolle 1952).

van de media om lezers, luisteraars en kijkers te beïnvloeden en manipuleren. De bezetter streefde er daarom naar, om alle vormen van publiciteit zoveel mogelijk naar zijn hand te zetten. Getracht werd de publiciteit te zuiveren van informatie die vanuit militair of ideologisch oogpunt onwelkom was, en de media ten dienste te stellen van de nazi-propaganda. Zo hoopte men de Nederlanders ontvankelijk te maken voor het nationaal-socialisme.

Het Duitse toezicht strekte zich uit over boeken, brochures, tijdschriften en kranten. Zo werden bijvoorbeeld twee vooroorlogse publi-

caties van de Zwolse predikant ds. G. Horreüs de Haas door een verbod getroffen vanwege de hierin verwoordde afwijzing van het nationaal-socialisme.¹ In geval van een dergelijk verbod nam de politie alle aanwezige exemplaren in de plaatselijke boekhandels en bibliotheken in beslag. Op deze wijze verdwenen de romans van Jef Last en A.M. de Jong uit de boekenkasten. Bij Burghart's Leesbibliotheek aan het Gasthuisplein werden ook meer politiek getinte werken verwijderd als Den Doolaards *Het hakenkruis over Europa*.²

Behalve boekhandelaren moesten ook uitgevers en journalisten zich naar de nieuwe machthebbers richten. Dat gold evenzeer voor allen die betrokken waren bij de totstandkoming van in Zwolle verschijnende periodieken. De wijze waarop zij geconfronteerd werden met het optreden van de bezetter en hun reacties daarop staan in dit artikel centraal.

De plaatselijke pers

De plaatselijke Zwolse pers bood aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een gevarieerd beeld. Naast enkele kerkbladen, het geïllustreerde weekblad *Timotheüs* en het Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad (alias *Ten Heuvel's krant*) verschenen er twee dagbladen in de Overijsselse hoofdstad, de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant en het Overijsselsch Dagblad. Laatstgenoemd dagblad telde circa 4400 abonnees en behoorde tot het Haarlemse mediaconglomeraat De Vereenigde Katholieke Pers, uitgeefster van *De Tijd*. De door Erven J.J. Tijl uitgegeven Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant - met ruim 15.000 abonnementen aanmerkelijk groter - was daarentegen een vrij neutraal, enigszins liberaal-gezind dagblad. De krant was voor de oorlog

terughoudend met commentaar, al had de redactie zich bij tijd en wijle afkeurend uitgelaten over de Duitse politiek. Plaatselijke politieke bijeenkomsten werden op neutrale wijze verslagen, ook wanneer het de NSB betrof. Advertenties van deze beweging werden zonder problemen aanvaard.

Beide kranten werden op 10 mei 1940 verrast door de Duitse inval. Over de lotgevallen van het Overijsselsch Dagblad is bij gebrek aan gegevens weinig bekend.³ De Zwolsche Courant verscheen die middag niet. De telexverbindingen van de redactie waren verbroken, terwijl de verspreiding van de krant werd belemmerd door oorlogsomstandigheden. Pas op dinsdag 14 mei, na twee nooduitgaven met officiële mededelingen, verscheen de krant weer in een herkenbare, maar sterk afgeslankte uitvoering. In de eerste maanden na de Duitse inval zou de gemiddelde omvang van de krant acht pagina's bedragen, terwijl dat voorheen ruim twaalf pagina's was.

De redactie verklaarde op de voorpagina van 14 mei dat zij zich nu moest gedragen "naar den wensch der Duitsche militaire overheid". Buitenlandse berichtgeving, zo werd duidelijk gemaakt, mocht niet in strijd zijn met de belangen van de bezetter en zou uitsluitend gebaseerd worden op Duitse bronnen. Daarnaast zou er voldoende ruimte voor onder meer stadsnieuws en ontspanningslectuur blijven. Onder deze omstandigheden beloofde de redactie onder leiding van de 55-jarige Martinus Hendrikus Werkman haar taak als "verbindende geleding" tussen de lezers zo goed mogelijk te vervullen.⁴

De berusting in de nieuwe situatie bleek de volgende dag, toen het besluit van generaal Winkelman om de vijandelijkheden te staken als noodzakelijk en verstandig werd onthaald. Een geprononceerde stelling nam de redactie echter niet in. Dat bleek ook uit het redactioneel van 16 mei waarin de lezers in algemene bewoordingen werden opgeroepen de toekomst moedig en daadkrachtig tegemoet te treden.⁵

Diezelfde dag maakte de Militärbefehlshaber in den Nederlanden bekend dat tijdens de bezetting geen preventieve censuur zou worden uitgeoefend. De Duitsers verbonden hieraan de

eis van een absoluut loyale houding van uitgevers en redacteuren. Dit bracht met zich mee dat het gezicht van de Zwolsche Courant veranderde door het grote aantal verplichte berichten van Duitse zijde. Noodgedwongen plaatste de redactie de via het ANP-telexnet verspreide Duitse legerberichten plus overig nieuws van het Deutsches Nachrichtenbüro (DNB) vaak op prominente plaatsen. Zwolse lezers van landelijke bladen - inclusief het handvol Zwolse abonnees van het NSB-orgaan Het Nationale Dagblad - werden in hun kranten overigens met hetzelfde verschijsel geconfronteerd.

Mr. H. Dijkers. Tekening door Teun van der Veen (in: Tijds Curiosa Zwolle 1952).

Erg veel indruk leken de veranderingen niet te maken in Zwolle. In juni 1940 liet ir. P. van Gelder, die samen met mr. H. Dijkers de directie vormde van uitgeverij Tijl, zich ontvallen dat de bezetting in het niet viel vergeleken met de Franse tijd toen de krant gedeeltelijk in het Frans verscheen.⁶ Toch moest Van Gelder zich realiseren dat de persvrijheid fors beperkt was. Hoewel preventieve censuur ontbrak, moesten dagelijks enkele exemplaren van de krant vers van de pers bij de Ortskommandantur bezorgd worden. Terdege werd beseft dat opname van ongewenste berichten kon leiden tot opheffen

van de krant.

Hoewel de Nederlandse krantedirecties via de telex tal van aanwijzingen over hun taak ontvingen, was het niet altijd even duidelijk wat wel en niet was toegestaan. Ook de sedert september 1940 aanwezige provinciale Pressereferent schiep weinig duidelijkheid.⁷ Dit leidde tot voorzichtigheid in de vorm van zelfcensuur. Zo

krant zich achter de idealen van de Nederlandsche Unie, een nieuwe politieke beweging die reeds twee weken prominent aanwezig was in het nieuws. De redactie stemde in met het gedachtengoed dat de Nederlanders zich los moesten maken van het vastgelopen parlementaire stelsel met de oude partijpolitiek. Ze hoopte dat de lezers zich niet langer afwachgend

De Voorstraat ca. 1950. Op de plek van het gemeentearchief en de Rabobank was voorheen de stoom-, boek- en steendrukkerij van de Erven J.J. Tijl gevestigd. Uiterst rechts was vanaf de straat via een glazen pui te zien hoe "de Zwolsche" van de persen rolde (foto: collectie Tijl, Gemeentearchief Zwolle)

werd het bekladden van een viertal etalages van joodse winkeliers in Zwolle, eind augustus 1940, in de Zwolsche Courant verzwegen. Toen er begin oktober opnieuw ruiten besmeurd en zelfs vernield werden, wilde de redactie niet langer zwijgen. De krant eiste een "krachtig ingrijpen tegen deze wandade", maar repte in haar berichtgeving met geen woord over het anti-joodse karakter van de vernielingen.⁸

Deze terughoudendheid betekende overigens niet dat de krant geen enkele stelling durfde te nemen. In de zomer van 1940 had de Zwolsche Courant zich voor het eerst tijdens de bezetting politiek uitgesproken. In een redactioneel commentaar op 6 augustus 1940 schaarde de

zouden opstellen.⁹ De Nederlandsche Unie kon vervolgens op ruime aandacht rekenen in de kolommen van de krant.

De steun aan deze in brede kring gewaardeerde beweging, werd begin oktober 1940 opnieuw manifest in een redactionele bijdrage over de politieke toekomst van Nederland.¹⁰ Daarin werd melding gemaakt van Musserts bezoek aan Hitler kort daarvoor. De redactie sprak de hoop uit dat nu ook de leiders van de Nederlandsche Unie - die immers "het vertrouwen van een veel groter deel van ons volk [genoten]" - gelegenheid zouden krijgen hun opvattingen over samenwerking met het Duitse rijk uiteen te zetten in Berlijn. Om de NSB niet

voor het hoofd te stoten, werd tevens het belang van samenwerking tussen de NSB en de Unie benadrukt.

Niet alleen was de speelruimte voor de krant om een eigen mening ten toon te spreiden beperkt, maar de redactie zag zich ook af en toe genoodzaakt zich ronduit achter het beleid van de Duitsers op te stellen. Zo werd in juli 1940 gerept van de wijsheid en edelmoedigheid van de Führer, toen deze tot een overeenkomst met Engeland wilde komen. Een jaar later werd de oproep van rijkscommissaris Seyss-Inquart om deel te nemen aan de strijd van de nazi's tegen de Sovjet-Unie met nog grotere instemming begroet. De Duitse druk op de Nederlandse pers was aanzienlijk toegenomen na de Duitse inval in de Sovjet-Unie in juni 1941. De pers was verplicht de strijd in de Sovjet-Unie op de voorpagina te behandelen, liefst voorzien van eigen beschouwingen van de krant. De Zwolsche Courant voldeed daaraan met meer overtuiging dan strikt noodzakelijk was: de mogelijkheid om mee op te marcheren tegen het communistische bolwerk werd als "eervolle plicht" voorgesteld.¹¹

Dergelijke uitlatingen gaven blijk van meer loyaliteit aan de Duitse doelstellingen dan noodzakelijk leek. Wilde de krant echter blijven verschijnen, dan was zij min of meer verplicht om naast de weergave van de door de Duitsers gecontroleerde nieuwsvoorziening, bij tijd en wijle lippendienst aan de bezetter te bewijzen. Dit kon bijvoorbeeld bestaan uit het plaatsen van foto's van de Zwolse fotograaf Herman Heukels, een fanatiek nationaal-socialist. Voorts werd afhankelijkheid betoond in redactionele commentaren die vooral betrekking hadden op de buitenlandse politiek van de nazi's.

Daarnaast probeerde de krant zo veel mogelijk 'gewoon' door te gaan met de neutrale weergave van de eigen nieuwsgaring. Zo werden de plaatselijke bijeenkomsten van de NSB en verwante organisaties objectief verslagen zonder een spoor van enthousiasme. Dat de krant slechts lippendienst aan de bezetter wilde bewijzen, bleek in januari en februari 1942 toen twee grote artikelen werden geplaatst over een bezoek van koning Willem II aan Zwolle in 1841.¹² De goede

Voor plaatselijk nieuws, mededelingen van de lokale overheid en de rubriek 'Wie ruilt', zoals in de krant van 27 maart 1945, waren de lezers aangewezen op de Zwolsche Courant.

**Albino vraagt flinke Winkel-
luffrouw. Aanbieding Vos-
maerstraat 5. n.m. 5-6 uur.**

**Gevr. een flink Damselsje
tegen goed loon. K. Visscher.
Coetsstraat 65.**

**Mevr. Vonk-Heezer. Diezer-
straat 3. vraagt net. Meisje
v. daz of d.e.n. Goede kost.**

**R. z. a. hulp in de huishouding voor
dag en nacht. Br. onder no. 1203.**

**B.s.a. net meisje voor daz of
d.e.n. Brieven a. Mel. A. M.
Jansen. Goudsbloemstraat 28.
Zwolle.**

**Jong echtpaar uit Den Haag met
kind zoekt gem. huisje buiten
Zwolle of gedeelte van huis. Br.
onder no. 1196.**

**Gemeub. Zit-slaapkamer te huur
gevraagd. Br. onder No. 1199.**

**Gez. 2-pers. gem. Slaapkamer z
pens., omgeving St. Josephkerk
Assend.str. Br. onder no. 1202.**

**Pensien gezocht voor echtp.
en 3 groote kinderen in de
omgeving van Zwolle. Liefst
in de bosschen. Uitv. brieven
onder No. 1101.**

**Jevraagd. 3 heeren zoeken
een slaapkamer. Brieven W.
F. de Ridder. Binnenvaart-
school. Praubstr. 17. Zwolle.**

**Wie wil aan een ziele een beetje
thee afstaan? Diezerstraat 106.**

**Nieuwe lichte heeren rezen-
las en 3 m. wollen japonsket
v. g.o. kinderschen. Br. ond.
No. 1189 Bijk. Zw. Ort.**

**Wie ruilt mijn trekzak of
Tornuabinnendoek 100 l. ge-
zalf. voor kruiwagen.
Van Keulen. Molendw. str. 28**

**Wie ruilt mijn „Pelikan“
vulpen voor meisjeskleeren
leeftijd 11. A. Gladiolenstr. 19**

**Wie ruilt mijn bl. zarh. re-
zenlas 15 l. voor een lichte
rezenlas leeftijd 20 jar.
Hortensiastraat 38.**

**Wie ruilt mijn trouwdoek
voor wollen peisnoir.
Enkstraat 50.**

**Wie ruilt mijn g.o. vulpen v.
rolschaatsen (korellarsers).
Bosch. Diezerstraat 125.**

**Wie ruilt mijn nieuwe v.o.
pumps 37 voor nw. heeren-
pantalon. Middelweg 27.**

**Wie ruilt mijn mooie donker-
blauwe gekleede jazon m. 40
voor driekwart lasje m. 42.
Hofhuus. Klaasboerstraat 38.**

**Wie ruilt mijn boekentast of
theewagen voor goed duivel-
tie. Brieven onder No. 1190**

**37½ voor leeren d.schoenen
m. 38. Leeren d.pantoffels
m. 38 voor m. 38. Ter Wee.
Nieuwegg. 226. IJsselmui-
den.**

**Mijn compl. voorwiel voor
z.s.a.n. overall. zw. kw. Br.
onder No. 1189 Bijk. Zw.
Crt. Kampen.**

**Mijn beste 1 h. sch. m. 42
voor dito h. hsch. m. 42½
of 43. Br. onder No. 1161.
Staat ter dekking witte VJ.
Reus. ram. dekseld. f. 1.50.
Baltus. Vechtstraat 77.**

**Mijn vooenwies met toe-
hooren en groote baboon v.
dubbele leeren schoelstasch.
IJzerman. St. Nicolaasdik
51A Kampen.**

**Mijn lichte zomermantel
(zwager). m. 42-44. v. een
mantelbakie. Damlaan 76.
Kampen**

**Wie ruilt mijn zes kleine
bordjes twee groote borden
en een groote schaal v. kon-
tes. Veeralles 37**

**Wie ruilt prima grize teddy-
beermantel m. 42. v. zwarte
wollen mantel. Na zes uur.
Lindestraat 44**

**Wie ruilt mijn nieuw v.o.
vloerkleed. 2,30 x 3,30 m. v.
een z.s.a.n. damesriwiel met
banden. Broderstraat 6.**

**Wie ruilt mijn klompen m.
27. voor dames zomersch. m.
51 of hobbelsdaard.
Willemskade 8.**

**Wie ruilt mijn z.s.a.n. dames-
schoenen. m. 38. pl. hak. voor
damesch. m. 38. pl. hak.
Bilderdijkstraat 32.**

**Wie ruilt mijn nieuwe da-
messch. met steunzool. m. 37.
voor nieuwe dames sportsch.
m. 37-38 en fluweelen br.
bareet voor 4 knot schapen-
wol. Melkmarkt 40.**

**Wie ruilt donkerroode zo-
merhoed voor paar dames-
kousen en 2 paar heeren-
ken. wandelwagentie. g.o. te
koop zevr. Locht.
Piet. Heinstaat 55**

**2 dr. z.s.a.n. tonrensschoenen
m. 29 en 33 voor z.s.a.n. da-
messchoenen. m. 40.
Itersum B 151.**

**Wie ruilt mijn z.s.a.n. dr. h-
schoenen. m. 45. voor dito m.
43. nieuwe zw. h.schoenen. m.
42. voor z.s.a.n. br. h. sch. m.
43. v.o. Schutte. Spoolde
A 185/III. Oort. IJsselbrug**

**Wie ruilt mijn z.s.a.n. bruine
laze tonrenssch. m. 38. voor
laze tonrenssch. m. 40. zwart
of bruin. moet z.s.a.n. min.
Brieven onder No. 1144**

**Wie ruilt een paar v.o. zwarte
damesch. m. 37½. v. wollen
vestie of wol daarvoor.
Hortensiastraat 103**

**Wie ruilt mijn z.s.a.n. werk-
schoenen. m. 45. voor dito
laze sch. m. 44. J. Meier-
man. Kl. Grachtie 3/III.
Zwolle.**

**Wie ruilt mijn theeservies
m. 8 kon en schotels voor wasch-
stel. Gernestraat 5. Zwolle.**

**Kleermaker. Compon bruine kam-
garen streepstof. 3,10 m. v.o. te
ruilen voor dito kwal. streepstof.
Liefst blok. Kleermakerij Nijhof. afh.
Oude Stadhuus. Kampen.**

**Wie ruilt mijn 2 wollen d. camifolies
en z.s.a.n. jr. lage jongensschoenen
maat 39 voor 6 sloopen. 3 bandbad-
doeken en 3 theedoeken. donkerbl.
zijden japon maat 38 en gebloemde
japon maat 38 en schoentjes maat
37 h. hak voor traplooper lang 9 M.
Kostanjestr. 48.**

**Wie ruilt mijn 2 nieuwe v.o. lakens
voor z.s.a.n. dames sportschoenen.
maat 35. Diezerhoven 7**

**Te ruilen een z.s.a.n. valschakel
voor een paar manchesterbroeken
en overjas. Te koop een salon-zit-
bank f. 75. Baarda. Westerveldstr. 27**

**Wie ruilt g.o.h. plusfour pakje. leef-
tijd 12 j. v. leeft. 15 jaar.
Boerdam. Laag-Zuthem C 40**

**Wie ruilt mijn z.s.a.n. wasch-
stel voor 2 nieuwe of z.s.a.n.
heerenhemden (liefst inter-
lock). Enzelsche Werk A 174.
Zwolle.**

**Wie ruilt mijn 3 katoenen
manahemden. voor kinder-
kousjes. 3 l. en kinderdirect-
toirtie. 1 jaar. Rendes.
Willemsen D 66/2**

verstaander begreep dat de affiniteit van zijn krant uitging naar het Huis van Oranje, ook al maakte deze bijdrage het blad nog niet tot een strijdbaar orgaan.

Plaatselijk persmonopolie

Inmiddels was de Zwolse pers aanzienlijk ingekrompen waardoor de Zwolsche Courant

omvangrijk perswezen te creëren dat eenvoudiger te controleren was. Uiteindelijk verdwenen bij deze persreorganisatie 28 dagbladen waaronder acht kopbladen van het katholieke dagblad De Tijd, inclusief het Overijsselsch Dagblad.¹⁴

Ook werd een groot aantal nieuwsbladen en kerkbladen opgeheven. In Zwolle kregen zowel

De Melkmarkt in 1957. De zuidzijde van de Melkmarkt werd beheerst door het pand van de Erven J.J. Tijl. Omdat uitbreiding niet mogelijk was, vertrok Tijl in 1968 naar de Blaloweg. Een kleine verkoop- en informatie-ruimte is het enige dat van Tijl in de binnenstad achterbleef (foto: collectie Tijl, Gemeente-archief Zwolle).

nagenoeg een plaatselijke monopoliepositie verwierf. Allereerst was uitgeverij La Rivière en Voorhoeve in juni 1941 getroffen door een verbod op de uitgave van het protestants-christelijke geïllustreerde weekblad *Timotheüs*. Het blad stond bij de bezetter in een kwade reuk vanwege enkele Duits-onvriendelijke artikelen in de vooroorlogse jaargangen.¹³ Eind september 1941 deelden de bezettingsautoriteiten vervolgens mee, dat vanaf 1 oktober een groot aantal bladen niet meer kon verschijnen als gevolg van papierschaarste. Hoewel de papiervoorraad door verminderde binnenlandse productie en import beperkt was, werd deze reorganisatie vooral doorgevoerd om een minder

de Zwolsche Kerkbode van de Hervormde gemeente als de Gereformeerde Kerkbode met de nieuwe maatregel te maken. Een slechts enkele maanden daarvoor opgericht katholiek kerkblad legde meteen het loodje. De protestanten zochten daarentegen naar andere mogelijkheden. Hun kerkbodes werden in oktober-november 1941 afgeslankt tot mededelingenbladen die verschenen onder de titel *Mededeelingen der predikanten Van Noppen, Groenewegen en Stevens en Mededeelingen van de gereformeerde kerken in de classis Zwolle*. Ze zouden tijdens de bezetting nog een enkele keer van naam veranderen, terwijl de uitvoering steeds eenvoudiger werd.

Nadat begin oktober 1942 ook het Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad bij een nieuwe persreorganisatie werd opgeheven, verwierf de Zwolsche Courant als enig plaatselijk dagblad een monopoliepositie. Mede als gevolg van de grote behoefte aan nieuws, steeg de belangstelling voor de krant. Het aantal abonnementen dat eind 1940 17.456 bedroeg, was een jaar later

Aangezien het streng gecensureerde buitenlandse nieuws een zeer selectief en vertekend beeld van de werkelijkheid gaf, was de krant voor veel lezers voornamelijk nog interessant vanwege de officiële bekendmakingen over voedseldistributie en dergelijke.

Ondanks het feit dat de Zwolsche Courant steeds de verplichte Duitse berichten publiceerde,

Leerling in de zetterij bij de Erven J.J. Tijl, circa 1955. Hoewel de foto niet uit de oorlog dateert, onderging het arbeidsproces tot circa 1960 weinig verandering (foto: collectie Tijl, Gemeentearchief Zwolle).

toegenomen tot ruim 20.000. In de zomer van 1942 waren er meer dan 24.000 lezers, een aantal dat de verdere duur van de bezetting min of meer stabiel zou blijven.¹⁵ Dat betekende overigens niet dat uitgeverij Tijl haar winst evenredig zag toenemen; de bedrijfskosten - vooral de papierenprijzen - namen aanzienlijk toe terwijl de abonnementsprijzen nagenoeg gelijk bleven.

Vanaf 23 november 1942 verscheen de Zwolsche Courant wegens een nieuwe papierbeperking in gehalveerd formaat. Naarmate de omvang van de krant kleiner werd tijdens de bezetting, nam het aandeel van het buitenlandse oorlogsnieuws toe. Dit ging vooral ten koste van het binnenlandse en plaatselijke nieuws.

was de bezetter niet tevreden met de inschikkelijkheid van de krant. Dit had er in augustus 1941 toe geleid dat de krant afscheid moest nemen van de joodse redacteur W. van der Hoeden uit Kampen, die op last van de Duitsers werd ontslagen.¹⁶ De overige betrokkenen bij de krant moesten zich na de oprichting van het Persgilde in januari 1942 aansluiten bij dit onderdeel van de Nederlandsche Kultuurkamer. Hoewel dit lidmaatschap blijk moest geven van trouw aan het nationaal-socialisme, voldeed de krant daarna blijkbaar nog steeds niet aan de eisen van de nieuwe orde. Dit droeg er toe bij dat de 38-jarige Henricus Dijkers, uitgever van de krant, op 4 mei 1942 door de Duitsers werd

gearresteerd. Met nog drie directeuren, een hoofdredacteur en een journalist die werkzaam waren bij kranten uit het hele land, werd hij als gijzelaar vastgezet in Sint Michielsgestel. Reden hiervoor vormde de verdenking onvoldoende mee te werken aan de totstandkoming van het nieuwe Europa. Samen met enkele honderden medegijzelaars, allen vooraanstaande mannen uit de Nederlandse samenleving, moesten zij een waarborg vormen tegen eventuele verzetsdaden in het land. Dikkers werd op 17 december 1942 weer vrijgelaten en nam toen zijn functie als directeur weer op.

Inmiddels begon de krant, onder druk van de bezetter, steeds meer op een Duits propagandaorgaan te lijken. Daartoe werd vooral bijgedragen door de artikelen van de Haagse redacteur, drs. G.F.B. Damen. In februari 1943 schreef Damen een bijdrage over de strijd tegen de Sovjet-Unie. Hij waarschuwde voor een onderschatting van "het roode gevaar" en gaf af op landgenoten die zich afzijdig probeerden te houden. Engeland zou het Europese vasteland, Nederland inclusief, aan de Russen verkwanseld hebben zodat de enige mogelijkheid voor de toekomst bestond uit een totale oorlog tegen Stalins troepen aan de zijde van de nazi's. Ook bij andere gelegenheden herhaalde de Haagse redacteur dat de Engelse politiek zat vastgeketend aan het communisme.¹⁷

De artikelen van Damen waren de teruggekeerde directeur een doorn in het oog. Dikkers, die zich verschillende malen in redactionele aangelegenheden mengde, wenste duidelijker stelling tegen de Duitsers te nemen. Met een artikel over de behandeling van de joden wilde hij de bezetter provoceren. Plaatsing hiervan werd echter met het oog op mogelijke represailles voorkomen door ingrijpen van zowel zijn echtgenote B. Dikkers-Tijl, commissaris van de drukkerij, als zijn mededirecteur Van Gelder.¹⁸

De argumenten die bij het overtuigen van Dikkers zeer waarschijnlijk een rol hebben gespeeld, zijn als volgt te omschrijven. Zo bestond de kans dat de bezetter een hem welgezinde journalist als hoofdredacteur zou benoemen om de krant in een NSB-orgaan te

veranderen. De Zwolsche Courant wilde de van haar afhankelijke lezers - het blad had immers een monopoliepositie - daarentegen juist zo onafhankelijk mogelijk voorlichten. Een verschijningsverbod, een andere mogelijke straf, betekende vermoedelijk tevens tewerkstelling van het personeel in Duitsland, iets dat de directie juist zoveel mogelijk wenste te voorkomen.¹⁹ In een dergelijk geval was het bovendien niet uitgesloten dat de drukpersen, al dan niet in ruil voor een vergoeding, weggevoerd zouden worden wat nadelig zou zijn voor de naoorlogse positie van het bedrijf.

Dergelijke bezwaren leken voor Dikkers zwaarder te wegen dan eventuele persoonlijke risico's. Zijn gijzeling weerhield hem niet van illegale activiteiten. Hij zamelde onder meer geld in voor de groep De Groene, verzorgde koeriersdiensten voor een spionagegroep en schakelde drukkerij Tijl in bij de vervaardiging van valse Ausweisen. Daarnaast was hij betrokken bij het illegale Nationaal Comité van Verzet.²⁰ In april 1943 speelde hij een belangrijke rol bij het uitwaaiëren van de April-Meistaking in het Zwolse bedrijfsleven. Door de staking bij Tijl verscheen de Zwolsche Courant niet op 30 april, maar onder druk van de felle Duitse reacties was het snel gedaan met de publieke afwijzing van de bezetter. In het hoofdartikel van 4 mei 1943 benadrukte de redactie dat iedereen het hoofd koel moest houden.²¹ Opnieuw conformeerde de krant zich aan de machthebbers.

Om meer invloed te krijgen op de koers van de krant, ondernam het NSB-gezinde departement van Volksvoorlichting en Kunsten pogingen om hoofdredacteur Werkman te vervangen door een NSB'er. Om aan die druk te ontkomen werd de Haagse redacteur Damen in november 1943 opgevolgd door de nog sterker pro-Duitse B. Uiterwijk Winkel, voormalig redacteur van de Provinciale Drentsche en Asser Courant. De nieuwe redacteur schaarde zich vanaf zijn eerste artikel volledig achter de uitgangspunten van de bezetter. Hij beklemtoonde dat Europa zou sterven wanneer de Sovjet-Unie, die "cultuurloze steppe" vol barbaren, de overwinning zou behalen op de

nazi's. Die schrijfstijl paste in de toon van de Nederlandse pers die vanaf de tweede helft van 1943 werd ingezet. Naarmate er steeds minder positief nieuws was te melden, werd de nadruk gelegd op de veronderstelde kwalijke gevolgen van een bevrijding door de westerse geallieerden en hun communistische bondgenoot.²²

Terwijl de frontposities van de nazi's zienderogen verslechterden, hield de Haagse redacteur zich verkrampst vast aan het nationaal-socialisme. Nog in mei 1944 stak hij de loftrompet over Mussert bij gelegenheid van diens vijftigste verjaardag. Op 28 augustus 1944 verscheen de laatste bijdrage van Uiterwijk Winkel in de Zwolsche Courant. Hij speculeerde hierin op een toekomstige communistische revolutie in Nederland, een schrikbeeld waarmee de nazi's steun probeerden te verwerven bij godvrezende Nederlanders.²³ Na Dinsdag verdween de Haagse redacteur met stille trom.

Daarmee belandde de krant in de laatste fase van de bezetting, waarin de ontwikkelingen vooral gedicteerd werden door economische schaarste. Een uitzondering daarop vormde het vrijwillige ontslag van hoofdredacteur Werkman, die onder de druk leek te bezwijken. Al in juni 1944 had de Sicherheitsdienst laten weten hem persoonlijk verantwoordelijk te houden voor de opstelling van de krant. Toen de zetters in september 1944 bezwaar maakte tegen plaatsing van een NSB-advertentie bood Werkman zijn ontslag aan. Hij werd opgevolgd door waarnemend hoofdredacteur F.J.A. Berding.²⁴

Het nieuwe hoofd van de vijfkoppige redactie werd medio oktober 1944 geconfronteerd met het nieuws dat de autoriteiten de papieroetwijzing aan de krant voortaan halveerden. In een poging de gehalveerde oplage zo goed mogelijk te verspreiden, werd besloten om de ene dag de ene helft van de abonnees van een krant te voorzien, en de andere dag de andere helft. De bezorgers moesten ervoor zorgen dat er in iedere wijk dagelijks voldoende kranten werden afgeleverd. De uitgeverij riep de abonnees op om de krant telkens met hun bureaus uit te wisselen.²⁵

Op 20 maart 1945 besloot de directie dat er tot nader order dagelijks nog maar één editie zou

verschijnen.²⁶ Dat waren er voorheen drie geweest. Nog geen twee weken later, op 31 maart 1945, verscheen de krant alleen nog maar als "noodeditie voor zakelijke mededeelingen". Deze krant, die uitsluitend aankondigingen bevatte van overheidswege, familieberichten en advertenties - zoals de rubriek *Wie ruilt* - verscheen in totaal vijf keer tot aan de bevrijding. De noodeditie werd opgehangen bij winkels in Zwolle en Kampen, maar werd naar alle waarschijnlijkheid niet meer onder de abonnees verspreid. Dit papier deed nauwelijks nog denken aan de vooroorlogse Zwolsche Courant.

Terugblik

Hoewel het leeuwedeel van de hoofdredacteurs van de Nederlandse dagbladen tijdens de bezetting werd vervangen door NSB'ers of geestverwanten, wist de Zwolsche Courant hieraan te ontkomen. Desondanks was de Duitse gelijkshakeling ook bij deze krant succesvol: de inhoud werd voor een belangrijk deel door de nieuwe machthebbers bepaald, terwijl duidelijk afwijzende geluiden geheel ontbraken in de gereorganiseerde lokale pers. Hoewel de krant onder invloed van deze reorganisatie bepaald niet te kampen had met een daling van het aantal abonnees, was het als propagandamedium voor het nationaal-socialisme uiteindelijk niet succesvol. Dat had echter meer van doen met de afwijzende houding van de meeste lezers - zij trokken zich van de ideologische lading van hun dagblad weinig aan - dan met de opstelling van redactie en directie. Zij zwichtten, weliswaar zonder hun instemming, voor de druk van de bezetter.

Door de propagandistische voorstelling van de activiteiten van de nazi's, boette de krant aan geloofwaardigheid in. Ondanks het feit dat de krant steeds minder datgene vertolkte wat onder de bevolking leefde, bleven de lezers voor plaatselijk nieuws en mededelingen van de lokale overheid aangewezen op de Zwolsche Courant. Na het verplicht inleveren van radiotoestellen in het voorjaar van 1943 was het tevens het meest aangewezen medium voor nieuws over het front. Het was bovendien frequent en gemakkelijk

verkrijgbaar voor geïnteresseerde lezers, in tegenstelling tot de inmiddels verschenen illegale bladen.²⁷

De duidelijke behoefte aan nieuws droeg bij aan het voortbestaan van de krant die zich gedwongen zag te voldoen aan de eisen van de bezetter. Stopzetting van de krant werd vermoedelijk te riskant geacht voor eigenaars en personeel, terwijl mogelijk ook nadelige gevolgen op zakelijk gebied meespeelden. Dit alles leidde tot de accommodatie met de bezetter die kenmerkend was voor een groot deel van de bevolking. Aangezien de krant - met uitzondering van de beide Haagse redacteurs - geen blijk had gegeven van een uitzonderlijke pro-Duitse opstelling, waren de consequenties voor de Zwolsche Courant beperkt. De Commissie voor de Perszuivering ontzette de twee directeurs ieder drie weken, de twee hoofdredacteurs ieder twee weken.²⁸ Na een verschijningsverbod van enkele maanden, rolde de krant op 16 februari 1946 opnieuw van de persen, ditmaal in een pluriform perslandschap.

Noten

1. Het betrof *Mussert en het nationaal-socialisme in Nederland* (Zwolle 1933) en *De mythe van de XXe eeuw* (Assen 1937)
2. G[emeente] A[rchief] Z[wolle], D[iens]t A[rchief] 003, doss[ie] 60, Commissaris van Politie Zwolle, 18 september 1940 aan S[ecretaris]-G[eneraal dept.] Justitie, Den Haag
3. De jaargangen 1940 en 1941 van het *Overijsselsch Dagblad* konden niet worden achterhaald
4. P[rovinciale] O[verijsselsche en] Z[wolsche] C[ourant] 14 mei 1940, 1, Aan onze lezers
5. POZC 14 mei 1940, 1, Het verzet beëindigd; 16 mei 1940, 1, Weest sterk voor de toekomst
6. POZC 5 juni 1940, 2, Het feest der krant
7. R. Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988) 112-113, 510
8. POZC 4 oktober 1940, 2, Wederom winkelruiten vernield
9. POZC 6 augustus 1940, 1, Niet afwachten

10. POZC 2 oktober 1940, 3, Samenwerking in de nieuwe orde
11. POZC 20 juli 1940, 1, Indruk der rede; 11 juli 1941, 1, Nederland present; Vos, a.w., 198-202
12. POZC 17 januari 1942, 5, Bezoek van den Koning aan Zwolle; 7 februari 1942, 3, idem
13. GAZ, DA003, doss. 62, S-G Justitie, Den Haag 6 januari 1941 aan Autoriteiten; Procureur-Generaal, Arnhem 6 juni 1941 aan Hoofden plaatselijke politie
14. Vos, a.w., 307-310
15. R[ijksinstituut] v[oor] O[orlogsdocumentatie], Archief Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, afdeling Perswezen, doss. 73 a-x, gegevens POZC 24 februari 1942; Statistisch overzicht oplage POZC [1944]; Vos, a.w., 325
16. RvO, Comm[issie] Perszuivering, doss. 119 POZC, Rapport POZC [z.j.]
17. POZC 24 februari 1943, 1, Totale concentratie der krachten in Nederland; 30 maart 1943, 1, Churchill's onzekerheid
18. RvO, Comm. Perszuivering, doss. 119 POZC, Commissie-rapport [z.j.]
19. RvO, Comm. Perszuivering, doss. 119 POZC, Rapport M.H. Werkman, 29 augustus 1945; Verslag H. Dikkers [augustus 1945]; Commissie-rapport
20. RvO, Comm. Perszuivering, doss. 119 POZC, Verslag Dikkers
21. POZC 4 mei 1943, 1, Rust en orde
22. RvO, Comm. Perszuivering, doss. 119 POZC, Rapport Werkman; POZC 23 november 1943, 1, Drang naar het westen; Vos, a.w., 366
23. POZC 11 mei 1944, 1, De Leider vijftig jaar; 28 augustus 1944, 1, Eerbied voor den oogst
24. RvO, Comm. Perszuivering, doss. 119 POZC, Rapport Werkman; Commissie-rapport
25. POZC 21 oktober 1944, 1, Bericht aan onze abonneés
26. POZC 20 maart 1945, 1, Mededeeling
27. Zie i.v.m. illegale pers en naoorlogse persontwikkelingen mijn werk *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle-Kampen 1995), 284-294 resp. 344-346
28. Vos, a.w., 428-429

Een gewone jongen in Zwolle/4

Plattelanders op de markt

De Zwolse markt op vrijdagochtend bracht vertier in de stad. Van ver uit de omtrek kwamen marktgangers aangelopen en aangereden, belust op koopjes in de kramen op het Grote Kerkplein, Oude Vismarkt, Melkmarkt of in de Luttekestraat. Uit Ittersum, Schelle en Wezep en zelfs uit Kampen en Staphorst kwamen de plattelanders. De boeren en boerinnen zaten in hun hoog op de wielen rustende, en glanzend gepoetste rijtuigjes, en werden voortgetrokken door blinkend geroskamde paarden. Achter de portiervensters pronkten de boerenvrouwen in diepzwarte jurken, het hoofd getooid naar streek, afkomst en status.

Ze reden ook door de Assendorperstraat waar ik toevallig getuige was van een op hol geslagen paard. Het beest schrok waarschijnlijk ergens van, kreeg de kolder en rende met verduisterde blik voort, zich niet storend aan de boer die met al zijn kracht aan het leidsel trok. Het gebeurde vlak voorbij het Dominikanerklooster, waar de straat smal toeliep. Het portier sloeg open en de boerin - werd zij uit het voertuig geslingerd of had zij een sprong gemaakt uit zelfbehoud? - belandde op de kinderhoofdjes. Luid kermend bleef ze in haar kraakheldere japon in het straatvuil zitten tot iemand zich om haar bekommerde en haar op de been hielp. Het paard liep zich, over het hele lijf hevig zwetend, klem in een steeg naast een ijzerwinkel. De boer kwam met de schrik vrij en ook de koets overleefde de ramp. Nadat het dier tot bedaren was gebracht, kon de reis naar de binnenstad worden voortgezet.

De Staphorsters hadden, zeker wat de dracht van de vrouwen betreft, geen enkele overeenkomst met boerinnen van elders. Ik bleef ze vol

bewondering aanstaren als ze rondgraaiden in de "lappies" op de kraamtafels en - boerenmensen eigen veronderstel ik - probeerden van de prijs af te dingen. Waarom de Staphorster jongens tijdens de markt de Staphorster deernen achternazaten om er een te pakken te krijgen, heb ik

W. Boxma

veel later vernomen. De traditie wil dat een Staphorster jongen een geliefde alleen kon winnen door haar op de Zwolse markt (ook de markt in Meppel zou zich uitstekend voor de amoreuze achtervolging lenen) haar zwarte stoffen boodschappenzak afhandig te maken. Lukte het hem om na een moeizame achtervolging op klompen, tussen de kramen door, het meisje van zijn verlangen te grijpen en de zak zonder al te veel tegenstribbelen in zijn bezit te krijgen, dan zat het goed. Maar niet zelden zag je een getrek van jewelste omdat de uitverkoren dame hardnekkig weigerde de zak los te laten.

Het Gasthuisplein bood tijdens marktdagen een levendige aanblik (foto: Gemeentearchief Zwolle, collectie C.J.J. Schaepman).

Eiermarkt

De overdekte eiermarkt naast het postkantoor aan de Nieuwe Markt is inmiddels gesloopt. Voor die tijd waren de lage banken door de week (en uiteraard op zondag) opgeklapt en met een hangslot vergrendeld. 't Waren voor het merendeel boerinnen die gemoedelijk naast elkaar in de rij achter hun rieten manden stonden. Daarin lagen, geborgen in een laagje stro, de bruine en witte eieren. Ik ging soms met mijn vader mee naar de eiermarkt, wanneer hij vrij had omdat hij een week late dienst had. We

Op de Melkmarkt bij het Rodetorenplein werd veel vis verkocht (foto: Gemeentearchief Zwolle, collectie A. Meulenbelt).

liepen dan langs alle banken en hoorden de prijzen aan die ons werden toegeroepen. Ze varieerden van twee-en-halve tot vier cent. Voor een ei met dubbele dooier steeg de prijs soms tot vijf cent. De concurrentie kon echter zo hoog oplopen dat je er soms in slaagde vijf eieren voor een dubbeltje te krijgen.

Als de handel was afgelopen en de laatste eierboerin was opgestapt, klapte de marktmeester de banken op en deed ze voor de duur van een week weer keurig op slot. Alleen op zondagochtend leefde de "commercie" onder de overkapping even op. Postzegelverzamelaars groepten er samen om hun kleine waar in alle rust te ruilen of te verkopen.

Journalistieke aspiraties

Kuierend over de Melkmarkt zag ik onlangs dat het statige pand van Tijl, de uitgever van de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, kortweg de *Zwolsche*, niets van zijn pronk heeft verloren. Als middelbare scholier met journalistieke ambities placht ik af en toe binnen aan het loket een stukje vrije nieuwsgaring af te leveren. Die stukjes gingen over een schoolfeest of over een vergadering van de speeltuinvereniging en meer van dergelijk klein stadsgebeuren. De beloning bedroeg een cent per regel. Hoeveel regels je bijdrage telde en hoe hoog de dienovereenkomstige vordering op Tijl was, zag je pas als de betrokken krant door de bus was gevallen. Niet zelden had een redacteur of zetterij-chef een stuk van je bijdrage afgeknipt, omdat het te lang was voor de beschikbare ruimte.

Thuis lazen we de *Zwolsche* en *Het Volk*. Ik gaf de voorkeur aan *Het Volk*, vooral vanwege de avonturen van Bulletje en Bonestaak en later vanwege de onverschrokken stripfiguur inspecteur Ward van Scotland Yard. Zogezegd kapot gelezen werd het gratis verspreide *Zwolsch Nieuws en Advertentie Blad*, dat als ondertitel *Ten Heuvel's Courant* droeg. In de wandeling ging het krantje door voor De Bult. Of De Bult als synoniem gold voor Ten Heuvel weet ik niet. 't Lijkt me niet dat een fysieke afwijking van iemand, die nauw bij de krant betrokken was, aanleiding heeft gegeven tot de typische bijnaam onder het Zwolse publiek. Gelezen werd De Bult zeer zeker; het blad stond vol advertenties en plaatselijke nieuwtjes.

Zaterdagavondmarkt

De Melkmarkt maakt mij droef te moede. Waar zijn de toen zo opmerkelijke marktkooplieden gebleven die 's zaterdagsavonds, kou en regen trotserend, hun waren aanprezen? Van sommigen laat zich de reden van hun afwezigheid niet moeilijk raden. Zoals van het joodje, met zijn schamele vrouw en kindertjes,

die achter een handkar barstens vol met speelgoedjes, huishoudelijke spulletjes, flesjes met geurtjes en god-weet-wat-meer, alles door elkaar opgehoopt, onophoudelijk riep: "Alles voor een dubbeltje, zoek maar uit, alles voor één dubbeltje, mensen!" Ertussendoor maakte hij grapjes in een taaltje dat Italiaans moest voorstellen: "Bij Hitlerio en Mussolinio is alles veel duurderio, bij mij kost alles een dubbeltio!". Zijn standwerk onderbrak hij met een solo op een blikken fluit die hij ergens uit de stapel op zijn handkar vandaan grabbelde. Na enkele onbetekenende tonen wierp hij het instrument terug op de kar. Daar bleef het liggen tot een kind het oppakte en er, na pa's gulle offer van een dubbeltje, gelukkig blazend mee naar huis ging. Helaas, na de oorlog heb ik ze niet weergezien. Een karakteristiek stukje Zwolse zaterdagavondmarktsfeer is met hen heengegaan. In mijn gedachten zijn ze altijd gebleven.

Datzelfde geldt voor de twee joodse broers die elke zaterdagavond wat nieuws wisten te bieden. De ene keer een poetsmiddel tegen roest, een andere keer levende mannetjeskuikens of spul om fietsbanden te repareren. En dan de marktkoopman die, beschermd door een wijde parasol, onder een onstuitbare woordenvloed scheermesjes aan de man trachtte te brengen. Omdat hij de passanten rechtstreeks toesprak werden boeren, burgers en buitenlui gedwongen te blijven staan en hem aan te horen. Om daadwerkelijk te tonen hoe vlot en veilig het moderne gilette-apparaat iemand van zijn baard kon verlossen, pakte hij mij, die argeloos toekeek en nog lang niet aan scheren toe was, tot mijn schrik bij mijn schouder. Voor ik het besepte had hij het wonderapparaat over een van mijn wangen gestreken. Tot plezier van de omstanders natuurlijk. De oogst schijnt heel mannelijk te zijn uitgevallen. "D'r kwamp 'n eleboel euf aof", zei vriend Maarten die naast me stond.

Met potlood, gum en liniaal

Herinneringen liggen er te over op de Bagijne-singel, die vroeger gedomineerd werd door de Rijks Hogere Burgerschool. Het perk met rododendrons en ander struikgewas is er niet

meer. Een kil pleintje van witte steentjes laat de gevel nu in zijn volle omvang zien. Het piepende zwart-ijzeren hek, dat toegang bood tot de naastgelegen fietsenstalling, schijnt de tijd te hebben overleefd.

Gewapend met potlood, gum en liniaal, zoals was voorgeschreven, begaf ik mij - was het in 1937? - hiernaar toe om toelatingsexamen te doen. Het resultaat stond mij toe mijn "studie" op de HBS - de R werd gewoonlijk weggelaten - te beginnen. Ik realiseer mij dat ik een bevoor-

recht kind was.

Met een meisje uit de zevende klas van de Willingschool waren we de enige leerlingen die naar de HBS mochten. De meeste jongens waren voorbestemd voor de ambachtschool, enkelen gingen naar de MULO. Voor veel meisjes was de huishoudschool weggelegd. Als de armoede thuis ze tenminste niet dwong om na de zesde klas een "dienstje" als daghitje of werkster aan te nemen. Op hun twaalfde of dertiende jaar waren ze soms zo klein dat ze in de keuken een stoof onder de voeten nodig hadden om behoorlijk aardappelen te schillen. Ze sloofden zich voor hooguit een rijksdaalder een weeklang uit; en daarvoor moesten ze ook zaterdags, en niet zelden op zondag, op komen draven.

En toch lagen deze baantjes niet voor het oprapen. Op een advertentie in de *Zwolse of in*

*Het gebouw van de
Rijks Hogere Burger
School aan de Bagijne-
singel.*

De Bult reageerden wel tien meisjes en soms zelfs meer. Geduldig wachtten ze op de stoep tot hun naam voor een "sollicitatiegesprek" werd afge- roepen. Ze gingen eerst uiteen als mevrouw bekend had gemaakt op wie de keus was gevallen. Jammer voor de gezinnen waartoe de meisjes behoorden die niet voor de betrekking in aanmerking waren gekomen. De riks was juist zo bitterhard nodig om de hoofden boven water te houden. Gelukkig was het kind pas als het tegen

ontvangst te nemen? En waar is de deur van de directeurskamer, waar elke ochtend de Baas stond om je tot kalmte te manen of briefjes van ouders in ontvangst te nemen?

De HBS bezoeken betekende wennen aan een heel andere sfeer dan die je op de lagere school gewend was. Het onderwijzend personeel sprak je niet aan met "meester" maar met "meneer". Omgekeerd werd je zelf met je achternaam aangesproken. Voor elk vak verscheen een andere leraar of lerares. Je leerde niet meer, je "studeerde". De toeloop was groot. Vanwege het aantal leerlingen - ik spreek van 1937 - was het noodzakelijk gebleken drie eerste klassen in te stellen, klas 1a, 1b en 1c genoemd.

Er waren natuurlijk meer kinderen uit Assendorp, maar de meesten kwamen uit andere, voor ons gevoel betere, wijken van de stad en dus uit andere milieus. Uit de Veerallée-buurt bijvoorbeeld. Dat zei overigens niets over onze onderlinge verhouding. We gingen tijdens de schooluren heel amicaal met elkaar om. Na schooltijd ging iedereen naar de wijk waar hij of zij woonde. Achteraf bezien is het eigenlijk onbegrijpelijk dat je, een uitzondering daargelaten, in de vrije tijd niet met "die van de Veerallée" omging. Wat scheidde ons van elkaar? Was het vanwege de straten die koninklijke namen droegen? Was het omdat de huizen met hun bordessen en portieken iets uitstraalden wat wij in Assendorp niet hadden? Pas veel later kwam ik er achter, dat in de Veeralléebuurt ook huizen voor "de gewone stand" stonden en dat het "ik woon in de Veerallée" meestal pronken met andermans woningen was geweest. In elk geval dacht ik toen nog dat de scholieren van "het andere milieu" anders leefden dan wij. Ik kon me niet voorstellen dat ze voet-, hand- of korfbalden. Ze tennisten natuurlijk of hockeyden en het lag voor de hand dat ze bij de padvinderij waren. 's Winters reden ze schaats op de dure baan van de IJclub. Wij deden dat op de Volksijsbaan.

Opvallend was dat ze in ondeugendheid niet voor de Assendorpers onderdeden. Ze overtroffen ons daarin zelfs. Ik herinner mij de advocatenzoon, die het lef had de geschiedenis-

Kinderen die in deze statige huizen aan de Veerallée woonden, gingen samen met kinderen uit Assendorp naar de HBS.

een redelijk verdienende vrijer was opgelopen. Dat kleingrut haar placht na te roepen: "Mientje (of hoe ze anders heten mocht) ef verkering met 'n solte ering" nam ze graag voor lief.

Met een HBS-diploma kon je wat worden! Een functie op kantoor, een opleiding volgen bij een grote onderneming of studeren aan een universiteit of hogeschool of - wat mijn droom was - journalist worden.

Bij een bezoek aan mijn oude school enkele jaren geleden, duwde ik niet zonder sentimentaliteit de stabiele deur open. Vijftig jaren nadat ik voor het laatst door die deur ging, mag het mij toch niet verbazen dat het binnen onherkenbaar is. Waar zijn de amfitheaters van het natuurkunde-, scheikunde- en natuurlijke historie-lokaal? Waar is de lerarenkamer, waar je met knikkende knieën binnentrad om het overgangsrapport en later het eindrapport met diploma in

leraar op diens vraag naar de bestuursindeling van Friesland - elf steden en dertig grietenijen - te antwoorden met "elf steden en dertig nijende grieten". Nu verbaast bijna niemand zich daar meer over, maar in de jaren dertig was zo'n uitlating hoogst ongepast. Het jong slikte zijn vrijpostige zienswijze zo gauw weer in, dat alleen de docent en de leerlingen in de voorste banken de verbale brutaliteit konden horen. Zij zwegen van verrassing, ontsteltenis en onbegrip tegelijk.

In die kring kwam je ook de meesters in de spiekkunst tegen. De zoon van een ingenieur verscheen bijvoorbeeld voor een repetitie met een vernuftig spielsysteem. Ik denk dat hij meer tijd heeft besteed aan het verzinnen en uitvoeren van de methode, dan voor het instampen van de gevraagde leerstof nodig was geweest. De constructie, die hij voor de aanvang van de lessen zelfvoldaan demonstreerde, was gesitueerd onder het boord van zijn shirt, ter hoogte van de adamsappel. De tekst was aangebracht op een strook papier die van onder het boord uitgerold kon worden. Had hij van het gegeven kennis genomen (hetgeen wel enige inspanning vergde) dan zorgde een elastiekje ervoor dat de strook vliegensvlug onder het boord terugrolde. Het systeem functioneerde prima, totdat de leraar op de zegevierend rondblickende uitvinder toestapte. Deze zag zich genooddaakt de strook al te haastig in de uitgangspositie terug te brengen. Helaas, juist op dat beslissende moment liet het elastiekje het afweten! Een droevig verfrommeld vodge papier, met daarop kostbare kennis, bleef vanaf de adamsappel languit over de knoepjes van het shirt hangen. Het toegekende cijfer laat zich raden. Het zal wel een "paal", een één geworden zijn.

De Sik, Sam, Sijmen en 't Heufd

Traditioneel duiden leerlingen op middelbare scholen elkaar en docenten aan met een bijnaam. Of moet ik van een spotnaam spreken. Ook op de Zwolse HBS was dat vanzelfsprekend het geval. Daar had je de kleine driftige, tot orde onmachtige joodse leraar die wiskunde gaf en als de Sik bekend stond. Geen originele benaming overigens, want de man had een sikje. Jarenlang

leraarschap op een en dezelfde school betekende dat hij onder de pupillen voor de Sik doorging. Hij had zich daar spontaan bij neergelegd. Sterker nog, hij liet niet na zo nu en dan zelfspot te bedrijven door grijnzend, demonstratief aan zijn sikje te trekken, in de stille hoop daarmee bij het leergierig gespuis in een goed blaadje te raken.

Een andere manier van de Sik om in de klas sympathie te verwerven was het vertellen van een mop tijdens stress-situaties. Een typisch joodse mop natuurlijk. Eén weet ik nog na te vertellen. Moos vroeg aan zijn oom Sam: "Oom Sam, waar hangt uw geweer?" Waarop oom Sam verbaasd vroeg: "Geweel? Ik heb geen geweer. Waarom vraag je dat?" Waarop Moos in alle onschuld antwoordde: "Nou, papa zei laatst dat u zo'n geweldige bok hebt geschoten."

De Sik's glinsteroogjes dwaalden over de koppen van de hope des vaderlands in de schoolbanken, wachtend op een reactie die een moppenverteller doorgaans te beurt valt. Maar zie, de hele klas zweeg en deed alsof ze de clou niet had begrepen. Vertelde hij bij een volgende gelegenheid weer een van zijn witzes, dan kon het gebeuren dat een langdurig, overdreven en honend gelach zijn beloning was. Dat bracht de Sik van zijn stuk. Hij verloor zijn zelfbeheersing, vatte zijn zakhorloge, dat hij voor het begin van de les op de lessenaar placht te leggen, bij het uiteinde van de ketting en reageerde zijn ongenoegen onbesuisd af op het uurwerk door het na een zwaai in de ruimte met een klap op het tafeltje neer te laten komen. Nauwelijks was de dreun op het houtwerk verstild of hij nam vliegensvlug het horloge weer op en drukte het aan een van zijn oren om te luisteren of het nog liep.

Was bij de Sik de bijnaam overduidelijk verklaarbaar, bij andere leraren konden er eigenaardigheden, spraak, houding of afkomst aan ten grondslag liggen. Zo had je een Sam, een Sijmen en 't Heufd. Mij is nooit duidelijk geworden hoe de lerares in natuurlijke historie - wij spraken gemakshalve van "natte his", tegenwoordig moet het biologie heten - aan het kenmerk De Bezem kwam. De Bezem was een

Twee van de leraren van de HBS; links de heer Krijgsman en rechts de heer Dallinga (foto's: W. Boxma).

grijsharig, tener vrouwtje op jaren dat ons, terwijl achter haar rug een aan ijzerdraadjes opgebouwd skelet bungelde, inwijdde in de flora en andere boeiende biologische wetenswaardigheden. Ze bracht wel de bevruchting van planten en bomen ter sprake en wees op de bijen die daarin hun nuttige bijdrage leverden. Maar hoe dat bij mensen in het werk ging, legde ze niet uit. Ook vragen daarover ontweek ze. De Bezem was van een generatie die dat mysterie te moeilijk voor jongeren vond.

Eens liet ze mij voor de klas komen, duwde me een schedel met klappende onderkaak in de hand en vroeg me de verschillende zorgvuldig aan elkaar gelijkde delen aan te wijzen en te benoemen. Wandbeen, rotsbeen en zo meer, men kent dat wel. Even was ik beduusd zo plotseling een toch beduidend lichaamsdeel van een gestorven mens tussen mijn twee handen geklemd te zien. 't Was puur menselijk materiaal en niet vervaardigd van kunststof. De Bezem bespeurde klaarblijkelijk de spanning die leven en dood in mijn handen had opgeroepen en stelde me ogenblikkelijk gerust. "Je bent er toch niet bang voor, hoop ik", zei ze. "t Leeft niet meer, hoor!"

Oorlog in de Hortensiastraat

Mijn wandelingen door Zwolle zijn ondenkbaar zonder de Hortensiastraat aan te doen en voor het pand op nummer 56 de jeugdijaren terug te roepen. Toen we er eind jaren dertig naar toe verhuisden, kon ik niet vermoeden dat er vanuit dit huis een deel van mijn leven ingrijpend zou worden bepaald. Door het venster aan de

straatzijde heb ik in mei 1940 een peloton Duitse militairen de straat zingend zien inkomen. In april 1945 zag ik door datzelfde raam twee Canadese soldaten, één met een stengun behoedzaam langs de tuinhokjes lopend, en de ander op een motorfiets, de bezetting beëindigen.

Aan de ouderlijke woning, die ik in 1946 voorgoed verliet, is uiterlijk niets veranderd. De hele oorlog prijkte op het groene klapdeurtje in het tuinhok een door mij met geduld en toewijding geschilderd getal: 56. Dit was in groot formaat aangebracht, omdat het huis in het pikkedonker ook zonder het zwakke licht van de knijpkat gemakkelijk terug te vinden moest zijn. De cijfers zijn overgeschilderd, want de lichtjes branden weer in de Hortensiastraat.

Vrees dat we bij de in 1939 uitgebroken Tweede Wereldoorlog betrokken zouden raken heerste alom, maar werd ook steeds weer weggedrongen. Op een zondagochtend - 't zal eind 1939 of begin 1940 zijn geweest - nam vader mij mee naar de film *Op Hoop Van Zegen*. De film, met de bejaarde actrice Esther de Boert-Van Rijk als Kniertje ging uit van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling en werd in bioscoop *De Kroon* in de Diezerstraat vertoond. Terwijl op het witte doek de vissersboot in de woeste baren onder het gefluit van de ontembare storm ten onder ging, gonsde een gerucht door de zaal. Het ontstond in de achterste rij en plantte zich fluisterend voort tot het nieuws ook vader en mij bereikte. De Duitsers, zo luidde het, trokken aan de grens bij Glanerbrug of daaromtrent troepen samen. Het kon niet anders of een aanval op ons neutraal gehouden landje zou in de komende uren losbarsten. Van Polygoonbeelden uit Spanje en Mantsjoerije wisten we wat ons te wachten stond. Enkele bezoekers verlieten nog tijdens de filmvoorstelling onopvallend de zaal. De zittenblijvers volgden met gemengde gevoelens de afloop van het vissersdrama en gingen zwijgend naar buiten.

Op de zonovergoten tiende mei van 1940 volgde de bevestiging van de onheilstijdingen zoals er zoveel in omloop waren geweest. Heel vroeg in de ochtend stond moeder aan mijn bed.

“De Duitsers zijn binnengevallen”, zei ze gehaast, “sta maar gauw op”. Ik kleepte mij snel aan en voegde me bij de in de straat bijeen gegroepete nerveuze buurtbewoners. Vijftien was ik, maar ik kon hun ongerustheid en speculaties delen. Vader vertrok naar het station om alles wat de vijand maar enigszins zou kunnen gebruiken volgens opdracht onbruikbaar te maken. Hij had er zijn keurige uniform voor aangetrokken en de tevoren uitgereikte bus met gasmasker voor om de nek gehangen.

Ikzelf waagde mij naar de spoorwegovergang nabij de ambachtschool aan het eind van onze straat, om te zien hoe seinhuiswachters en wegwerkers, ongetwijfeld met pijn in het hart, spoorstaven en bielzen van elkander schroefden en met een moker het blokstelsel in de post aan diggelen poogden te slaan. Toen dat niet naar voldoening lukken wilde, legden ze de sleutels op de rails en ramden er net zo lang op tot ze, verworpen tot een onherkenbaar hoopje schroot, in de naastgelegen berm werden gegooit.

Voorin de straat begon iemand de ruiten van zijn woning met repen papier te beplakken. Deze uit nood geboren activiteit werd onverwijld door alle bewoners nagevolgd. Mocht het tot schieten komen, dan zouden onze dure vensterruiten in elk geval niet door trillingen en lucht-verplaatsingen kapot gaan. En was dat onverhoopt toch het geval, wel dan zouden de scherven mooi aan elkaar geplakt blijven. De Hortensiastraat, en ook andere straten, kregen door al die door papierstroken in ruitjes verdeelde vensters, een typisch Hollandse aanblik. 't Was overigens zinloos, want er werden geen granaten afgevuurd en geen bommen op de stad geworpen.

Eerst in de namiddag drong het ratelen van een machinegeweer of soortgelijk wapentuig tot ons door. 't Kwam waarschijnlijk uit het mitrailleursnest aan de dijk langs het Almeloos kanaal. Meermalen was ik daar langs gekomen en had met de soldaten een praatje gemaakt. Het bedreigende geluid duurde kort. Een uur of wat later fietste een jongen van mijn lagere school voorbij. Hij droeg aan zijn schouder een vervaarlijke karabijn waarvan de kolf over de straatstenen sleepte. Gevonden en geen militair

erbij aangetroffen, denk ik. Niet lang daarna fietsten twee Nederlandse militairen amechtig langs ons heen, ongewapend.

Het werd stil in de Hortensiastraat. Allengs ging iedereen naar binnen om de toestand en de gevolgen te bespreken of om naar de radio te luisteren die tussen populaire grammofoonmuziek door legerberichten doorgaf.

Het leek vader verstandig het voorbeeld van onze rode buurman te volgen en in de achtertuin zijn socialistische lectuur te verbranden. Het rode zangbundeltje en een boekje over concentratiekamp Oranienburg gingen met nog wat van die zaakjes in vlammen op. De rook van ons vuurtje was niet de enige die uit de achtertuintjes van onze rij woningen omhoog steeg.

Laat in de middag - of was het pas de volgende dag? - hoorden we de Duitsers, de nazi's, de vijanden onze straat in komen. Dicht tegen elkaar marcheerden ze. Als een van de vorsten uit de pas zou gaan lopen, zou de hele troep languit over de straat vallen, dacht ik. Ze leken haast onwezenlijk in hun van ons leger afwijkende uniformen, de benen in zware laarzen, de helm tot over de oren. Heel anders dan onze jongens in hun puttees en kisties en hoge boorden, marcheerden ze in snelle pas door onze straat onder het zingen van liederen die we nog lang zouden moeten blijven aanhoren: “Wir fahren gegen England” en “Erica.” Het gelijktijdig dreunen van de ijzers onder hun laarzen op het asfalt was voorbij voor we er erg in hadden. Zij gingen waarschijnlijk meteen door naar Engeland en hadden dus haast. Ik vroeg me af wat ze van onze afgeplakte ruiten hebben gedacht.

Terug naar school

Vijf dagen van spanning en onzekerheid vulden de tijd tussen de tiende en vijftiende mei. In de straatlantaarns werden de gaskousjes gedoofd en niet meer tot ontbranding gebracht. De radio drong aan op het weren van lichtschijnsel naar buiten. Gedwee begonnen de bewoners hun ramen te verduisteren. Sommigen hadden het zwarte verduisteringspapier er al voor in huis gehaald. Een buurtbewoner passeerde ons en

vertelde dat hij na veel hindernissen en met levensgevaar er in was geslaagd van Groningen naar Zwolle terug te keren. Tot zijn verbazing had hij gezien dat Zwolle niet in brand stond. Dat praatje had in het noorden de ronde gedaan.

De twee dochters van onze roder-dan-rode buurman waagden zich naar de binnenstad. Daar waren meer Duitse militairen aangekomen en de meisjes hadden niet nagelaten om hen heen te

tot onze grote opluchting uiteraard. Deels te voet, deels liftend, maar ongedeerd, had hij Zwolle weten te bereiken. Op zijn vlucht uit Rotterdam had hij meermalen voor neerkomend onheil in portieken moeten schuilen. Wel was hij zijn eigendommen kwijt, wie zou daarover malen?

Vader hervatte zijn arbeid op het gehavende stationsemplement. Naast de spoorbrug over

De goederenloods van het Zwolse station werd ernstig beschadigd op 13 mei 1940.

fladderen, zo werd door getuigen verteld. Er waren zulke knappe jongens bij, vertelden ze...

Rustig slapen deden we nog niet. Mijn ouders maakten zich zorgen om mijn broer die in Rotterdam woonde en werkte. Was via de radio niet gezegd dat die stad gebombardeerd was en in lichterlaaie stond? Als de jongen het maar overleefd had!

Na de overgave aan de Duitsers hernam zich langzamerhand het leven van alledag. Onze soldaten, voor zover ze niet krijgsgevangen gemaakt waren, keerden terug naar huis. Als helden. In groepen kwamen ze over de IJssel, met de veerpont die in de rivier was teruggebracht omdat de verkeersbrug was opgeblazen en op de bodem rustte. Aan deze kant van het water vingen hulpvaardige padvindende jongens op en ontlastten ze van hun ransels en koffertjes. Mijn broer stond opeens voor de deur,

het Almeloos Kanaal ontdekte hij ons motorjachtje dat hij een dag voor het uitbreken van de oorlog had verkocht. Het bootje had alle trots verloren. Het was al op de eerste oorlogsdag door onze soldaten kapot geschoten, omdat ze vreesden dat de vijand er gebruik van zou maken om over te varen.

Ik ging terug naar de HBS omdat de lessen werden hervat. In de klas verscheen een meisje in een Jeugdstormpakje, een teken aan de wand. Een uit Duitsland gevlucht bejaard joods echtpaar, dat schuin tegenover ons een gehuurde kamer bewoonde, durfde tegen het schemeren, weer gearmd een wandelingetje te maken.

Als jongen van vijftien kon ik onmogelijk vermoeden wat ons de daaropvolgende vijf jaren zou overkomen.

(EINDE).

Zwolle als centrum voor boekproductie*

Inleiding

De stad Zwolle was in de tweede helft van de vijftiende eeuw een belangrijk economisch, godsdienstig en cultureel centrum. Haar centrale ligging ten opzichte van zowel de noordelijke gebieden (Groningen, Friesland en Drenthe) als het oostelijke achterland hebben

de loop van de vijftiende eeuw tot de belangrijkste stad van de IJsselvallei, met een uitstraling tot ver daarbuiten. Was oorspronkelijk Deventer, als ontstaansplaats, het centrum van de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging de Moderne Devotie, al gauw nam Zwolle deze positie over. Ook de bloei van de befaamde stadsschool van Johannes Cele,

Lydia Wierda

1. Gehistorieerde initiaal met koning David in deel II van de Zwolse Bijbel, fol. 154r.

hierin zeker een rol gespeeld. Ook de afnemende betekenis van de andere IJsselsteden, Deventer en Zutphen, had een gunstige invloed op de ontwikkeling van Zwolle als handelscentrum.¹ Ook in godsdienstig opzicht ontwikkelde Zwolle zich in

die studenten trok van ver buiten de stad, ja zelfs van buiten de regiogrenzen, heeft bijgedragen aan de vooraanstaande positie van Zwolle.

In dit artikel wordt één aspect van de centrumfunctie van Zwolle belicht, en wel de pro-

duktie van boeken die bestemd waren voor afnemers uit een groot gebied, van Friesland en Groningen tot Utrecht en Gelderland. Daarbij moet overigens wel een kanttekening worden gemaakt: uitsluitend handgeschreven boeken worden hier behandeld. Over de Zwolse drukkers en hun betekenis zal in de loop van 1996 een boek verschijnen.²

Boekproductie door de fraters

Het huis van de moderne devoten in Zwolle, het St. Gregoriushuis of rijke fraterhuis, moet in de tweede helft van de vijftiende eeuw een grote faam hebben gehad vanwege de handschriften die er werden geproduceerd. Het meest bekende boek dat in het fraterhuis werd geschreven en gedecoreerd is de zogenaamde Zwolse Bijbel, een zesdelige bijbel die werd geschreven in opdracht van de Utrechtse deken Herman Droem.³ Blijkbaar prefereerde deze de kopieerarbeid van de Zwolse fraters boven die van de Utrechtse, hetgeen opmerkelijk is: ook in het fraterhuis in Utrecht werden op grote schaal boeken gekopieerd. Deze waren echter geenszins zo fraai en uitvoerig gedecoreerd als de Zwolse Bijbel. De zes delen zijn geschreven in een periode van twaalf jaar, van 1464 tot 1476, door één kopiist: frater Jacobus van Enkhuizen. We weten niet wie verantwoordelijk waren voor de uitvoering en van een hoog niveau getuigende decoratie. Wanneer we de gegevens omtrent verluchters uit de kroniek van het fraterhuis destilleren, dan komen we op vier fraters die daarvoor in aanmerking komen.⁴

Hoewel uit historische bronnen, zoals de kroniek van het fraterhuis, blijkt dat de Zwolse fraters vele handschriften moeten hebben geschreven, zijn er niet veel gewaarmerkte boeken bewaard gebleven. (Dit zijn boeken waarvan, bijvoorbeeld door middel van een colofon, de herkomst onomstotelijk vaststaat.) Afgezien van de Zwolse Bijbel zijn er nog drie handschriften met een gewaarmerkte Zwolse herkomst. Alle drie zijn het eveneens bijbelhandschriften. Twee zijn, net als de Zwolse Bijbel, verlucht met geschilderde decoratie,⁵ het derde is alleen met penwerk gedecoreerd.⁶

Met betrekking tot de geschilderde decoratie in de Zwolse handschriften worden twee stijlen onderscheiden: één die voorkomt in het eerste deel van de Zwolse Bijbel en in de twee andere bijbelhandschriften die geschilderde decoratie bevatten, en een stijl die we vinden in de overige vijf delen van de Zwolse Bijbel (zie afb. 1 voor een voorbeeld van deze stijl). Hoewel het moeilijk is binnen deze laatste stijl een precieze handscheiding aan te brengen, kunnen tenminste drie verschillende handen worden onderscheiden.⁷ Dat betekent, dat de geschilderde decoratie (gehistorieerde en gedecoreerde initialen en de randdecoratie) in de laatste vijf delen van de Zwolse Bijbel is aangebracht door verschillende verluchters, die werk van wisselende kwaliteit leverden.

Behalve de gewaarmerkte handschriften, zijn er nog enkele codices die op grond van de stijl van hun decoratie kunnen worden toegeschreven aan het fraterhuis. Enerzijds zijn dit eenvoudige handschriften die uitsluitend zijn gedecoreerd met penwerk, dat veel overeenkomsten vertoont met het penwerk dat we kennen uit gewaarmerkte Zwolse handschriften. Hiertoe behoort een codex met de vier evangeliën en enkele nieuw-testamentische brieven, die thans wordt bewaard in het Gemeentearchief in Zwolle (GAZ 17).

Anderzijds is er een tamelijk grote groep van zo'n 75 handschriften, die op grond van hun geschilderde decoratie in de directe omgeving van het Zwolse fraterhuis moeten worden gelokaliseerd (zie afb. 2). Het is echter maar de vraag of ze daadwerkelijk door de fraters zelf vervaardigd zijn.⁸

Boekproductie in de omgeving van de fraters

De groep handschriften waarvan hierboven sprake is, wordt gevormd door de zogenaamde Sarijs-handschriften, die voorheen werden toegeschreven aan het klooster Agnietenberg. Deze handschriften zijn zonder uitzondering gebeden- en vooral getijdenboeken voor leken, in tegenstelling tot de gewaarmerkte Zwolse handschriften geschreven in de volkstaal, het Middelnederlands. Hun naam ontleen ze aan een

opvallende fout in de heiligenkalender, die in veel van de handschriften nog aanwezig is. In plaats van de heilige *Marius* of *Marijs*, zoals de naam in het Middelnederlands ook veel wordt geschreven, wordt in de kalenders van deze handschriften op 19 januari steeds een heilige *Sarijs* geschreven, een niet-bestaande heilige. We hebben hier te maken met een lees- of schrijffout: de abbreviatuur *S* voor 'sinte' en de eerste letter van de naam, een *M*, zijn ooit per abuis samengevoegd, waardoor de heilige *Sarijs* ontstond. Er zijn nog meer opvallende, foute namen in de kalenders van de *Sarijs*-handschriften; een voorbeeld hiervan is *Aulaen* voor *Aniaen*, wederom een naam die is ontstaan ten gevolge van een leesfout: in de gotische littera textualis, het gangbare boekschrift van de vijftiende eeuw, werden voor de *u* en de *n* alleen verticale streepjes getrokken, vaak zonder duidelijke onderlinge verbinding, en de *i* kon, vooral wanneer hij wat lang was uitgevallen, gemakkelijk worden aangezien voor een *l*.

Hoewel de *Sarijs*-handschriften op grond van hun decoratie gelokaliseerd zouden moeten worden in het Zwolse fraterhuis, zijn er enkele bezwaren tegen de veronderstelling dat ze daar ontstaan zijn. Deze bezwaren komen voort uit een aantal karakteristieke kenmerken die de handschriften met elkaar gemeen hebben. Ten eerste zijn ze allemaal in de volkstaal geschreven. Volgens de regels van het fraterhuis, de *Consuetudines*, moesten de fraters echter zoveel mogelijk in het Latijn gestelde teksten kopiëren.⁹ Hoewel het goed denkbaar is dat er uitzonderingen werden gemaakt, is het niet erg waarschijnlijk dat een zo expliciet geformuleerde regel op zo grote schaal werd overtreden.

Een tweede bezwaar tegen een lokalisering in het fraterhuis vloeit voort uit het grote aantal tamelijk opvallende fouten dat steeds weer voorkomt in de kalenders. Het voortdurend kopiëren van opvallende, foutieve namen van heiligen veronderstelt een geringe kennis van en vertrouwdheid met de heiligennamen die in de Utrechtse heiligenkalender toch vrij algemeen voorkwamen. Bovendien wijst het feit dat deze namen in vrijwel alle kalenders voorkomen erop

dat het kopieerwerk achteraf niet, of slechts in heel geringe mate, werd gecontroleerd. Beide zaken, zowel de voortdurend gekopieerde fouten als het gebrek aan controle, wijzen in de richting van een atelier waarin teksten bijna automatisch werden gekopieerd door mensen met een beperkte kennis van zaken. Ze wijzen in ieder geval niet naar het scriptorium van de fraters

2. Gehistorieerde initiaal met Christus als Man van Smarten in een *Sarijs*-handschrift (in: Gemeentearchief Zwolle (GAZ), hs. 57, fol. 55r.).

waar, zoals we in de *Consuetudines* lezen, alle geschreven teksten zorgvuldig moesten worden gecontroleerd en gecorrigeerd.¹⁰

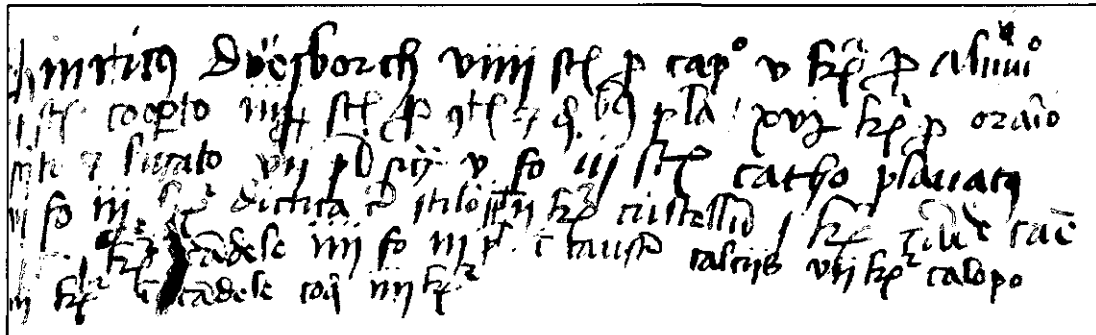
Bovendien zullen de fraters althans zoveel kennis van de liturgische kalender hebben gehad dat fouten als *Sarijs* en *Aulaen* zeker zullen zijn opgevallen.

Het fraterhuis zelf lijkt dus geen erg waarschijnlijke plaats voor de produktie van de *Sarijs*-handschriften. Toch is de overeenkomst tussen de decoratiestijlen van enerzijds de gewaarmerkte fraterhuis-handschriften en anderzijds de *Sarijs*-handschriften zodanig, dat we moeten aannemen dat de laatste in ieder geval

in de onmiddellijke nabijheid van het fraterhuis vervaardigd moeten zijn. Een instelling die pal naast het Gregoriushuis lag en er nauw mee was verbonden, is het Domus Parva. In dit huis, waar de fraters woonden vóór de bouw van het Gregoriushuis, waren jonge mannen gehuisvest die de stadsschool van Johannes Cele bezochten. De fraters waren belast met de zorg voor de

koorgebed en bij privé-devotie. Tot de eerste categorie behoren de — vaak niet nader aangeduide — teksten van Boetius, Seneca en Cicero, evenals de in scholen veelgebruikte Latijnse grammatica's van Donatus en Alexander de Villadei. Tot de tweede categorie behoren alle boeken die zijn aangeduid als *ewangeliarium*, *ymnarium*, *sequenciarium*, *psalterium* en *orarium*

3. Passage uit het rekeningenboek van het Domus Parva (in: GAZ, KA 009, voorl. inv.nr. 5).

jongens, zowel in materieel als in geestelijk opzicht.

Van het Domus Parva zijn twee kladrekeningenboeken bewaard gebleven waarvan in het hiernavolgende alleen de eerste, lopend van 1480-1489, besproken zal worden; de tweede, lopend van 1490-1498, bevat te weinig informatie voor onze doeleinden.¹¹ In het rekeningenboek zijn de 'accidentalia' genoteerd: alle voorkomende financiële en andersoortige transacties die plaatsvonden tussen de scholieren en de vertegenwoordiger van het fraterhuis die belast was met het toezicht op het Domus Parva, de rector scholarium. Er is daarbij geen onderscheid gemaakt tussen uitgaven en inkomsten, hetgeen de interpretatie van de gegevens enigszins bemoeilijkt. Veel van de genoteerde bedragen hebben betrekking op de persoonlijke verzorging en de schoolbenodigdheden van de scholieren. Ook voor boeken zijn herhaaldelijk bedragen genoteerd. Soms zijn deze alleen aangeduid met de verzamelnaam 'pro libris'. Vaker is echter vermeld om wat voor soort boeken het gaat. Hierbij kunnen we onderscheid maken tussen boeken die hoogstwaarschijnlijk werden gebruikt bij het onderricht en boeken die waren bestemd voor gebruik in de mis en het

(getijdenboek). Tenslotte is er ook een groot aantal aantekeningen waarin alleen melding wordt gemaakt van activiteiten die met de produktie van boeken te maken hebben, zonder specificatie om wat voor soort boeken het gaat. Frequent zijn de aantekeningen met betrekking tot het binden van boeken, schrijven van teksten, aanbrengen van rubricering en de verluchting van boeken (zie afb. 3).

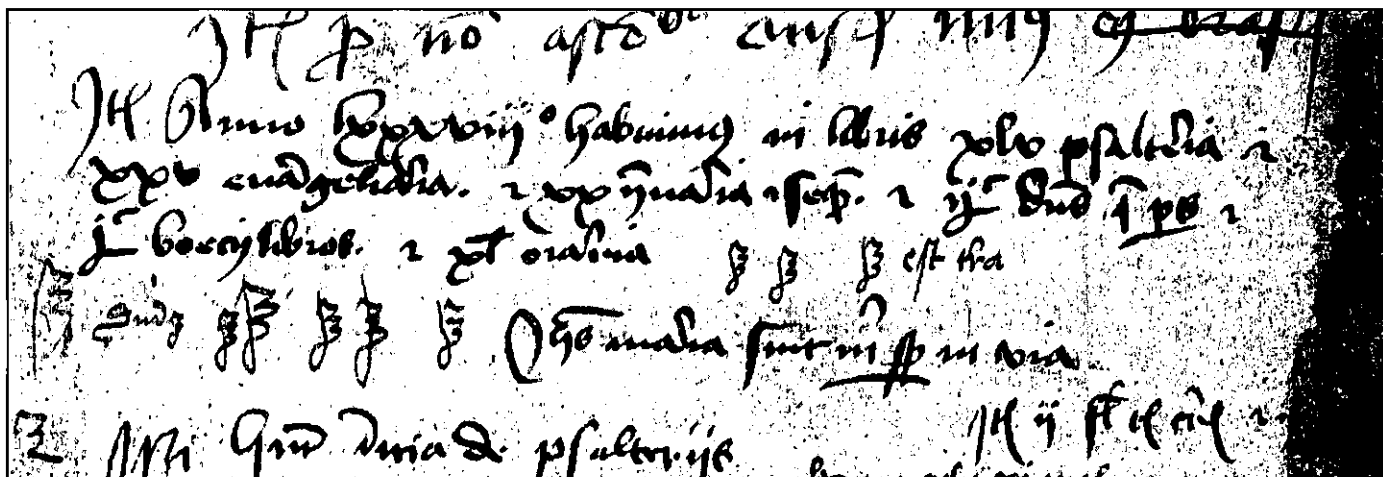
Hoewel er geen expliciete vermeldingen zijn dat de verrekende bedragen inkomsten dan wel uitgaven waren voor de rector scholarium, zijn er wel aanwijzingen die erop duiden dat het gaat om uitgaven; dus om bedragen die de scholieren betaald kregen voor bijvoorbeeld de aanschaf van kleding, pennen, kaarsen, maar ook voor werkzaamheden die ze hadden verricht in opdracht van de rector; werkzaamheden die verband hielden met de produktie van boeken. De belangrijkste aanwijzing hiervoor is wel het feit dat met een aantal scholieren (veertien, om precies te zijn) meer dan eens bedragen zijn verrekend voor bijvoorbeeld een psalter of een getijdenboek. Het is niet erg waarschijnlijk dat deze scholieren in verschillende jaren meer dan één psalter of getijdenboek hebben gekocht. Bovendien zijn de genoemde bedragen te laag

om aan te nemen dat het gaat om prijzen voor een boek.

Wanneer we aldus aannemen dat in het rekeningenboek de uitgaven van de rector scolarium genoteerd staan, hebben de aantekeningen betreffende boeken en activiteiten als schrijven, rubriceren en verluchten van handschriften betrekking op boekproductie van de

onderscheiden geven een dergelijk beeld: een piek rond de jaren 1484-1487 en een dramatische daling na 1488. Zo is in 1487 nog 14 maal sprake van psalters, en in 1488 en 1489 niet één maal.

Een verklaring voor dit verschijnsel is waarschijnlijk gelegen in een omstandigheid die we eveneens uit het rekeningenboek kunnen achterhalen. In 1488 was er, blijkens een notitie

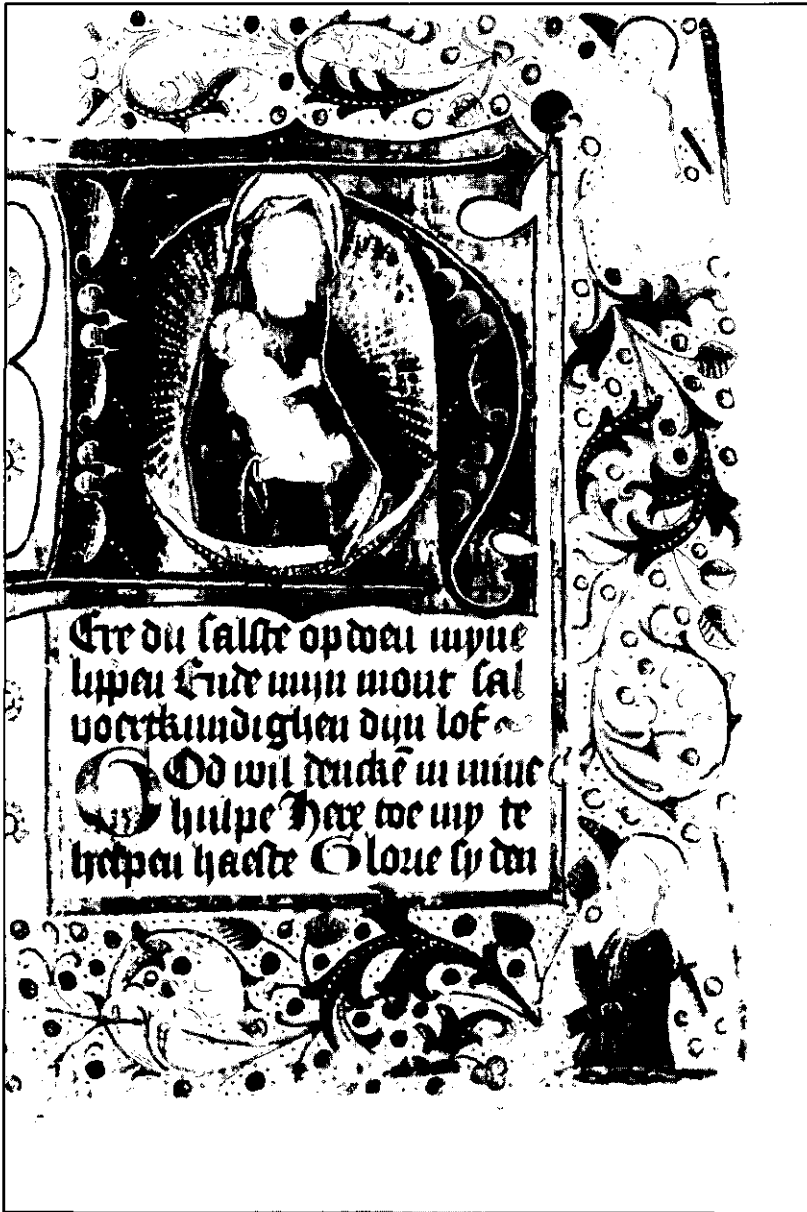
scholieren. De totale produktie van boeken in het Domus Parva moet dan zeer groot zijn geweest in de periode 1480-1489: al met al zijn 366 maal bedragen genoteerd die verband houden met boekproductie. Daarvan zijn er 91 die specifiek getijdenboeken noemen. Overigens moet daarbij wel bedacht worden dat dit aantal niet noodzakelijk gelijk staat met het aantal geproduceerde handschriften.

Het aantal malen dat dergelijke aantekeningen voorkomen is overigens niet gelijkelijk verdeeld over de jaren. In de eerste jaren, tot 1483, is bijvoorbeeld het aantal vermeldingen van getijdenboeken betrekkelijk gering (3 in 1480, 2 in 1481, 5 in 1482 en 6 in 1483). Vanaf 1484 is een sterke stijging te constateren (13 vermeldingen in 1484), met een piek van 22 vermeldingen in 1486. Vanaf 1488 is er een scherpe daling. In dat jaar worden 5 aantekeningen met betrekking tot getijdenboeken genoteerd, tegen 14 in 1487. In 1489 is nog slechts 2 maal sprake van een getijdenboek. Ook de andere genres boeken die hierboven zijn

helemaal achterin, een niet geringe voorraad aan boeken in het Domus Parva. Er staat geschreven: "Item Anno 88 (dus 1488, L.W.) habuimus in libris 45 psalteria et 25 euangeliaria et 20 ymnaria et sequenciaria et 150 dominus quae pars et 50 boecij libros et 40 oraria" (zie afb. 4). Met andere woorden: in 1488 had men in het Domus Parva een voorraad boeken, bestaande uit 45 psalters, 25 evangelieboeken, 20 boeken met hymnen en sequenties, 150 korte grammaticacompilaties die beginnen met de woorden "Dominus quae pars", 50 boeken van Boetius en 40 getijdenboeken. De voorraad die men in 1488 aan boeken had, overtrof dus verre de jaarproductie: het is dan logisch om deze (tijdelijk?) te staken of in ieder geval drastisch terug te brengen.

Deze commerciële produktie van boeken is naar alle waarschijnlijkheid niet geschied op eigen initiatief van de studenten, maar geïnitieerd en georganiseerd door de fraters van het Gregoriushuis. Dit huis beschikte over contacten, de benodigde materialen en een goed georganiseerd en befaamd scriptorium met een

4. Passage over de voorraad aan boeken in het Domus Parva (in: GAZ, KA 009, voorl. inv.nr. 5, p. 193).

5. Gehistorieerde initiaal met Maria met Kind in het Thaborhandschrift (in: Leeuwarden, P.B., dep. Ottema-Kinga Stichting).

uitstraling tot ver buiten de eigen regio. Bovendien kon een huis als het Gregoriushuis (ook wel 'rijke fraterhuis' genoemd) de financiële risico's die een produktie op voorraad met zich meebrengt, waarschijnlijk wel dragen.

We kunnen niet met zekerheid zeggen welke handschriften zijn vervaardigd in het Domus Parva. Er is geen enkel handschrift bewaard gebleven met een colofon of een andere

aantekening waaruit de herkomst uit dat huis blijkt. Wel kunnen we als hypothese stellen dat naar alle waarschijnlijkheid de Sarijs-handschriften zijn vervaardigd in het Domus Parva. Met deze hypothese wordt rekening gehouden met de onmiskenbare verwantschap van de verluchting in de Sarijs-handschriften met die van gewaarmerkte handschriften uit het Zwolse fraterhuis. Bovendien kunnen de hierboven vermelde eigenaardigheden van de Sarijs-handschriften ermee worden verklaard.

Om met het eerste punt te beginnen: de stilistische verwantschap van de decoratie in de Sarijs-handschriften met het werk van de Zwolse Meesters kan goed verklaard worden vanuit de hypothese dat de Sarijs-handschriften in ieder geval deels zijn geproduceerd in het Domus Parva. Het is zeer wel mogelijk dat sommige handschriften, na te zijn geprepareerd en geschreven in het Domus Parva, voor de verluchting ervan ofwel naar het Gregoriushuis gingen, ofwel naar een kunstenaar van daarbuiten. De grote tekstuele verwantschap tussen handschriften met verluchting van een zeer hoge kwaliteit en handschriften die op z'n best door verre navolgers zijn verlucht, is daarmee in ieder geval verklaard.

Ook de steeds weer voorkomende, grote fouten in de heiligenkalender en andere teksten kunnen worden begrepen vanuit de hypothese dat de Sarijs-handschriften door de scholieren in het Domus Parva zijn geschreven. Deze zullen, in tegenstelling tot de fraters, niet zó vertrouwd zijn geweest met de heiligenkalender dat verkeerd geschreven heiligennamen hen opvielen.

Besluit

Zoals al eerder vermeld, was de boekproduktie van het fraterhuis en het Domus Parva bekend tot ver buiten de grenzen van Zwolle. De opdracht van Herman Droem uit Utrecht voor het schrijven van een kostbare bijbel is daarvan een voorbeeld, maar ook de bescheidener uitgevoerde Sarijs-handschriften hadden soms kopers van ver buiten de stadsgrenzen. Zo zijn er getijdenboeken met contemporaine eigendomsmerken van families uit Friesland en

Groningen.¹² Ook zijn er handschriften bekend die in bijvoorbeeld Noord-Holland of Arnhem zijn geschreven en verlucht en waarin losse miniaturen van de Zwolse Meesters en hun navolgers zijn ingevoegd.

Een heel bijzonder geval is echter een getijdenboek dat in het klooster Thabor bij Sneek, in Friesland, werd geschreven.¹³ Volgens het uitgebreide colofon is dit getijdenboek in 1488 gereedgekomen. De kopiist, broeder Peter van Bolsward, heeft zijn werk voltooid in december van dat jaar en vertelt dat hij het boekje niet alleen heeft geschreven, maar ook verlucht. Het handschriftje bevat inderdaad geschilderde en penwerkdecoratie. Alleen de laatste is echter aangebracht door broeder Peter. Dit kunnen we afleiden uit de aantekening op het schutblad voorin, waarop de volgende aanwijzing staat: "Item die gulden litteren die broeder henric maken sal daer isser seuen ende staen in die quaternen die ongheregistert sijn. Anders ist al ghemaect watter in wesen sal". Met andere woorden: broeder Hendrik moet zeven gouden initialen maken, in de ongenummerde katernen. Verder is alles al gedaan. En inderdaad telt het boekje zeven geschilderde initialen: zes gehistorieerde en één gedecoreerde. De stijl waarin deze initialen en de bijbehorende randen zijn geschilderd, is onmiskenbaar die van de Zwolse Meesters (zie afb. 5). Het boekje is dus, na te zijn geschreven en van penwerk voorzien, naar Zwolle gestuurd om daar te worden voltooid. Dat we met een zo grote stelligheid kunnen aannemen dat dit het geval is geweest en dat niet bijvoorbeeld iemand die bekend was met de Zwolse stijl van schilderen aanwezig was in het klooster Thabor, is gebaseerd op een aantal feiten.

Ten eerste is er de expliciete aanwijzing voorin het handschrift: wanneer iemand ter plekke aanwezig is, zijn dergelijke aanwijzingen niet nodig. Ten tweede moet de schilder van de initialen en randen in het Thabor-handschrift de beschikking hebben gehad over dezelfde voorbeelden als andere verluchtters die werkten in de stijl van de Zwolse Meesters. Dit is heel duidelijk zichtbaar in twee details in de marginale

decoratie op verschillende bladen. Het eerste is een voorstelling, in de buitenmarge van het openingsblad van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, van een zittend beertje met een rond voorwerp in zijn poten. Hetzelfde beertje kennen we uit een Sarijs-handschrift dat nu in New York wordt bewaard, waar het op exact dezelfde plaats en wijze is afgebeeld. Het tweede detail is een doodshoofd, geschilderd in de buitenmarge van

6. Gehistorieerde initialen met Zielen in het vagevuur en een doodshoofd in de marge in het Thabor-handschrift (in: Leeuwarden, P.B., dep. Ottema-Kingma Stichting).

het openingsblad van de Dodenvigilie. In enkele Sarijs-handschriften is op dezelfde plaats eveneens een doodshoofd afgebeeld, net als in het Thabor-handschrift voorzien van een spreukband (zie afb. 6). De teksten op deze spreukbanden verschillen onderling, al is de intentie steeds dezelfde: bedenk dat jij, kijker, ook zo wordt: *memento mori*! De tekst in het Thabor-handschrift is echter vrijwel gelijk aan die in het New Yorkse handschrift: "mensche spiegelt u an mi"; in het Thabor-handschrift vervolgt de tekst nog: "denct an dat sterven".

Resumerend kunnen we stellen dat de boekproductie in Zwolle een zeer grote uitstraling en invloed heeft gehad. Van heinde en ver wist men de fraters en hun mede-boekproducenten te vinden, hetzij voor het bestellen van een boek, hetzij voor het kopen van een kant-en-klaar boek. Bij een kennelijk gebrek aan eigen schilders schakelde men voor de afwerking van zelf geproduceerde handschriften zelfs de verluchters in en rond het Zwolse fraterhuis in, getuige het handschrift uit Thabor.

* Deze tekst is uitgesproken op de lezing van 27 oktober 1995 in het Gemeentearchief Zwolle.

Noten

1. Zie hierover drs. F.C. Berkenvelder, *Zwolle als hanzestad*. Zwolle 1983, 53-69, m.n. p. 62.
2. De eindredactie van dit boek is in handen van Jos.M.M. Hermans.
3. Deze bijbel berust thans in de Universiteitsbibliotheek Utrecht, hs. 31. Zie over dit handschrift K. van der Horst, 'The long arm of coincidence: the missing initials of the Zwolle Bible', in: *Theatrum Orbis Librorum. Liber*

amicorum presented to Nico Israel (...) T. Croiset van Uchelen, K. van der Horst, G. Schilder (eds.). Utrecht 1989, 193-223.

4. De kroniek van het Zwolse fraterhuis is uitgegeven door M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoa-tione domus clericorum in Zwollis met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*. Amsterdam 1908. Zie over de kwestie van kopiïsten en verluchters in het fraterhuis ook Lydia Wierda, *De Sarijs-handschriften. Laat-middel-eeuwse handschriften uit de IJsselstreek*. Zwolle 1995, 19-21 en 99-100.
5. Namelijk een handschrift in Boston, Museum of Fine Arts, ms. 09.634, één deel van een oorspronkelijk uit twee delen bestaan hebbend bijbelhandschrift; en een handschrift in Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek Friesland, 681 Hs., een Nieuw Testament dat in één deel is afgeschreven.
6. En wel een uit twee delen bestaand bijbelhandschrift in Londen, British Library, ms. Royal 1 C.V-VI.
7. Zie Wierda 1995, pp. 100-101.
8. Zie over deze handschriften onder andere L.S. Wierda, 'Een bijzondere band met de Agnietenberg? Herwaarding van betekenis en omvang van een Oostnederlands scriptorium', in: *Zwols Historisch Jaarboek* 1988, 7-34; en Wierda 1995.
9. Schoengen 1908, 253.
10. Schoengen 1908, 75.
11. De rekeningenboeken worden bewaard in het Gemeentearchief Zwolle, KA009, voorl.inv.nr. 5.
12. Zie hierover Wierda 1995, 165-169.
13. Dit handschrift wordt thans bewaard in Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek van Friesland, depot Ottema-Kingma Stichting.

B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1808-1884)

Omstreeks 1840 zag een aantal liberale Zwollenaren in dat het noodzakelijk was om wat te doen aan het gebrek aan politieke en economische belangstelling van de Nederlandse burger. Eén van deze liberalen was Bartholomaeus Willem Anne Elise baron Sloet tot Oldhuis. Deze tweede zoon van J.A. Sloet tot Oldhuis en J.S. Visscher werd op 13 oktober 1808 geboren in Huize De Beek te Voorst.¹ Na zijn opleiding op het instituut Van Kinsbergen te Elburg ging hij studeren in Utrecht.² Sloet trouwde op 15 november 1833 met Wilhelmina Hendrika Arntzenius. Zij overleed te Zwolle op 27 maart 1844. Op 30 mei 1849 hertrouwde Sloet te Groningen met Alida Maria Spandaw. Uit zijn eerste huwelijk had Sloet twee zonen: Adriaan Gustaaf Arthur en Ludolf Edzard Alfred.

Samen met zijn twee jaar oudere broer L.A.J.W. Sloet van de Beele maakte hij de tiendaagse veldtocht tegen de Belgen mee. Direct na zijn promotie werd hij aangesteld als burgemeester van Hengelo. In 1838 vestigde hij zich in Zwolle, waar hij lid van de rechtbank werd. Vijf jaar later volgde zijn benoeming tot president van deze rechtbank. Hij woonde in een huis aan de Eekwal (thans nr. 29) waar hij ook overleed.

Naast zijn betrokkenheid bij de plaatselijke en provinciale politiek raakte hij in 1840 betrokken bij de grondwetsherzieningen. Als lid van de dubbele kamer die een oordeel moest vellen over de wijzigingsvoorstellen, liet hij duidelijk blijken dat deze voorstellen hem lang niet ver genoeg gingen. Sloet was dan ook een overtuigd liberaal, die zich vooral liet inspireren door de economische denkbeelden van Adam Smith. Hij wilde door het toepassen van Adam Smiths principes een algemene welvaart bereiken, zo stelde hij in 1862.³ Om dit doel naderbij te brengen nam Sloet in de jaren veertig een aantal initiatieven. In

1841 was hij niet alleen betrokken bij de oprichting van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, maar richtte hij ook het Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek op. Als hoofdredacteur van dit tijdschrift nam hij het leeuwedeel van de economische en staatkundige artikelen erin voor zijn rekening. Veel van zijn politieke vrienden en geestverwanten, waaronder J.P.P. van Zuylen van Nijevelt, leverden bijdragen aan dit blad, met als doel een grotere kennis van economische en staathuishoudkundige denkbeelden onder de burgers te verspreiden.

In 1845 was Sloet betrokken bij de oprichting van het liberale blad *Overijssel*. Volgens een herdenkingsartikel in de *NRC* bij het overlijden van Sloet in 1884 was hij één van de ijverigste medewerkers van de oppositiekrant *Overijssel*.

In 1846 nam Sloet het initiatief tot het organiseren van staat- en landhuishoudkundige congressen. Deze congressen hadden onder andere tot doel een bijdrage te leveren aan de bevrijding van het ruilverkeer en de afschaffing van de zware belastingen waaronder de gewone man dreigde te bezwijken.⁴

Toen in 1848 de ontwikkelingen rond de grondwetsherziening in een stroomversnelling raakten, werd Sloet wederom afgevaardigd naar de dubbele kamer die in september van dat jaar beraadslaagde over de wijzigingsvoorstellen. Uit de bijdragen van Sloet aan de debatten bleek duidelijk wat zijn uitgangspunten waren: niet de staatkundige hervormingen stonden bij hem voorop, maar de economische.⁵ Bezuinigen en vereenvoudigen stonden bij Sloet hoog in het vaandel. Hij stemde dan ook tegen drie van de twaalf ontwerpen: Tegen het tweede en derde omdat de Eerste Kamer en de Raad van State gehandhaafd bleven en tegen het achtste omdat

G.J. van der Horst

Portret van Mr.
B.W.A.E. Sloet tot Old-
huis. Lithografie van
Elias Spanier; midden
negentiende eeuw (Pro-
vinciaal Overijssels
Museum).

het budget van oorlog volgens hem door het handhaven van de dienstplicht op een te hoog peil bleef.

De denkbeelden van Sloet blijken ook duidelijk uit de nota die hij in april 1848 voor D. Donker Curtius schreef.⁶ De titel van het stuk maakt al veel duidelijk: Aanteekeningen betreffende een herziening van de huishouding van

staat, voornamelijk uit het oogpunt van bezuiniging. Sloet stelde een eenvoudiger inrichting van het staatsbestel voorop. Allereerst zou het huisleger van ambtenaren moeten worden uitgedund. Sloet schreef dat bij hem wel eens de gedachte was opgekomen om in de grondwet een waarborg op te nemen tegen de oneindige vermenigvuldiging van allerlei posten en bedieningen.⁷ Verder wilde hij de accijnzen op zout, het geslacht, het gemaal en de turf afschaffen. Daarvoor in de plaats moesten accijnzen op tabak, koffie, suiker en thee komen. Sterke drank zou zwaarder belast moeten worden.

De ideeën van Adam Smith komen duidelijk naar voren als Sloet aangeeft dat de invoer van graan, vee en steenkool volledig vrijgelaten moest worden. Bezuinigen konden gerealiseerd worden door de Eerste Kamer en de Raad van State af te schaffen, ook de Hoge Raad van Adel diende te verdwijnen. Sloet was ook bereid in eigen vlees te snijden: er waren te veel rechtbanken, daar kon behoorlijk op bezuinigd worden. De gouverneurs in de provincie deden te veel: zij moesten zich met minder bemoeien, het aantal provinciale ambtenaren was te groot en ze verdienden te veel. Er moesten minder gedeputeerden aangesteld worden en de gouverneurs mochten van Sloet geen geldverslindende bals meer geven. Ook op kunsten en wetenschappen kon bezuinigd worden: als de arme man accijnzen moest betalen op zout, gemaal en turf kwam het niet te pas dat de overheid geld uitgaf aan dat soort zaken. Ten slotte wilde hij de nationale militie afgeschaft zien, zoals ook al bleek uit zijn redevoeringen in de dubbele kamer. Er moest een staand leger komen, de militie was volgens Sloet zedenbedervend en kende geen goede soldaten.

In 1849 werd Sloet namens het district Zwolle afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Zo als te verwachten viel, hield hij zich daar in de eerste plaats bezig met economische kwesties. Veel opzien baarde zijn plan om gronden op Java te verkopen. Met de opbrengst wilde hij de tekorten over 1848 dekken. Sloet stelde daarna regelmatig de koloniale politiek aan de orde, wat rond 1850

zeker nog niet gebruikelijk was.

Hoewel Sloet een overtuigd liberaal was, kan hij zeker niet tot de onvoorwaardelijke volgers van Thorbecke gerekend worden.

Alhoewel hij in 1848 een buitenlid was van de Leidse Thorbeckeclub⁸, volgde hij het beleid van het eerste ministerie-Thorbecke kritisch. Op 20 mei 1853 meldde het blad *Overijssel* dan ook dat Sloet zeker geen blinde Thorbeckiaan was.⁹ Regelmatig was hij een tegenstander van het ministerie. Tussen Sloet en Thorbecke trad in de loop der jaren dan ook een verwijdering op, die uiteindelijk eindigde in bijna vijandschap, volgens het al eerder aangehaalde artikel in de *NRC* bij Sloets overlijden.¹⁰

In 1862 blikte Sloet terug op wat er bereikt was sinds het verschijnen van het eerste nummer van zijn *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*.¹¹ Volgens Sloet was er de afgelopen twintig jaar een grote vooruitgang geboekt, onder andere door de openbaarmaking van de overheidsfinanciën, de herziening van de in-, uit- en doorvoer tarieven en de afschaffing van de graanwetten. Daarnaast ontwikkelde de landbouw zich en nam de fabrieksnijverheid een grote vlucht. Grote voldoening gaf het hem dat er een einde was gekomen aan de slavernij op Nederlands grondgebied en dat het cultuurstelsel op Java aanmerkelijk verzacht was.

In Zwolle heeft Sloet lange tijd aan het hoofd gestaan van allen die naar vooruitgang streefden. Tot 1860 vertegenwoordigde hij het district Zwolle in de Tweede Kamer. Dit kamerlidmaatschap in combinatie met de talrijke initiatieven die hij ontwikkelde, maakt hem tot de belangrijkste Zwolse liberaal in de jaren rond 1850. In latere jaren raakte Sloet steeds verder verwijderd van het vooruitstrevende liberalisme.

Na 1860 kwam het poëtisch talent van Sloet

meer naar voren. In 1869, 34 jaar na zijn eerste bundel, verscheen de bloemlezing *Uit mijn dichterlijk leven*, gevolgd door *Herfststraden* (1873) en *Winteravondrood* (1877). Een tweetal van zijn gedichten werd opgenomen in *De Nederlandse Poëzie van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*, een door Gerrit Komrij samengesteld overzichtswerk.

Op 16 januari 1884 overleed Sloet tot Oldhuis te Zwolle. Tot de "groten" wordt deze dichter en staatsman niet gerekend. Door zijn veelzijdigheid te koppelen aan een rijkdom aan initiatieven kon hij evenwel uitgroeien tot een opvallende en originele persoonlijkheid.

Noten

1. Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek II, 1325-1326.
2. W.F. Prins, 'Sloet tot Oldhuis 1808-1884', *De Gids* deel 4 (1994) 22-38, aldaar 23.
3. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, Algemeen register op den inhoud der twintig eerste jaargangen van het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* (Zwolle 1862).
4. W.F. Prins, 'Sloet tot Oldhuis', 25.
5. *ibidem* 25.
6. Algemeen Rijks Archief, 2e afdeling Justitie, geheim archief inv. nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius.
7. *ibidem*
8. G.A.M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum-Antwerpen 1964) 85.
9. *Overijssel* 387, vrijdag 20 mei 1853.
10. *NRC*, 19 juni 1884.
11. Algemeen Register *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*.

Literatuur

Jan de Jong

Boekbespreking

Dirk J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*. Utrecht (Matrijs) 1994. ISBN 90 5345 056 4.

Dirk-Jan de Vries heeft een omvangrijk boek geschreven over verschillende aspecten van het bouwen in de late Middeleeuwen.

Kijkend naar de index is het goed te zien dat een geboren en getogen Zwollenaar aan het werk is geweest. Het aantal verwijzingen naar belangrijke Zwolse monumenten is groot en maakt het boek voor de stad extra interessant.

Het boek is ingedeeld in vier thema's, namelijk bouwmaterialen, gebruiken rond het bouwen, bouwheren en gebouwen en tenslotte macht en aanzien. Ieder thema is verdeeld in hoofdstukken waarin een enorm breed scala van onderwerpen wordt besproken. Van de houtmarkt te Zwolle tot huizen met verschillende torentjes geeft De Vries een duidelijk beeld van de praktijk van het bouwen in de late Middeleeuwen.

In die tijd ontstonden de steden zoals we die voor een deel nog kennen: met smalle straten, grachten en afwisselende bebouwing. Over die periode is vrij veel op schrift vastgelegd. En ondanks brand, oorlog en verval, zijn nog veel teksten bewaard gebleven. De Vries combineert

de materiële resten van de gebouwen aan de inhoud van de teksten. Deze combinatie levert een boeiend beeld op van de wijze waarop een gebouw tot stand kwam. Maar ook van de veranderingen die een gebouw in de loop der tijd onderging. Wisselende functies, eigenaren met andere wensen en financiële omstandigheden leidden tot aanpassingen in de architectuur. Zo worden de bouw en bouwgeschiedenis van de panden aan de Grote Markt 9, de Diezerstraat 72, de Hof van Ittersum (Sassenstraat 31-33) en Vispoortenplas 11 besproken. Maar ook de stadspoorten, de Broerenkerk, de Peperbus en enkele panden met traptorens zoals het Huis met de Hoofden, het Hof van Suythem en het Refter bij de Bethlehemse kerk krijgen de nodige aandacht.

In een bijlage legt de auteur de methode uit om via jaarringen de datum van het kappen van het hout te bepalen. Dit heet dendrochronologisch onderzoek en is een belangrijk hulpmiddel bij het doen van bouwhistorisch onderzoek. Het boek besluit met samenvattingen in het Nederlands, Duits en Engels en met een uitgebreide literatuurlijst.

Voor wie geïnteresseerd is in het bouwen in de Middeleeuwen en graag deze geschiedenis zichtbaar wil hebben in Zwolle, is het boek een "must".

Agenda

Het Gemeentearchief Zwolle (GAZ), de Zwolse Historische Vereniging (ZHV), de Vereniging Vrienden van de Stadskern (VSK) en de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en Archeologie (MZ) presenteren voor het eerst een gemeenschappelijk seizoenprogramma van historische lezingen.

dinsdag 19 december 1995

Restauratie van de gewelfribben in de Grote Kerk

Tijd: 20.00 uur

Plaats: Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26

Door: dr. J.J. de Jong

Organisatie: GAZ, MZ, ZHV en VSK.

woensdag 31 januari 1996

Onderwerp nog vast te stellen

Tijd: 20.00 uur

Plaats: Manegezaal, Odeon

Organisatie: VSK.

dinsdag 27 februari 1996

Zwolles bevrijding in 1795

Tijd: 20.00 uur

Plaats: Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26

Door: dr. B.J. Kam

Organisatie: ZHV en GAZ.

woensdag 27 maart 1996

Bewoningsgeschiedenis van het Eiland.

Resultaten van de archeologische zomercampagne van 1995

Tijd: 20.00 uur

Plaats: Gemeentearchief Zwolle,

Voorstraat 26

Door: dr. H. Clevis

Organisatie: MZ, GAZ, ZHV en VSK

dinsdag 23 april 1996

De armen in het zeventiende-eeuwse Zwolle

Tijd: 20.00 uur

Plaats: Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26

Door: mevr. drs. H. van Wijngaarden

Organisatie: GAZ en ZHV.

dinsdag 21 mei 1996

Repressie van homoseksuelen in Nederland en in Zwolle, 1930-1955

Tijd: 20.00 uur

Plaats: Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26

Door: dr. P. Koenders

Organisatie: GAZ en ZHV.

Tentoonstellingen Overijssels Museum

Sierlijk versierd

15 december 1995 t/m 21 januari 1996

Streeksieraden en moderne sieraden van Zwolse zilversmeden.

Nieuwbouw van het Stedelijk Museum Zwolle

3 februari t/m 3 maart 1996

Met archeologische vondsten en aquarellen van Ruud van Beek.

Mededelingen

Gemeentearchief op Internet

Vanaf dinsdag 26 september maakt ook het Gemeentearchief Zwolle gebruik van Internet. Sinds die datum is het *Overzicht van Archieven en Verzamelingen* wereldwijd digitaal beschikbaar. Daarnaast heeft het Gemeentearchief een eigen zogenaamde homepage met algemene informatie op het net, zowel in het Nederlands als in het Engels.

Na het Rijksarchief Overijssel is het Gemeentearchief de tweede archiefdienst in de regio die van Internet gebruik maakt. Beide instellingen haken daarbij aan bij het project Overijssel Digitaal van de Overijsselse Bibliotheek Dienst in Nijverdal. Archiefdiensten worden bezocht door twee doelgroepen met een relatief hoog modemgebruik: de genealogische onderzoekers die al sinds jaar en dag gebruik maken van de zogenaamde elektronische prikborden of bulletin board systems (BSSen) en de wereld van hogescholen en universiteiten, waar Internet al snel ingeburgerd raakt. Het Gemeentearchief zal in de nabij toekomst ook andere toegangen op Internet beschikbaar stellen.

Het Internet-adres van het Gemeentearchief is: <http://www.obd.nl/instel/gemarchzw/archzwin.htm>

Inhoudsopgave ZHT

Het bestuur is verheugd de leden te kunnen berichten, dat er een inhoudsopgave verschenen is van alle sinds 1984 gepubliceerde tijdschriften en jaarboeken.

Het is verschenen in de vorm van een database programma en geschreven voor gebruik op een Personal Computer, DOS 3.0 of hoger. Het

kan zowel vanaf de floppydisk als vanaf de harde schijf gebruikt worden. Vanaf de harde schijf werkt een en ander aanmerkelijk sneller.

De kracht van het elektronisch zoeken is dat men niet meer gebonden is aan een zoekterm op naam van de schrijver of de titel, maar dat rechtstreeks op trefwoorden kan worden gezocht. Wie bijvoorbeeld iets wil weten over "galg" of "Queisen", hoeft zich niet meer het hoofd te breken over de vraag wie het artikel ook al weer geschreven had. Een trefwoord intypen is voldoende. Daarna verschijnen ogenblikkelijk alle titels of schrijvers op het scherm, waar men iets over het gezochte onderwerp kan vinden.

De schijf kan voor elke lezing, en tevens tijdens de pauzes, meegenomen worden tegen betaling van f 10,-. Na betaling van f 12,50 op giro 5570775 ten name van de Zwolse Historische Vereniging, wordt de schijf franco thuisbezorgd.

Het is de bedoeling dat in het eerste kwartaal van ieder jaar een zogenaamde update beschikbaar wordt gesteld. Men kan dan het oude schijfje gratis inruilen tegen een bijgewerkt exemplaar.

Inbinden tijdschrift

Ook dit jaar biedt de Zwolse Historische Vereniging haar leden de mogelijkheid het Zwols Historisch Tijdschrift te laten inbinden. De kosten van het inbinden van drie jaargangen in één band bedragen f 50,- exclusief BTW. Geïnteresseerden kunnen zich wenden tot de secretaris van de vereniging, de heer A. Arendsen, Postbus 1448, 8001 BK Zwolle. Tel. 038-4652369.

Auteurs

W. Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle waar hij tot 1946 woonde. Hij was o.a. hoofd publiciteit bij de Vereniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

D. Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

drs. G.J. van der Horst (1963) studeerde geschiedenis en Nederlands aan de Hogeschool Windesheim en geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij is werkzaam als docent aan Arcus c.s.g. te Lelystad.

J. de Jong is het hoofd van de afdeling Monumentenzorg van de sector Stadsontwikkeling bij de gemeente Zwolle.

drs. C.R. Ribbens (1967) studeerde nieuwste geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij schreef o.a. het boek *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog*. Hij is thans werkzaam als freelance historicus.

dr. L.S. Wierda (1959) studeerde Nederlands en mediaevistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen met als specialisaties Middelnederlandse taal- en letterkunde en codicologie. In 1995 promoveerde zij op het proefschrift *De Sarijshandschriften; studie naar een groep laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek (voorheen toegeschreven aan de Agnietenberg bij Zwolle)*.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Frank Reklame Zwolle

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

